

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
МІЖНАРОДНОГО
ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 41

Том 2

Видавничий дім
«Гельветика»
2019

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України
відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України № 326 від 04.04.2018 р.

Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 2 від 20.12.2019 р.

Видавнича рада:

С. В. Ківалов, акад. АПН і НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – голова ради; **А. Ф. Крижановський**, член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – заступник голови ради; **С. А. Андронаті**, акад. НАН України; **О. М. Головченко**, д-р екон. наук, проф.; **М. З. Згуровський**, акад. НАН України, д-р тех. наук, проф.; **М. П. Коваленко**, д-р фіз.-мат. наук, проф.; **В. А. Кухаренко**, д-р філол. наук, проф.; **Я. В. Лупій**, народний артист України; **Г. П. Пекліна**, д-р мед. наук, проф.

Головний редактор – д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України, Заслужений діяч науки і техніки України **А. Ф. Крижановський**

Редакційна колегія серії «Юриспруденція»:

С. С. Андрейченко, д-р юрид. наук, доц.; **Л. В. Діденко**, д-р юрид. наук, доц.; **К. В. Громовенко**, канд. юрид. наук, доц.; **О. С. Кізлова**, д-р юрид. наук, проф.; **О. О. Подобний**, д-р юрид. наук, проф.; **Н. М. Крестовська**, д-р юрид. наук, проф.; **Д. Г. Манько**, канд. юрид. наук, доц.; **Я. О. Тицька**, канд. юрид. наук, доц.; **Є. М. Цибуленко**, проф. (Естонія).

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету»,
допускається лише з письмового дозволу редакції.

При передрукуванні матеріалів посилання на
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16818-5490Р від 10.06.2010

Адреса редакції:
Міжнародний гуманітарний університет
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна,
Телефон: +38 099 269 70 67, www.vestnik-pravo.mgu.od.ua

© Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.

Серія: «Юриспруденція», 2019

© Міжнародний гуманітарний університет, 2019

**ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ
ПРАВО І ПРОЦЕС**

Акімова А. О.,

аспірантка кафедри цивільного процесу

Національного університету «Одеська юридична академія»

ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДИ І СПЕЦИФІКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ІЗ ЗАХИСТУ СПАДКОВИХ ПРАВ

Анотація. Статтю присвячено питанням визначення особливостей природи та специфіки правового регулювання відносин із захисту спадкових прав. Доведено, що особливості судового розгляду спорів, що виникають зі спадкових правовідносин, зумовлені тією специфікою, що притаманна вирішенню окремих спадкових спорів, а також тими особливостями, що визначають спадкові правовідносини серед інших видів цивільних правовідносин. Визначено, що ступінь законодавчого регулювання спадкових правовідносин сьогодні не відповідає запитам суспільства на остаточне впорядкування цих відносин, доктрина цивільного права не відрізняється єдністю підходів до вирішення ключових проблем захисту спадкових прав.

Визначено, що правовідносини у галузі спадкування є комплексом взаємопов'язаних самостійних правовідносин, що виникають на підставі юридичного факту відкриття спадщини; правовідносин, що виникають щодо охорони спадкового майна; правовідносин із факту прийняття чи відмови від спадщини; правовідносин щодо виконання заповіту тощо. Доведено, що право спадкування тісно пов'язано з правом власності, оскільки спадкування дає змогу власнику реалізувати своє право щодо розпорядження майном, є одним із найпоширеніших засобів набуття права власності й слугує його охороні.

З'ясовано, що нормативно-правове регулювання процесуального розгляду справ щодо спадкування включає норми різних галузей права; як національні, так і міжнародно-правові норми; процесуальні та матеріальні норми, що у своїй сукупності опосередковують засади та особливості вирішення цієї категорії справ. Визначено, що всі спори, які виникають зі спадкових правовідносин як різновиду цивільних правовідносин, вирішуються в порядку цивільного судочинства.

Правове регулювання спадкових відносин здійснюється на основі сукупності правових норм, які містяться в нормативно-правових актах різної юридичної сили та якими тим чим іншим чином визначено сутність та порядок переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Для досягнення мети судочинства, що полягає в правильному вирішенні спору та прийнятті вмотивованого рішення, суд повинен керуватися правильно вибраною нормою закону. Відповідно, необхідно з'ясувати межі та джерела правового регулювання спадкових відносин. Для забезпечення повноти та об'єктивності дослідження важливим є коректне визначення обсягу нормативно-правового матеріалу, що потребує аналізу в ході дослідження. Спадкові відносини регулюються ЦК України, Законами України «Про нотаріат», «Про міжнародне приватне право», іншими законами, а також прийнятими відповідно до них підзаконними нормативно-правовими актами. До перелічених вище нормативно-правових актів необхідно додати Кон-

ституцію України, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. У судовій практиці широко застосовується також Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 та Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 16 травня 2013 р.

Ключові слова: спадкові правовідносини, спори щодо спадкування, спадкове право, правове регулювання.

Постановка проблеми. Наукове осмислення природи спадкових відносин та обґрунтування особливостей розгляду спорів, які з них виникають, є передумовами єдності правозастосовної практики й уникнення колізій щодо застосування норми права. Звичайно, проблематика структури та динаміки спадкових правовідносин стала об'єктом дослідження багатьох вчених та провідних спеціалістів у галузі цивільного права. Питання захисту спадкових прав в судовому та позасудовому порядку неодноразово ставали предметом досліджень представників науки цивільного права, а також науки цивільного процесу. Встановлення особливостей судового вирішення спорів за окремими категоріями справ щодо спадкування стало предметом дослідження таких учених, як С.В. Васильєв, І.В. Граніна, І.В. Долганов, О.Є. Кухарев, О.І. Сліпченко, О.П. Печений. Окремі аспекти, пов'язані зі встановленням сутності спадкового права та спадкових правовідносин, розглядали Ю.О. Заїка, О.І. Нелін, С.О. Рябоконець, А.А. Степанюк, Н.В. Черногор, В.Ю. Чуйкова, Н.П. Шама, С.О. Харитонов, О.Ю. Цибульська та інші вчені.

Мета статті полягає у визначенні природи й специфіки правового регулювання відносин із захисту спадкових прав.

Вклад основного матеріалу дослідження. Спадкування – це комплекс самостійних, проте водночас взаємопов'язаних правовідносин, зокрема правовідносин, що виникають із факту відкриття спадщини; прийняття чи відмови від неї; правовідносин, що виникають щодо охорони спадкового майна; щодо виконання заповіту. Головною рисою спадкових правовідносин, яка дає змогу відмежовувати їх від інших цивільних правовідносин, є те, що вони виникають у зв'язку з переходом майна від однієї особи до іншої, а також зумовлені єдиною причиною, а саме смертю власника [3, с. 12].

Вибираючи теоретичні основи дослідження, маємо вибрати підхід до співвідношення спадкових правовідносин, які є частиною назви теми дослідження, та тих суспільних правовідносин, що є предметом статті. До питання значимості системного оцінювання норм матеріального й процесуального права та їх внутрішніх зв'язків у співвідношенні, взаємодії, у «єдності форми і змісту» [2, с. 164] неодноразово зверталися цивілісти-процесуалісти. В контексті дослідження важливим є коректне розуміння не лише сфери тих відносин,

що досліджуються, але й ступеня їх взаємозв'язку зі спадковими правовідносинами.

Особливості судового розгляду спорів, що виникають зі спадкових правовідносин, зумовлені тією специфікою, що притаманна вирішенню окремих спадкових спорів, а також тими особливостями, що визначають спадкові правовідносини серед інших видів цивільних правовідносин.

Спадкові правовідносини складають предмет правового регулювання підгалузі спадкового права. Виходячи з теорії права та позиціонування спадкового права як підгалузі цивільного права, можемо сказати, що спадкові правовідносини – це суспільні відносини, які виникають, змінюються або припиняються на основі цивільно-правових норм під час переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців), учасники яких мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки.

Визначний теоретик права В.С. Нерсисянц розумів під правовим відношенням необхідну реалізовану нормою права форму взаємовідносин суб'єктів права в процесі набуття та використання ними конкретно визначеного суб'єктивного права або створення чи виконання конкретно визначеного юридичного обов'язку [6, с. 504]. Ще один представник загальнотеоретичної юриспруденції О.Ф. Скакун визначає правовідносини як врегульовані нормами права й забезпечувані державою вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між суб'єктами, а саме правомочними (носіями суб'єктивних прав) і зобов'язаними (носіями обов'язків) [11, с. 384].

Як бачимо з положень доктрини цивільного права, правовідносини у галузі спадкування є комплексом взаємопов'язаних самостійних правовідносин, що виникають на підставі юридичного факту відкриття спадщини; правовідносин, що виникають щодо охорони спадкового майна; правовідносин із факту прийняття чи відмови від спадщини; правовідносин щодо виконання заповіту тощо, тому не випадково, що право спадкування тісно пов'язано саме з правом власності, оскільки спадкування дає змогу власнику реалізувати своє право щодо розпорядження майном, є одним із найпоширеніших засобів набуття права власності й слугує його охороні [12, с. 9].

Щодо визначення поняття «спадкові правовідносини» («спадкове правовідношення») в юридичній літературі немає остаточної єдності поглядів. Вдалим вважаємо визначення, яке наводить В.В. Валах, за яким спадкове правовідношення є суспільним відношенням, яке врегульоване нормами спадкового права, що виникає між спадкоємцями та іншими особами (кредиторами та боржниками спадкодавця, виконавцем заповіту, нотаріусом тощо) щодо здійснення спадкоємцями права спадкування [1, с. 7].

Так, на думку О.Є. Рябокони, спадкове правовідношення – це цивільно-правове відношення, яке виникає на підставі норм спадкового права, тобто через смерть фізичної особи (спадкодавця), та, як правило, волевиявлення його учасників, яким між останніми встановлюється комплекс прав та обов'язків щодо універсального та сингулярного спадкового наступництва в тих майнових та особистих немайнових правах та обов'язках, які не припиняються зі смертю спадкодавця [10, с. 7].

Нормативно-правове регулювання процесуального розгляду справ щодо спадкування включає норми різних галузей права; як національні, так і міжнародно-правові норми; проце-

суальні та матеріальні норми, що у своїй сукупності опосередковують засади та особливості вирішення цієї категорії справ.

Основою розгляду вказаної категорії справ судами є ст. 15 ЦПК України, відповідно до якої розгляд справ щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, здійснюється в порядку цивільного судочинства [13], тобто всі спори, які виникають зі спадкових правовідносин як різновиду цивільних правовідносин, вирішуються в порядку цивільного судочинства. Однак у законі чітко не визначено те, про які конкретно відносини йдеться.

Правове регулювання спадкових відносин здійснюється на основі сукупності правових норм, які містяться в нормативно-правових актах різної юридичної сили та якими тим чим іншим чином визначено сутність та порядок переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). В.А. Чуловський, досліджуючи природу спадкових правовідносин у дисертаційному дослідженні, доходить висновку, що спадкові відносини регулюються нормами приватного права України, якщо інше не випливає з норм Закону України «Про міжнародне приватне право» і не суперечить Конституції України. Правова природа спадкових відносин обумовлена взаємодією та взаємозв'язком норм спадкового права з нормами інших галузей права, зокрема нормами нотаріального процесу, цивільного процесу, цивільного права, міжнародного приватного права, податкового права [15, с. 192].

Для досягнення мети судочинства, а саме правильного вирішення спору та прийняття вмотивованого рішення, суд повинен керуватися правильно вибраною нормою закону. Відповідно, необхідно з'ясувати межі та джерела правового регулювання спадкових відносин. Для забезпечення повноти й об'єктивності дослідження важливо правильно визначити обсяг нормативно-правового матеріалу, що потребує аналізу під час дослідження.

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 р. № 7 спадкові відносини регулюються ЦК України, Законами України «Про нотаріат», «Про міжнародне приватне право», іншими законами, а також прийнятими відповідно до них підзаконними нормативно-правовими актами [8]. До перелічених вище нормативно-правових актів необхідно додати Конституцію України, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. У судовій практиці широко застосовуються також Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 р. № 7 та Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16 травня 2013 р. № 24-753/04-137.

Як бачимо, окрім базового для всіх цивільних правовідносин ЦК України, великий масив нормативного матеріалу також має бути врахований під час вирішення спорів, що виникають зі спадкових відносин. В цьому контексті необхідно зазначити одразу декілька особливостей правового регулювання спадкових відносин, хоча основним кодифікованим нормативно-правовим актом, яким врегульовано спадкове право, є ЦК України. Проте, відповідно до п. п. 1, 4 Прикінцевих та перехідних

положень, ЦК України 2004 р. набув чинності 1 січня 2004 р., а до правовідносин, що виникли до цього моменту, застосовуються норми ЦК УРСР 1963 р. Також правове регулювання спадкових правовідносин здійснюється на основі Закону України «Про нотаріат».

Щодо умов прийняття судом у справі щодо спадкування законного рішення необхідно згадати дилему, що ставилася перед суддями з прийняттям нового ЦПК України. Дослідники цивільно-процесуальних правовідносин, розглядаючи спори, що виникають зі спадкових правовідносин, до прийняття чинного ЦПК, вказували на необхідність обов'язкового виконання положення ст. 360-7 ЦПК України 2004 р., ч. 1 якої зазначала таке: «Висновок Верховного Суду України щодо застосування норми права, викладений у його постанові, прийнятій за результатами розгляду справи з підстав, передбачених пунктами 1 і 2 частини першої статті 355 цього Кодексу, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права».

Висновок щодо застосування норм права, викладений у постанові Верховного Суду України, має враховуватися іншими судами загальної юрисдикції при застосуванні таких норм права. Суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів» [14].

Як зазначають практичні юристи, застосування для мотивування рішень судів висновків Верховного Суду України є надзвичайно важливим, незважаючи на те, що трапляються випадки, коли один висновок Верховного Суду суперечить іншому в тотожних правовідносинах [4].

Однак навіть за часів існування цього положення в ЦПК України нерідко відступали від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, без наведення відповідних мотивів або пріоритетним визначали рішення Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Як бачимо з Рішення Оржицького районного суду Полтавської області від 29 квітня 2008 р. у справі № 2-203|2008 р., мотивуючи поважність причини пропуску строку своєю юридичною необізнаністю, похилим віком та станом здоров'я, позивач звернувся до суду з вимогою визначити додатковий строк для подання заяви про відмову від спадщини строком у 3 місяці. Судом встановлено, що нормами Цивільного кодексу прямо не передбачено можливості врегулювання питання, що поставлено у позовній заяві. Однак з урахуванням аналогії закону та аналогії права, згідно зі ст. 8 ЦК України, якщо цивільні відносини не регулюються цим кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону). За неможливості використання аналогії закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються щодо загальних засад цивільного законодавства (аналогія права) [9].

Щодо цього думку висловив ВСУ у своїй Постанові Пленуму «Про судову практику в справах про спадкування» 2008 р., встановивши, що, вирішуючи питання про визначення особи додаткового строку, суд досліджує поважність причини пропуску строку для прийняття спадщини. При цьому необ-

хідно виходити з того, що поважними є причини, пов'язані з об'єктивними, непереборними, істотними труднощами для спадкоємця на вчинення цих дій [7].

З прийняттям нового ЦПК України положення про обов'язковість застосування правової позиції Верховного Суду під час вирішення судом спорів було виключено з тексту закону. В юридичному середовищі висловлювалися одразу декілька позицій щодо цієї ситуації: від прогнозування остаточної відмови суддів від врахування позиції Верховного Суду України до можливості використання положень з постанов ВСУ за правилами «аналогії права» відповідно до ч. 9 ст. 10 ЦПК України [4; 5].

Остаточну крапку у дискусії поставив законодавець шляхом внесення змін до ст. 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів». Згідно з ч. 6 цієї статті висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами під час застосування таких норм права. Таким чином, питання обов'язкового врахування позиції ВСУ під час вирішення судами спорів, що виникають зі спадкових правовідносин, залишається актуальним сьогодні. У зв'язку з цим у п. 7 Перехідних положень нового ЦПК передбачено, що суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів або палати (об'єднаної палати), передає справу на розгляд Великої Палати Верховного Суду, якщо така колегія або палата (об'єднана палата) вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду України [14].

Висновки. Отже, можемо зробити висновок, що ні ступінь законодавчого регулювання спадкових правовідносин не є відповідним запиту суспільства на остаточне впорядкування цих відносин, ні доктрина цивільного права не відрізняється єдністю підходів до вирішення ключових проблем захисту спадкових прав.

Література:

1. Валах В.В. Порівняльно-правової характеристика спадкових правовідносин в Україні та зарубіжних країнах (Російській Федерації, Франції, Німеччині, США) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України. Київ, 2009. 19 с.
2. Горшенев В.М. Теория юридического процесса. Харьков : Высшая школа, 1983. 191 с.
3. Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 ; Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 2007. 33 с.
4. Каланжов В.І. Чи обов'язкове врахування судами нижчих інстанцій правової позиції Верховного Суду за новим ЦПК? URL: https://protocol.ua/ua/chi_obov_yazkove_vrahuvannya_sudami_nizshih_instantsiy_pravovoi_pozitsii_verhovnogo_sudu_za_novim_tspk.
5. Луспенник Д.В. Відступлення від правових висновків ВСУ: аналіз судової практики у цивільних справах. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/543569>.
6. Нерсисян В.С. Общая теория права и государства : учебник для юридических вузов и факультетов. Москва : НОРМА, 1999. 552 с.
7. Про судову практику в справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08>.
8. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7. *Вісник Верховного Суду України*. 2008. № 6. С. 17.

9. Рішення Оржицького районного суду Полтавської області від 29 квітня 2008 р. № 2-203/2008 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/6209479>.
10. Рябоконт Є.О. Спадкове правовідношення в цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 ; Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 2002. 20 с.
11. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
12. Спадкове право : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / ред. О.В. Нестерцова-Собакарь. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. 164 с.
13. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 березня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. С. 356.
14. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Офіційний вісник України*. 2004. № 16. Ст. 11.
15. Чуловський В.А. Правове регулювання спадкових відносин в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Івано-Франківськ, 2018. 225 с.

Akimova A. Features of nature and specifics of legal regulation of relations on protection of hereditary rights

Summary. The article deals with the issues of determining the peculiarities of the nature and specifics of the legal regulation of relations on the protection of hereditary rights. It is proved that the peculiarities of litigation of disputes arising from hereditary legal relations are caused by the specificity that is inherent in the resolution of certain hereditary disputes, as well as by those features that determine hereditary legal relations among other types of civil legal relations. It is determined that the degree of legislative regulation of hereditary legal relations today is not in line with society's request for the final ordering of these relations, the doctrine of civil law does not differ in the unity of approaches to solving key problems of protection of hereditary rights.

Inheritance relationships have been found to be a complex of interrelated independent legal relationships that arise on the basis of a legal fact of opening an inheritance; legal relations arising in relation to the protection of hereditary property;

legal relations from the fact of acceptance or abandonment of inheritance; legal relations regarding the execution of the will, etc. It is proved that the right of inheritance is closely linked to the property right, since inheritance allows the owner to exercise his right to dispose of property, is one of the most common means of acquiring property rights and serves his protection.

It is found that the regulatory regulation of procedural inheritance cases includes: rules of various branches of law; both national and international rules; procedural and substantive norms which, in their totality, mediate the principles and peculiarities of the resolution of this category of cases. It is determined that all disputes arising from hereditary legal relations as a type of civil legal relations are resolved in the order of civil proceedings.

Legal regulation of hereditary relations is carried out on the basis of a set of legal norms contained in normative-legal acts of different legal force and which, in this way, determines the essence and procedure of transfer of rights and duties (inheritance) from the deceased individual to other persons. In order to achieve the purpose of the judiciary – to resolve the dispute properly and make a reasoned decision, the court must be guided by a properly chosen rule of law. Accordingly, it is necessary to find out the limits and sources of legal regulation of hereditary relations. In order to ensure the completeness and objectivity of the study, it is important to correctly identify the amount of regulatory material that needs analysis in the course of the study. Hereditary relations are regulated by the Central Committee of Ukraine, the laws of Ukraine “On Notary”, “On Private International Law”, other laws, as well as by-laws and regulations adopted in accordance with them. The above-mentioned normative legal acts should also be supplemented with the Constitution of Ukraine, the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950. The case law of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine No. 7 of May 30, 2008 and the letter of the High Specialized Court of Ukraine on of civil and criminal cases of 16.05.2013.

Key words: inheritance, inheritance disputes, inheritance law, legal regulation.

Андріїв В. І.,
доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри права
Львівського національного університету
ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького

Піцик Х. З.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Університету Короля Данила

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІСТУ ПРАВА НА ТОРГОВЕЛЬНУ МАРКУ

Анотація. Метою статті є аналіз підстав та порядку визначення змісту торговельних марок, виявлення їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу й формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались такі методи наукового пізнання, як термінологічний, функціональний, системно-структурний, логіко-нормативний. Результати дослідження можуть бути використані в правотворчій та правозастосовній діяльності під час розгляду господарського правопорушення щодо торговельної марки. Визначено, що договір комерційної концесії має багато спільних ознак із ліцензійним договором, проте між ними існують суттєві відмінності. Предметом ліцензійного договору є право на використання об'єкта інтелектуальної власності, натомість предметом договору комерційної концесії є комплекс виключних прав на об'єкти інтелектуальної власності. Наголошено на тому, що торговельна марка визнається використаною, якщо її застосовано у формі зареєстрованої торговельної марки, а також у формі, що відрізняється від зареєстрованої марки лише окремими елементами, якщо це не змінює торговельну марку загалом. З'ясовано, що режим розпорядження торговельною маркою регулюється Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України, в яких передбачено виключне право власника знаку користуватися й розпоряджатися знаком, зокрема передавати право користування знаком, наприклад, на підставі ліцензійного договору. Зроблено висновок про те, що правові межі свободи вибору торговельної марки визначаються через об'єктивні правові засади свободи вибору торговельної марки (умови надання правової охорони торговельним маркам) та суб'єктивні правові засади свободи вибору торговельної марки, до яких належать умови відповідності торговим та іншим чесним звичаям ведення конкуренції під час здійснення підприємницької діяльності. Територія дії договору про передачу права на торговельну марку – це адміністративно визначена територіальна одиниця чи їх сукупність, у якій, відповідно до норм законодавства й договору, передаються майнові права на торговельну марку.

Ключові слова: торговельна марка, зміст права на торговельну марку, договори, ліцензії.

Постановка проблеми. У світі сформувалася глобальна система регулювання охорони інтелектуальної власності. Перед Україною постало завдання завершення адаптації наці-

онального законодавства до цієї системи, що є необхідною умовою розвитку української економіки як складової частини світового господарства, інтегрованої до світових тенденцій соціально-економічного й технологічного розвитку.

Об'єктом дослідження є правові відносини, що виникають у зв'язку з визначенням змісту права на торговельну марку в Україні. Предметом дослідження є правове регулювання відносин у сфері визначення змісту права на торговельну марку, положення юридичної науки, практика у сфері захисту права на торговельну марку.

Мета статті полягає в аналізі підстав та порядку визначення змісту торговельних марок, виявленні їх взаємозв'язку та взаємообумовленості.

Вивченню проблеми визначення змісту права на торговельну марку у своїх наукових публікаціях приділяли увагу С.С. Алексєєв, Я.О. Іолкін, А.П. Вершинин, С.Н. Братусь, О.В. Кохановська, І.М. Кучеренко, В.В. Луць, Н.М. Мироненко, О.П. Орлюк, О.А. Підпригора, О.О. Підпригора, Г.Ф. Шершеневич, Р.Б. Шишко, В.С. Щербина та інші вчені.

Вклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи види учасників правовідносин щодо торговельних марок, насамперед визначаємо дві основні групи залежно від сфери правовідносин щодо торговельних марок. Так, у сфері приватноправових відносин ними є фізичні та юридичні особи – суб'єкти господарювання, між якими виникають правовідносини щодо використання торговельної марки в господарській діяльності. У сфері публічно-правових відносин ними є органи державної влади (в особі профільних міністерств та відомств), фізичні та юридичні особи, між якими виникають правовідносини щодо надання відповідним позначенням статусу торговельної марки.

Правовідносини, що складаються у галузі промислової власності, зокрема правовідносини щодо використання торговельної марки, мають специфічний склад учасників з огляду на те, що містять як приватноправовий (наприклад, використання торговельної марки у сфері господарювання), так і публічно-правовий аспекти (наприклад, визнання торговельної марки добре відомим знаком, реєстрація позначення, недопущення недобросовісної конкуренції, захист споживачів від оманливих позначень).

До кола учасників правовідносин у сфері правової охорони торговельних марок, які є носіями публічного господарського інтересу, належать:

– міжнародні та державні інституції, до компетенції яких належить рішення щодо правової охорони торговельних марок (Всесвітня організація інтелектуальної власності);

– фізичні та юридичні особи, які, відповідно до законодавства, можуть впливати на рішення відповідних компетентних органів щодо надання правової охорони торговельним маркам.

Особисту заінтересованість у належній правовій охороні торговельних марок мають особи, чії особисті немайнові права пов'язані з існуванням на ринку відповідної торговельної марки. Юридичну заінтересованість у сфері надання правової охорони торговельним маркам мають особи, до компетенції яких належить контроль за відповідністю такої охорони нормам національного та міжнародного права.

Так, до кола осіб, які мають особисту заінтересованість, належать відомі в Україні особи, прізвища, імена, псевдоніми, факсиміле й портрети яких є складовою торговельної марки. Закон зобов'язує отримувати від них згоду на використання перерахованих об'єктів як торговельної марки [1].

До кола осіб, які мають юридичну заінтересованість, належать:

– експерти Укрпатенту, які проводять формальну й кваліфікаційну експертизу заявлених до реєстрації позначень;

– судові експерти, які за потреби повинні бути залучені до розгляду справи у сфері інтелектуальної власності, зокрема торговельних марок;

– патентні повірені, тобто особи, які надають фізичним та юридичним особам (далі – особи, яких вони представляють) допомогу й послуги, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Правосуб'єктність будь-якого суб'єкта може бути загальною й спеціальною. Загальна правосуб'єктність дає змогу суб'єкту здійснювати будь-яку діяльність і виступати суб'єктом будь-яких правовідносин, а спеціальна правосуб'єктність дає можливість здійснювати лише такі види діяльності, набувати лише таких прав, які відповідають предмету діяльності певного суб'єкта. Правосуб'єктність суб'єктів підприємницького права – це можливість мати права й нести обов'язки у галузі здійснення й регулювання підприємницької діяльності [2].

Визнання громадянина суб'єктом права на торговельну марку потребує уточнення, що такий громадянин повинен мати статус підприємця, адже лише в статусі суб'єкта підприємницької діяльності він може реалізувати своє право на торговельну марку, тобто використовувати її для індивідуалізації товарів чи послуг. Не маючи такого статусу, громадянин використовувати торговельну марку сам не може. Він повинен передати таке право на використання торговельної марки іншій особі (наприклад, на підставі договору).

Правові межі свободи вибору торговельної марки суб'єктами господарювання [3] визначаються певними засадами такого вибору, які класифікуються за такими ознаками.

1) Об'єктивні правові засади свободи вибору торговельної марки, тобто ті умови надання правової охорони торговельним маркам, які повинні виконуватися господарюючим суб'єктом, якщо він розраховує на відповідну правову охорону своєї торговельної марки:

– дефініція торговельної марки – поняття торговельної марки, закріплене законодавчо;

– моральність вибраного позначення (адекватного графічного зображення).

2) Суб'єктивні правові засади свободи вибору торговельної марки, до яких належать умови відповідності торговим та іншим чесним звичаям ведення конкуренції під час здійснення підприємницької діяльності, обов'язковістю дотримання яких також створюється обмеження свободи вибору торговельної марки господарюючим суб'єктом:

– приналежність торговельної марки іншому господарюючому суб'єкту на підставі реєстрації;

– приналежність торговельної марки іншому господарюючому суб'єкту на підставі першовикористання.

З позиції теорії права право на торговельну марку існує в об'єктивному й суб'єктивному розуміннях. Право на торговельну марку як право об'єктивне – це сукупність правових норм, встановлених державою та відповідними міжнародними інституціями для регулювання відносин, які виникають щодо торговельної марки як об'єкта права інтелектуальної власності. Суб'єктивне право на торговельну марку – це вид можливої поведінки учасників відносин, які виникають щодо торговельної марки та здійснення своїх правомочностей стосовно певної торговельної марки.

У кожному випадку виникнення, зміна й припинення права на торговельну марку пов'язані з юридичним фактом, передбаченим нормами об'єктивного права.

Дії щодо норм права поділяють на правомірні, які відповідають вимогам норм права, і протиправні, які не відповідають вимогам норм права. Підставою набуття права на торговельну марку є правомірні юридичні факти-дії, які поділяються на юридичні акти (дії, що свідомо чиняться задля виникнення певних юридичних наслідків); юридичні вчинки (дії, що не мають на меті виклик юридичних наслідків, але які виникають з огляду на закон).

Майнові права інтелектуальної власності на торговельну марку визначаються у ст. 495 Цивільного кодексу України як право використання торговельної марки, виключне право перешкоджати неправомірному використанню торговельної марки, зокрема забороняти таке використання, інші майнові права інтелектуальної власності [4].

Проте механізм правового забезпечення обігу об'єктів інтелектуальної власності на ринку докорінно відрізняється від права власності, яке є основою товарообігу матеріальних речей.

На початку така відмінність не є очевидною й має місце спроба хоча б за зовнішніми ознаками поширити на виключні права норми права власності. Як наслідок, спотворюється уявлення не лише про виключні права, але й про загальну категорію, тобто абсолютні права, які за таких обставин зводяться до права власності, попри те, що є одними з його відгалужень.

Виключні права мають на меті вирішення двох основоположних завдань товарного обороту, таких як забезпечення виокремлення об'єкта інтелектуальної власності; створення механізму правового забезпечення обігу об'єктів інтелектуальної власності з урахуванням їхньої специфіки.

Відповідно до інтенціональної природи торговельної марки слід виділити матеріальне володіння (фізичне панування над духовним благом у формі відповідної об'єктивізації) й психічне володіння (виникнення ідеї використання відповідної марки й усвідомлення власником своїх правомочностей на неї).

Слід також зазначити, що обсяг правової охорони зареєстрованої торговельної марки складається з таких елементів:

- 1) зображення торговельної марки чи іншого відповідного графічного відображення;
- 2) перелік товарів і послуг, зазначених у свідоцтві;
- 3) територія країн реєстрації.

Щодо визначення обсягу правової охорони незареєстрованої торговельної марки, то зазначені вище елементи слід застосовувати факультативно, відповідно до конкретних обставин справи, а третім обов'язковим елементом слід вважати територію країни першовикористання.

Правовий режим використання торговельної марки закріплено, зокрема, у ст. 157 Господарського кодексу України, відповідно до якої використанням торговельної марки у сфері господарювання визнається застосування її на товарах та під час надання послуг, для яких вона зареєстрована, на упаковці товарів, у рекламі, друкованих виданнях, на вивісках, під час показу експонатів на виставках і ярмарках, що проводяться в Україні, у проспектах, рахунках, на бланках та в іншій документації, пов'язаній зі впровадженням зазначених товарів і послуг у господарський (комерційний) обіг [5].

Отже, торговельна марка визнається використаною, якщо її застосовано у формі зареєстрованої торговельної марки, а також у формі, що відрізняється від зареєстрованої марки лише окремими елементами, якщо це не змінює торговельну марку загалом.

Суттєвим є те, що, окрім принципу реального використання торговельної марки, у вітчизняному законодавстві закріплено принцип обов'язкового використання торговельної марки.

Наступним елементом змісту права на торговельну марку є право розпорядження торговельною маркою.

Суб'єктивне право розпорядження власника матеріальним чи нематеріальним благом – це юридично забезпечена можливість власника встановлювати, змінювати, визначати правовий режим належного йому блага, тобто визначати його юридичну долю. Розпорядження є правомочністю, яка утворює владу власника над благом і дає можливість реалізувати цю владу.

Режим розпорядження торговельною маркою регулюється Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України, в яких передбачено виключне право власника знаку користуватися й розпоряджатися знаком, зокрема передавати право користування знаком, наприклад, на підставі ліцензійного договору.

Способами розпорядження правом на торговельну марку є договори. Під метою договорів про передачу права на торговельну марку розуміється досягнення підприємством чи підприємцем стабільного положення за такими напрямками [6]:

- 1) здобуття й підтримання ділової репутації у сфері господарювання;
- 2) розширення ділових зв'язків із партнерами шляхом охоплення нових ринків для збуту своєї продукції та надання послуг, встановлення стабільних довгострокових відносин;
- 3) розроблення та підтримання належної організаційно-правової основи своєї господарської діяльності, яка б сприяла максимальному досягненню господарської мети з найменшими виробничими затратами.

Слід зазначити, що в законодавстві існують певні термінологічні неузгодженості щодо понять «ліцензійний договір» і «ліцензія». Так, у Цивільному кодексі України щодо видів договорів розпорядження майновими правами інтелектуальної власності виділяються:

- ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- ліцензійний договір;
- договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- договір про передачу виключних майнових прав інтелектуальної власності;
- інший договір щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності.

Відповідно до вітчизняного законодавства, національної та міжнародної практики укладання ліцензійних договорів серед істотних умов останніх можна виділити предмет, гарантію якості товару, територію дії ліцензійного договору, строк дії ліцензійного договору. Зазначені умови можна охарактеризувати також як спеціальні (кваліфікаційні) умови ліцензійних договорів, оскільки саме вони виокремлюють ліцензійні договори в окрему групу (інститут) у царині договірних прав [7].

Щодо предмета ліцензійного договору слід зазначити таке. Торговельна марка, відповідно до своєї інтенціональної природи, під час укладання між суб'єктами господарювання ліцензійного договору набуває цінності завдяки своїм віртуальним елементам, адже в певних ситуаціях, як зазначає С.С. Алексєєв, предметом правового регулювання стає не річ, а вольова поведінка учасників відносин [3]. Предметом ліцензійного договору про передачу права на торговельну марку є не знак як об'єкт праводносин, а право користування цим знаком, тобто ліцензія.

Стосовно території дії ліцензійного договору в українському законодавстві відсутнє визначення поняття території ліцензійного договору. У ст. 1109 Цивільного кодексу України лише зазначається, що за відсутності в ліцензійному договорі умови про територію, на яку поширюються надані права на використання об'єкта права інтелектуальної власності, дія ліцензії поширюється на територію України.

Щодо особливостей визначення строку дії ліцензійного договору, то ст. 1110 Цивільного кодексу України закріплює, що ліцензійний договір укладається на строк, який повинен спливати не пізніше спливу строку чинності виключного майнового права на визначений у договорі об'єкт права інтелектуальної власності. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» право власності на знак (виключне майнове право) засвідчується свідоцтвом, термін дії якого становить 10 років від дати подання заявки й продовжується за клопотанням власника свідоцтва щоразу на 10 років [8].

Наступним видом договору про передачу права на торговельну марку є договір про передачу права власності на торговельну марку.

Слід звернути увагу на те, що на практиці непоодинокими є випадки, коли договір про передачу права власності на торговельну марку підмінюється за своїм змістом виключним ліцензійним договором.

Очевидно, що договір про передачу права власності на торговельну марку має місце тоді, коли на торговельну марку передаються всі правомочності в повному обсязі її правової охорони.

Таким чином, якщо, скажімо, в договорі передбачається передача прав на торговельну марку за всіма класами, але не на всій території дії свідоцтва чи передача прав на всій території дії свідоцтва, але не за всіма класами, то має місце ліцензійний договір.

Наступним способом реалізації права на торговельну марку є договір комерційної концесії.

Відповідно до ст. 1115 Цивільного кодексу України та ст. 366 Господарського кодексу України за договором комерційної концесії одна сторона (правоволоділець) зобов'язується надати другій стороні (користувачеві) за плату право користування відповідно до її вимог комплексом належних цій стороні прав задля виготовлення та (або) продажу певного виду товару та (або) надання послуг.

Предметом договору комерційної концесії (ст. 1116 Цивільного кодексу України, ст. 366 Господарського кодексу України) є право на використання об'єктів права інтелектуальної власності (торговельних марок, промислових зразків, винаходів, творів, комерційних таємниць тощо), комерційного досвіду та ділової репутації.

Договором комерційної концесії може бути передбачено використання предмета договору із зазначенням або без зазначення території використання щодо певної сфери цивільного об'їгу. Таке застереження щодо території дії договору комерційної концесії має місце у зв'язку з неоднозначною правовою позицією щодо паралельного імпорту.

Договір комерційної концесії має багато спільних ознак з ліцензійним договором, проте між ними існують суттєві відмінності. Предметом ліцензійного договору є право на використання об'єкта інтелектуальної власності (зокрема, торговельної марки), натомість предметом договору комерційної концесії є комплекс виключних прав на об'єкти інтелектуальної власності.

До майнових елементів комплексу виключних прав належить право на використання об'єктів інтелектуальної власності, зокрема торговельних марок (брендів) і ділової репутації, а до немайнових елементів – комерційний досвід власника виключних прав, відносини власника з контрагентами, ноу-хау ефективної організації ведення бізнесу у сфері дії договору, залучення користувача виключними правами у сферу ділової активності власника тощо. Слід зазначити, що матеріальні елементи, які індивідуалізують особу власника виключних прав та продукцію чи послуги, які нею надаються, є відкритими й загальновідомими, а збільшення ступеня їх відомості на ринку підвищує їхню вартість, натомість цінність «нематеріальних елементів» полягає в їх «закритості» для широкого загалу, конфіденційності.

Висновки. Правові межі свободи вибору торговельної марки визначаються через об'єктивні правові засади свободи вибору торговельної марки (умови надання правової охорони торговельним маркам) та суб'єктивні правові засади свободи вибору торговельної марки, до яких належать умови відповідності торговим та іншим чесним звичаям ведення конкуренції під час здійснення підприємницької діяльності, а територія дії договору про передачу права на торговельну марку – це адміністративно визначена територіальна одиниця чи їх сукупність, у якій, відповідно до норм законодавства й договору, передаються майнові права на торговельну марку.

Література:

1. Про створення державного підприємства : Наказ Міністерства освіти і науки України від 7 червня 2000 року № 175 / Український Інститут промислової власності. URL: <http://www.rada.gov.ua>.

2. Мадридська угода з міжнародної реєстрації знаків / *Верховна Рада України*. Офіційне видання. Київ : Парламентське видавництво, 2007. 34 с. (Бібліотека офіційних видань).
3. Алексеев С.С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность. Резюме с претензией. Москва : НОРМА, 2001. 176 с.
4. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
5. Господарський кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003.
6. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 року. Офіційний український текст / *Верховна Рада України*. Офіційне видавництво. Київ : Парламентське видавництво, 2006. 27 с. (Бібліотека офіційних видань).
7. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Т. 3. Київ, 1998. 717 с.
8. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 1994. № 7. Ст. 36.

Andriiv V., Pitsyk Kh. Civil legal aspects of the scope of trademark rights

Summary. The purpose of the article is to analyze the grounds and procedures for content definition of trademarks, to identify its interconnectedness and interdependence. The methodology includes a comprehensive analysis and a synthesis of available scientific and theoretical information. It includes the formulation of relevant conclusions and recommendations. Such methods of scientific knowledge were used: terminological, functional, systemic-structural, logical-normative. The results of the research can be used in legislation and law-enforcement activities during the investigation of an economic offense concerning a trademark. It is recognized that the commercial concession agreement has many similarities with the license agreement, but there are significant differences between them. The subject of the license agreement is the right to use the intellectual property object, but instead the subject of the commercial concession agreement is the complex of exclusive rights to the intellectual property objects. It is emphasized that a trademark is recognized as being used if it is applied in the form of a registered trademark, as well as in a form that differs from the registered trademark only by separate elements, if it does not change the trademark as a whole. It has been established that the trademark disposal regime is governed by the Civil Code of Ukraine, the Commercial Code of Ukraine, which provides for the exclusive right of the owner of the mark to use and dispose of the mark, and in particular to transfer the right to use the mark, for example, on the basis of a license agreement. It is concluded that the legal boundaries of the freedom to choose a trade mark are determined by the objective legal principles of the freedom to choose a trade mark (conditions for granting legal protection to trade marks) and the subjective legal foundations of the freedom to choose a trade mark, which include the conditions of conformity to trade and other honest customs, competition in the conduct of business activities. And the territory of the agreement on the transfer of the trademark rights is an administratively defined territorial unit or their aggregate, in which, in accordance with the rules of the law and the contract, the property rights for the trade mark are transferred.

Key words: trademark, content law of trademark, contract, license.

*Гуйван П. Д.,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
професор
Полтавського інституту бізнесу*

ПРАВО НА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ПРИВАТНО-ПРАВОВОГО ТА ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Анотація. Стаття присвячена науковому дослідженню актуального питання щодо правових гарантій держави з дотримання передбаченого Конституцією права людини на вільний доступ до інформації, необхідної для реалізації своїх суб'єктивних прав. Залежно від спрямування інтересу особистості її інформаційне право може здійснюватися у приватноправовій або публічно правовій площині. Позаяк український національний закон та судова практика ще не напрацювали адекватного юридичного інструментарію для кваліфікації вказаних проявів інтересу особи, у статті проаналізовано міжнародну правозастосовну позицію щодо цього. Задля цього вивчено прецедентні практичні підходи до захисту права людини на доступ до інформації Європейського суду з прав людини. Встановлено, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, застосування та тлумачення якої здійснює ЄСПЛ, залежно від суспільної чи особистої спрямованості реалізаційного механізму суб'єктивного інформаційного права застосовує неоднакові захисні інструменти. Так, у разі ненадання особі відомостей, що мають сприяти виконанню особистих правомочностей, це кваліфікується як порушення права особи на приватність і захищається за правилами ст. 8 Конвенції. Коли ж суб'єкт звернення не отримує доступу до публічної інформації і в такий спосіб відбувається перешкоджання йому досягти публічно значимого результату, це є порушенням передбаченого конвенційною ст. 10 права на свободу вираження поглядів стосовно можливості вільно збирати та використовувати інформацію.

У статті встановлено, що позиція Європейського суду не була сталою впродовж останнього часу. Визначаючи, як правило, факти наявності у держави позитивного обов'язку надавати інформацію, яка стосується особистих чи публічних повноважень людини, Суд, однак, зазвичай відмовляв визнати порушення, посилячись на недоторканість державних інтересів. Проте в останнє десятиліття позиція ЄСПЛ радикально змінилась. Нині на перший план виходить право конкретної особи, і якщо втручання в нього відбулося без прямих законних підстав, легітимної мети, не є бажаним у демократичному суспільстві, то право підлягає судовому захисту.

Ключові слова: інформаційна свобода, доступ до інформації, приватність.

Постановка проблеми. В інформаційній складовій частині сучасного права широко вживаються нові визначення й терміни, поява яких зумовлена стрімкими темпами науково-технічного розвитку, впливом процесу інформатизації та інформаційних технологій на соціальну діяльність, становленням інформацій-

них відносин і, нарешті, формуванням міжгалузевих наукових знань [1, с. 69]. В сучасних умовах активного розвитку обігу різних відомостей та інтенсивного функціонування суспільства, яке отримало назву інформаційного, ключовим аспектом діяльності суб'єктів правовідносин є правове забезпечення їхньої можливості використання інформації для задоволення суспільних чи особистих потреб. Саме тому значна увага в нинішньому юридичному забезпеченні відповідних взаємин приділяється вирішенню проблем, пов'язаних з доступом до відомостей, які мають значення для досягнення зазначеної мети. Право на доступ до інформації є частиною загального правового статусу особи, що створює необхідний юридичний фундамент для реалізації її як особистості. Суттєву роль у цьому процесі відіграють інституції демократичної, правової держави, які повинні у своїй роботі керуватися принципом верховенства права й намагатися максимально гарантувати права людини.

Вирішенню цього завдання покликані максимально сприяти основні акти української влади. Зокрема, у прийнятому у 2015 р. Документі, а саме Національній стратегії у сфері прав людини, прямо зазначено, що стратегічною метою суспільного розвитку є забезпечення вільного обміну інформацією та свободи вираження поглядів і переконань, що, зокрема, має досягатися шляхом гарантування ефективного доступу до інформації, зокрема публічної інформації [2]. Як вважається розробниками цього акта, належна увага до поставленого завдання дасть змогу ефективно вирішити значну частину проблем у сфері інформаційного обороту, наприклад впровадження ефективного позасудового механізму реалізації права на доступ до публічної інформації та забезпечення системи гарантій доступу населення до Інтернету. Втім, маємо констатувати, що вказані сентенції, на жаль, так і залишилися благими побажаннями. У нещодавно оприлюдненому Державному Звіті за 2019 р. щодо виконання плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 р. серед заходів, прийнятих до виконання та запланованих на осяжний період, у царині інформаційної свободи можемо знайти лише додержання принципів ідеологічної багатоманітності (п. 35), забезпечення свободи діяльності та реформування друкованих засобів масової інформації (п. п. 36–37), вжиття заходів щодо забезпечення надання інформації особам з інвалідністю (п. 38) [3]. Попри важливість зазначених вчинків у цій сфері, все ж таки необхідно відзначити, що держава на загальному, тим більше, галузевому рівнях питанню доступу особи до інформації необхідної уваги не приділяє.

Між тим захист прав людини в інформаційній сфері є одним з головних пріоритетів демократичної держави. Про це зазначено в таких міжнародних документах, як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Згідно з цими актами гарантії можливостей особи отримати вільний доступ до інформації є необхідними елементами інформаційної безпеки кожної держави та правового суспільства. Попри усвідомлення цього факту, в Україні нині навіть не прийнято закону, який би визначав концепцію державної інформаційної політики України. Відповідно, в країні не існує єдиного плану, єдиної державної позиції чи стратегії розвитку інформаційної галузі, отже, забезпечення інформаційної безпеки. Протягом 2002–2010 рр. було три спроби ухвалити концепцію державної інформаційної політики, а саме у 2002, 2009 та 2010 рр. 11 січня 2011 р. черговий проєкт концепції прийняли у першому читанні за основу й направили на доопрацювання Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації, але на цьому процес зупинився. Зараз подібний документ розробляється на рівні Уряду, але він також існує вже чотири роки лише у вигляді проєкту, до якого існують численні зауваження правників.

Незважаючи на задекларовані в ньому основні принципи забезпечення інформаційної безпеки України, такі як верховенство права, пріоритетність захисту прав і свобод людини й громадянина в інформаційній сфері, свобода думки й слова та вільне вираження своїх поглядів і переконань, свобода збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію, захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя, обмеження доступу до інформації виключно на підставі закону, гармонізація особистих, суспільних і державних інтересів (п. 7) [4], сама концепція не містить реального наповнення цих декларацій. Отже, питання є досить актуальним і таким, що потребує детального та прискіпливого дослідження.

У доктрині різним аспектам інформаційної свободи, зокрема питанню вільного доступу людини до інформації, приділили увагу такі науковці, як М. Хавронюк, А. Марущак, Б. Кормич, В. Тертишник, О. Готін, Ю. Тодика, В. Паламарчук, В. Комаровський, А. Чернобай, Т. Костецька, С. Янішевський. В їхніх роботах розглядаються актуальні питання організації відповідної діяльності розпорядників інформації щодо інформування населення, надання інформації на запити особи. При цьому акценти робилися на визначенні окремих юридичних підходів до регулювання інформаційних відносин у сферах публічного та приватного життя індивідуумів. Водночас недостатньо вивченими залишаються аспекти правового розмежування вказаних інформаційних відносин як у регулятивному, так і в охоронно-правовому аспектах. Особливо важливими є питання взаємодії конкретної особи із суб'єктами владних повноважень щодо отримання інформації, яка становить суспільний інтерес та використовується для реалізації публічних прав, а також відомостей, які мають суто особистісний характер та повинні надаватися людині для здійснення її приватних прав та свобод. Окремому дослідженню підлягає практика ЄСПЛ щодо захисту публічного та приватного права на інформацію, адже за правового підходу цього міжнародного правозастосовного органу їхня охорона відбувається різними способами.

Мета статті полягає в аналізі національного й міжнародного законодавства та правозастосовної практики задля вста-

новлення юридичних ознак конкретних захисних інформаційних механізмів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для встановлення правових механізмів опосередкування інформаційних відносин у суспільстві та відмежування важливої охоронно-правової функції захисту публічних і приватних прав у коментованій царині необхідно визначитися зі змістом суб'єктивного повноваження особи на отримання відомостей, що становлять особистий інтерес, та відповідного повноваження її щодо захисту інтересів суспільства. Це питання не є простим. Означені права людини мають спільну рису: вони є особистими нематеріальними правами, але їхнє цільове призначення, звичайно, різне. Реалізація інформаційного права може бути спрямована на досягнення суспільно корисного ефекту, тоді воно матиме публічний характер і відповідну систему захисту. Інакше необхідність отримання певних даних може бути спричинена чинниками особистого, індивідуального характеру, спрямована на задоволення свого персонального інтересу, тоді захист цього права матиме приватні юридичні ознаки. Втім, у будь-якому разі як елементи немайнового права суб'єкта слід розуміти сукупність його правомочностей, які включають як позитивний аспект (можливість юридично визнаватись володільцем відповідного особистого немайнового блага та використовувати його в межах, що передбачені законом і не суперечать призначенню цього блага, а також спрямовані на задоволення інтересів особи-носія), так і низку негативних правомочностей (вимагати від усіх інших учасників правовідносин не порушувати це право), зокрема правомочність захисту [5, с. 143].

Науковці надають певні юридичні засоби для розмежування вказаних публічних і приватних матеріальних відносин, використовуючи цілу низку факторів. Так, Р. Карвер пропонує вирішувати питання про належність відомостей до суспільно значимих з огляду на наявність певного зиску для соціуму від того, що певна інформація стане доступною. Хоча цілком природно, що обсяг та навіть сам зміст цієї вигоди на час доступу до даних визначити майже не реально, головним є те, що оприлюднення відомостей спрямоване на задоволення не особистого, а публічного інтересу. Отже, автор запропонував у подібній діяльності керуватися критеріями, напрацьованими Комітетом з етики Британського національного союзу журналістів (NUJ). За такого підходу інформація буде мати статус соціальної, якщо в ній йдеться про виявлення чи викриття злочину або серйозного проступку; захист суспільного здоров'я чи безпеки; запобігання введенню в оману громадськості певними твердженнями чи діями з боку особи чи організації; викриття неналежного використання державних коштів чи інших форм корупції в державних органах; розкриття потенційних конфліктів інтересів у тих, хто посідає владні й впливові місця; викриття лицемірної поведінки тих, хто займає високі посади [6, с. 28].

На думку дослідників, приватна інформація має забезпечити пріоритет сфери особистого життя у протиставленні його суспільним потребам, адже приватне життя особи хоча й пов'язане із суспільним, проте не розчиняється в ньому, маючи свої межі. Використовуючи як родове поняття категорію життєдіяльності (життя) людини, науковці вважають, що для його прояву кожній людині властиві дві сторони, які називають суспільним та особистим життям. Ці обидві сторони людського життя тісно між собою пов'язані, мають взаємопроникливий контакт,

на їхньому перетині існує ціла низка контактних явищ, зв'язків та відносин. Об'єктивне існування такої зони зумовлено потребою людини в неформальному спілкуванні, тому зв'язки й відносини в цій площині характеризуються тісним переплітанням особистісних та соціальних елементів. При цьому перші ніби виходять за межі інтимного, а другі певною мірою проникають в особисте [7, с. 14–17]. Від того, які елементи на цьому конкретному етапі матеріальних взаємин домінують, визначається приватний чи суспільний характер інформаційного інтересу особи. Отже, можемо дійти висновку, що інформаційні інтереси людини, пов'язані з її особистим життям, слід розуміти в межах її поведінки поза межами роботи, громадської діяльності, навчання [8, с. 57]. Крім того, приватні елементи складають ті аспекти особистого життя людини, які вона через свою свободу не бажає робити надбанням інших. Таким чином, інформаційне право на приватне життя як юридична категорія складається з гарантованої державою можливості людини спілкуватися з іншими людьми без втручання держави й суспільства, контролювати інформацію про саму себе, перешкоджати поширенню відомостей інтимного характеру [9, с. 18].

Втім, як бачимо, розмежування приватного та публічного у сфері діяльності та інтересів кожної особи не є очевидним явищем, тому через те, що подібного унормування цих проявів життєвих взаємин людини законодавець чітко не встановив, маємо керуватися правозастосуванням, яке нині в цій сфері відбувається. Найбільш показовим слід вважати прецедентну практику Європейського суду з прав людини. Однак необхідно сказати, що ця практика впродовж останніх років не була стабільною, вона поступово вдосконалювалася та змінювалася, що, власне, відповідає обстоюваному ЄСПЛ принципу того, що правові інструменти Конвенції є живими механізмами, схильними до уточнення, конкретизації, еволюції згідно з удосконаленням змісту матеріальних відносин, які цій акт регулює.

Отже, Європейський суд напрацював правову позицію, за якою скарги на відмову в доступі до інформації, яка є важливою для особистої ситуації заявника, як правило, розглядалися за ст. 8 Конвенції, яка гарантує право на недоторканність приватного й сімейного життя. При цьому в низці справ Суд встановив, що на владі лежало позитивне зобов'язання розкрити заявнику відповідну інформацію. Наприклад, це було встановлено у справі про доступ до інформації, яка б дала їм змогу оцінити будь-який ризик, що впливає з їхньої участі в ядерних випробуваннях. У ній заявники звернулися до суду зі скаргами про порушення їхніх прав за ст. 8 на повагу до їхнього приватного та сімейного життя шляхом відмови в документах, які б допомогли їм у встановленні того, чи існує зв'язок між їхніми захворюваннями та опроміненням радіацією [10, п. 67].

Розглянувши справу, Суд встановив, що мета ст. 8 фактично полягає в тому, щоби захистити особу від довільного втручання органів державної влади. Вона не просто змушує державу утримуватися від такого втручання, адже крім цього насамперед негативного зобов'язання, можуть бути позитивні зобов'язання, притаманні ефективній діяльності, такі як повага до приватного чи сімейного життя. Визначаючи те, чи існує таке позитивне зобов'язання, Суд враховує справедливий баланс, який повинен бути досягнутий між загальним інтересом громади та конкуруючими інтересами зацікавленої особи чи окремих осіб. У цьому аспекті Суд зауважує, що з огляду на той факт, що вплив високого рівня радіації, як відомо,

має приховані, але серйозні та тривалі наслідки для здоров'я (попри невизначеність заявників щодо того, чи були вони піддані небезпеці таким чином, це викликало у них значну тривогу та страждання), Суд вважає, що, оскільки документи, які містили інформацію, яка могла б допомогти заявникам оцінити рівень радіації в районах, в яких вони розміщувалися під час випробувань, і, можливо, справді послужила причиною їх заспокоєння в цьому, можуть це підтвердити або спростувати, вони зацікавилися в отриманні доступу до них відповідно до ст. 8. З цієї причини немає суперечностей щодо того, що мешканці наражаються на небезпеку від відповідної фабрики, а державні органи мали у своєму розпорядженні інформацію, яка б дала змогу мешканцям оцінити цей ризик та вжити заходів щодо його запобігання. За цих обставин, враховуючи зацікавленість заявників отримати доступ до матеріалів, про які йдеться, та очевидну відсутність будь-якого компенсаційного суспільного інтересу щодо його обмеження, Суд вважає, що за ст. 8 з'явилося позитивне зобов'язання. Якщо уряд займається небезпечними видами діяльності, такими, як ті, що розглядаються у цій справі, які могли би приховати несприятливі наслідки для здоров'я осіб, які беруть участь у такій діяльності, повага до приватного та сімейного життя, відповідно до ст. 8, вимагає ефективної та доступної процедури бути створеною, що дає змогу таким особам шукати всю релевантну та відповідну інформацію (п. п. 99, 101).

Власне, наявність позитивних зобов'язань держави не є характерною ознакою правового захисту інформаційного права особи саме за наявності приватного інтересу. Існування позитивних зобов'язань може забезпечувати ефективне здійснення прав за ст. 10 Конвенції. Інакше кажучи, належне застосування права може також вимагати вжиття позитивних заходів захисту щодо публічних справ (справи «Рош проти Сполученого Королівства» від 19 жовтня 2005 р., «Сирбу та інші проти Молдови» від 15 червня 2004 р.). Під час визначення того, чи існує позитивний зобов'язок, необхідно враховувати те, що має бути встановлено справедливе співвідношення інтересів суспільства та інтересів приватної особи, пошук якого є характерною рисою Конвенції. Обсяг цього зобов'язання обов'язково буде змінюватися з урахуванням різноманітності ситуацій, труднощів, пов'язаних з підтриманням порядку в сучасному суспільстві й вибору, який необхідно зробити щодо пріоритетів та ресурсів.

Цікаво, що ЄСПЛ під час розгляду коментованих справ, визначивши, що справа підлягає розгляду за ст. 8 або 10 Конвенції, все ж таки відмовив у задоволенні вимог заявників, заявивши, що держава виконала своє позитивне зобов'язання стосовно цих заявників. Звідси випливає, що порушення цього положення не було (справа «Макгинлі і Іган проти Сполученого Королівства», п. 103). Подібні висновки Європейського суду щодо захисту держав – учасників конвенції навіть у випадках, які явно свідчили про їхнє правопорушення інформаційних прав особи, були притаманними європейському правосуддю в той період (наприклад, рішення у справах «Гаскін проти Сполученого Королівства» від 7 липня 1998 року, «Герра та інші проти Італії» від 19 лютого 1998 року). Суд у цих справах, де заявники вимагали доступу до інформації про ризики, які мало забруднення довкілля та інші фактори для здоров'я й благополуччя людини, встановлюючи щоразу, що у відповідача – конкретної держави з'явилося позитивне зобов'язання з надання

«ефективної та доступної процедури», що дає змогу заявникам отримати доступ до «всієї відповідної та належної інформації», проте відмовляв заявникам у захисті під різними підставами. Наприклад, він вказував на пріоритет права держави на збереження важливої для неї інформації та заборону вимагати від неї як особистих, так і публічних відомостей.

Як ми вже відзначали, Конвенція та рішення ЄСПЛ щодо її застосування мають здатність до вдосконалення, а нині концепція Суду кардинально змінилась. Європейський Суд, як він сам зазначає, почав рухатися в напрямі більш широкого тлумачення поняття свободи отримання інформації, отже, в напрямі визнання права на інформацію. Це наочно проявилось під час розгляду справи «Угорське об'єднання громадських свобод проти Угорщини» [11, п. 35], коли було встановлено, що відмова в доступі до матеріалів, що є у влади, була утиском прав заявників за конвенційною ст. 10. Отже, було зроблено висновок, за яким влада не може створювати перешкоди й бар'єри до збирання інформації із суспільно значущих питань, особливо якщо вони мають монополію на інформацію, а подібна діяльність щодо обмеження доступу до публічної інформації визнана порушенням приписів ст. 10. В подальшому саме такий підхід застосовується Судом, коли він встановлює відсутність обумовлених законом підстав для обмеження доступу до інформації, легітимної мети таких обмежень та недоведеності владою необхідності їхнього застосування в демократичному суспільстві. При цьому подібні наслідки нині вже не залежать від того, публічний чи приватний інтерес особи був порушений шляхом неправомірного ненадання їй інформації. Розмежування способів правового захисту між передбаченими ст. 8 і ст. 10 Конвенції відбувається за ознакою спрямованості інтересу. Наприклад, за прецедентною позицією ЄСПЛ там, де йдеться про необхідність отримання інформації/документів, які мають більшу вагу для приватних, ніж для суспільних інтересів, застосовуватиметься конвенційна ст. 8.

Висновки. З викладеного можемо дійти певних висновків. Міжнародна правозастосовна практика поступово напрацювала критерії, які дають змогу відмежувати юрисдикційну охорону приватних та публічних прав від царини інформаційної свободи людини. Однак незалежно від характеру охоронюваного об'єкта, а саме інформаційних прав, мають досліджуватися загальні обставини справи, такі як наявність втручання в право з боку держави чи інших осіб, його законність та прийнятність у цивілізованому суспільстві. Коли останні дві правові категорії не доведені, право особи підлягає судовому захисту.

Література:

1. Беляков К. Інформаційне право: аналіз термінологічно-понятійного апарату. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 3. С. 67–79
2. Національна стратегія у сфері прав людини : затв. Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>.
3. Звіт за 2019 рік щодо виконання плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 р. URL: https://minjust.gov.ua/cat_497/section_548.
4. Проект Концепції інформаційної безпеки України. URL: <https://www.osce.org/uk/fom/175056?download=true>.
5. Стефанчук Р. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та

- захисту): монографія. Хмельницький: Видавництво ХУУП, 2007. 626 с.
6. Карвер Р. Свобода інформації: навчальний посібник для державних службовців / пер. з англ. Р. Тополевського. Київ: Тютюкін, 2010. 128 с.
7. Красавчикова Л. Личная жизнь граждан под охраной закона. Москва.: Юридическая литература, 1983. 160 с.
8. Ромовська З. Особисті немайнові права фізичних осіб. *Українське право*. 1997. № 1. С. 47–60.
9. Котиева Л. Частная жизнь как юридическая категория. *Юридический мир*. 1997. № 9. С. 18–19.
10. Рішення ЄСПЛ від 9 червня 1998 р. у справі «Макгинлі і Іган проти Сполученого Королівства» (McGinley and Egan v. the United Kingdom), заяви № 10/1997/794/995-996. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-58175"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).
11. Рішення ЄСПЛ від 14 квітня 2009 р. у справі «Угорське об'єднання громадських свобод проти Угорщини» (Tarsasag a Szabadsagjogokert v. Hungary), заява № 37374/05. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1241425889>.

Guyvan P. Right of access to information: features of private and public regulation

Summary. The paper is devoted to the scientific study of the current issue of legal guarantees of the state in observance of the human rights stipulated by the Constitution for free access to the information necessary for the exercise of their subjective rights. Depending on the direction of interest of the individual, his or her information right may be exercised in private or publicly legal fields. As Ukrainian national law and jurisprudence have not yet developed adequate legal tools to qualify these manifestations of individual interest, the international law enforcement position on this issue is analyzed. To this end, case-law approaches to protecting the right to access to information by the European Court of Human Rights have been examined. It is established that the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, applied and interpreted by the ECtHR, applies different protective instruments depending on the public or personal orientation of the subjective information law implementation mechanism. Thus, in the case of failure to provide the person with information that should facilitate the exercise of personal powers, this is qualified as a violation of the individual's right to privacy and is protected by the rules of Art. 8 of the Convention. However, when the subject of the access fails to access the public information and thus prevents him from achieving a publicly significant result, this is a violation of the right to freedom of expression provided for in Article 10 as regards the freedom to collect and use the information.

The paper finds that the position of the European Court of Justice has not been stable lately. Recognizing, as a rule, the fact that a State has a positive obligation to provide information relating to a person's personal or public authority, the Court has nevertheless generally refused to admit a violation on the ground of inviolability of State interests. However, the ECtHR's position has changed radically in the last decade. Right now, the right of the individual is at the forefront, and if the interference has taken place without direct legitimate reasons, a legitimate purpose and such interference is not desirable in a democratic society, the right is subject to judicial protection.

Key words: information freedom, access to information, privacy.

*Дмитрієв С. М.,
аспірант кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ЗАЯВНИКІВ У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ІЗ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Анотація. Наукова стаття присвячена дослідженню цивільного процесуального статусу заявників у справах окремого провадження, що виникають із сімейних правовідносин.

В результаті аналізу наукової доктрини, цивільного процесуального та сімейного законодавства України проведено класифікацію та надано характеристику цивільного процесуального статусу заявників у відповідних категоріях сімейних справ.

Визначено, що цивільний процесуальний статус заявника у справах окремого провадження, що виникають із сімейних правовідносин, становлять визначені у законодавстві права, обов'язки та інтереси.

Цивільний процесуальний статус заявників у справах окремого провадження підлягає класифікації, критерієм якої визначена належність заявникам загальних чи спеціальних цивільних процесуальних прав та обов'язків відповідного учасника цивільної справи. При цьому загальними цивільними процесуальними правами та обов'язками заявника є ті права та обов'язки, які належать всім без винятку заявникам у справах окремого провадження, а спеціальними – ті, які належать заявникам лише в певних категоріях справ.

Встановлено, що загальний цивільний процесуальний статус заявника у справах окремого провадження становить сукупність загальних цивільних процесуальних прав та обов'язків заявників. Водночас спеціальний цивільний процесуальний статус заявника є сукупністю спеціальних цивільних процесуальних прав та обов'язків відповідних учасників цивільних справ окремого провадження.

Обґрунтовано, що в більшості цивільних справ, які розглядаються в порядку окремого провадження й виникають із сімейних правовідносин (наприклад, у справах про встановлення проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу, надання судом права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав, встановлення режиму окремого проживання подружжя), заявники наділяються загальним цивільним процесуальним статусом. Водночас у справах про розірвання шлюбу за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі, та справах про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей, заявник (заявники) разом із загальним цивільним процесуальним статусом наділяється спеціальним цивільним процесуальним статусом, який становить право відкликати відповідну заяву.

Ключові слова: заявник, окреме провадження, цивільний процесуальний статус, цивільне процесуальне суб'єктивне право, цивільний процесуальний обов'язок, цивільний процесуальний інтерес, сімейні правовідносини.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства одним із пріоритетних напрямів державної полі-

тики в Україні є захист сімейних прав та інтересів. Досягнення цієї мети забезпечується за допомогою різних правових засобів, серед яких особливе місце посідає судовий захист, адже саме суду законодавцем надано найбільш широкі повноваження в зазначеній сфері порівняно з іншими юрисдикційними органами. Завданням судового захисту сімейних прав та інтересів є відновлення порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Відповідне завдання реалізується судом, зокрема, задля зміцнення сім'ї, утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї, побудови сімейних відносин на паритетних засадах, почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги й підтримки, а також забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку [1, с. 7].

Законодавець регламентує декілька видів цивільного судочинства, в порядку яких здійснюється судовий захист сімейних прав та інтересів. Водночас особливий науковий та практичний інтерес становить процедура розгляду цивільних справ, які виникають із сімейних правовідносин, у порядку непозовного цивільного судочинства. Юридична природа сімейних правовідносин зумовлює специфіку процесуальної форми непозовного цивільного судочинства, що впливає як на вибір способів судового захисту сімейних прав та інтересів, так і на особливості правового регулювання процесуального механізму їх захисту [1, с. 7].

Відповідно до ч. 3 ст. 42 ЦПК України у справах окремого провадження, що виникають із сімейних правовідносин, учасниками справи є заявники, інші заінтересовані особи. Кожен із зазначених учасників наділений цивільним процесуальним статусом, який є системою правових норм, котрі визначають вид і міру можливої та обов'язкової поведінки учасників цивільного процесу, а також спрямованість їх прагнення на досягнення певного процесуального результату. Отже, цивільний процесуальний правовий статус (у суб'єктивному розумінні) є невід'ємною властивістю будь-якого учасника цивільного процесу [2, с. 6].

Наукові погляди на проблему цивільного процесуального статусу учасників цивільного процесу знайшли своє відбиття у дослідженнях таких українських науковців, як С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, К.В. Гусаров, В.В. Комаров, Д.Д. Луспенник, Ю.Д. Притика, С.Я. Фурса, Г.В. Чурпіта. Водночас зазначені процесуалісти досліджували здебільшого цивільний процесуальний статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження.

Мета статті. Отже, проблемні аспекти, пов'язані з визначенням цивільного процесуального статусу заявників у справах окремого провадження, що виникають із сімейних правовідносин, залишаються малодослідженими й потребують подальшої наукової розробки, що становитиме мету нашої наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід зазначити, що в порядку окремого провадження розглядається ціла низка судових справ, які виникають із сімейних правовідносин. Це, зокрема, справи про усиновлення (гл. 18 СК України); надання права на шлюб (ч. 2 ст. 23, ч. 4 ст. 26 СК України); розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей, та за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі (ст. 109 СК України); встановлення та припинення режиму окремого проживання за заявою подружжя (ст. ст. 119, 120 СК України); встановлення факту родинних відносин між фізичними особами (п. 1 ч. 1 ст. 315 ЦПК України); встановлення факту реєстрації шлюбу (п. 4 ч. 1 ст. 315 ЦПК України); встановлення факту розірвання шлюбу (п. 4 ч. 1 ст. 315 ЦПК України); встановлення факту реєстрації усиновлення (п. 4 ч. 1 ст. 315 ЦПК України); встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу (п. 5 ч. 1 ст. 315 ЦПК України); встановлення факту батьківства (материнства) (ст. ст. 130–132 СК України); визнання шлюбу неукладеним (ст. 48 СК України); визнання розірвання шлюбу фіктивним (ст. 108 СК України); надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав (ст. 168 СК України); повернення дитини батькам чи іншим особам (ч. 3 ст. 170 СК України); визначення розміру аліментів у твердій грошовій сумі (ст. 184 СК України); звільнення опікуна або піклувальника (ст. 251 СК України); встановлення судом факту належності правовстановлюючих документів особі, прізвище, ім'я, по батькові, місце і час народження якої, що зазначені в документі, не збігаються з ім'ям, по батькові, прізвищем, місцем і часом народження цієї особи, зазначеним у свідоцтві про народження або в паспорті (п. 6 ч. 1 ст. 315 ЦПК України); встановлення судом факту народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом ДРАЦСу факту народження, у тому числі на тимчасово окупованій території України (п. 7 ч. 1 ст. 315 ЦПК України); встановлення судом факту перебування фізичної особи на утриманні (п. 2 ч. 1 ст. 315 ЦПК України).

Розглянемо цивільний процесуальний статус заявників у деяких категоріях із цих справ, що виникають із сімейних правовідносин.

Наукові уявлення вчених-теоретиків щодо юридичної природи та структури правового статусу досить різноманітні. Проте їх аналіз у сукупності дає змогу дійти низки таких висновків.

По-перше, слід констатувати, що більшість науковців сутність правового статусу визначає через упорядковану сукупність елементів, що становлять його зміст. По-друге, незважаючи на те, що серед науковців відсутнє єдине доктринальне розуміння того, які саме елементи мають бути складовими правового статусу, більшість учених одностайно погоджуються, що правовий статус обов'язково мають формувати принаймні права та обов'язки. Свободи, гарантії, відповідальність, правосуб'єктність (правоздатність і дієздатність), законні інтереси, громадянство, правові принципи тощо не завжди виокремлюються як складові цієї категорії. Окремі науковці, навпаки,

підкреслюють, що деякі із зазначених категорій (які вони не вважають такими, що входять до структури правового статусу) є або передумовами правового статусу, або умовами, що супроводжують його, примикають до нього, але не складають його структуру [3, с. 34; 4, с. 34].

Щодо елементів правового статусу ми розділяємо висловлену в юридичній літературі позицію, що такими є визначені у законодавстві права, обов'язки та інтереси [2, с. 40].

Разом із виокремленням елементів цивільний процесуальний статус заявників у справах окремого провадження підлягає класифікації, критерієм якої, на наш погляд, є належність заявникам загальних чи спеціальних цивільних процесуальних прав та обов'язків відповідного учасника цивільної справи. При цьому загальними цивільними процесуальними правами та обов'язками заявника є ті права та обов'язки, які належать всім без винятку заявникам у справах окремого провадження, а спеціальними – ті, які належать заявникам лише у певних категоріях справ.

Таким чином, загальний цивільний процесуальний статус заявника у справах окремого провадження становить сукупність загальних цивільних процесуальних прав та обов'язків заявників. Водночас спеціальний цивільний процесуальний статус заявника є сукупністю спеціальних цивільних процесуальних прав та обов'язків відповідних учасників цивільних справ окремого провадження.

Слід зазначити, що в більшості цивільних справ, які розглядаються в порядку окремого провадження й виникають із сімейних правовідносин, заявники наділяються загальним цивільним процесуальним статусом.

Так, наприклад, у переліку справ окремого провадження про встановлення фактів, що мають юридичне значення, законодавець передбачив можливість встановлення такого факту, як проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу (п. 5 ч. 2 ст. 256 ЦПК України). Заявниками у справах про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу є суб'єкти вказаних сімейних правовідносин, а саме жінка та (або) чоловік, які спільно проживають однією сім'єю без шлюбу. При цьому заявником може бути як один із суб'єктів цих правовідносин, так й обидва.

У зазначеній категорії цивільних справ заявник (заявники) наділений загальними цивільними процесуальними правами та обов'язками учасників справи, передбаченими ст. 43, а також правами позивача, передбаченими ст. 49 ЦПК України.

Ще одну категорію справ, що виникають із сімейних правовідносин і розглядаються в порядку окремого провадження, складають справи про встановлення режиму окремого проживання подружжя. У СК України 2004 р. режим окремого проживання подружжя закріплений як самостійний інститут сімейного права.

Так, у ч. 1 ст. 119 СК України зазначено, що суд за заявою подружжя або за позовом одного з них може ухвалити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання за неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно.

Відповідно до п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» від 21 грудня 2007 р. № 11, вирішуючи заяву про встановлення

режиму окремого проживання подружжя, суд повинен встановити фактичні взаємини сторін і переконатися в доцільності сепарації для того, щоб узаконений спосіб окремого проживання не був формальним засобом вирішення спірних майнових питань.

Щодо заявників у справах про встановлення режиму окремого проживання подружжя та їх правового статусу, то ч. 1 ст. 119 СК України встановлює, що заявників у справах про встановлення режиму окремого проживання подружжя має бути два, тобто кожен з подружжя. Як і у справах про встановлення факту спільного проживання чоловіка та жінки без шлюбу, у справах про встановлення режиму окремого проживання подружжя заявники наділяються загальними цивільними процесуальними правами та обов'язками учасників справи, передбаченими ст. 43, а також правами позивача, передбаченими ст. 49 ЦПК України.

Розглянемо також цивільний процесуальний статус заявника у справах про надання судом права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав.

Відповідно до ч. 1 ст. 168 СК України мати, батько, позбавлені батьківських прав, мають право на звернення до суду із заявою про надання їм права на побачення з дитиною.

Відповідно до ст. 168 СК України заявниками у справах про надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав, є конкретно визначені суб'єкти, тобто мати та (або) батько, які позбавлені батьківських прав. Таким чином, у цій категорії сімейних справ закон встановлює особливу вимогу до особи, яка може набути цивільного процесуального статусу заявника, а саме наявність матеріально-правового статусу особи, позбавленої батьківських прав. Такий статус має підтверджуватися відповідним рішенням суду, яке набрало законної сили [1, с. 282]. Цивільний процесуальний статус заявника у цій категорії справ також є загальним.

У порядку окремого провадження розглядаються також справи про розірвання шлюбу за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі (ч. 3 ст. 293 ЦПК України), та справи про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей (ст. 109 СК України, ч. 3 ст. 293 ЦПК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 109 СК України у справі про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей, заявників має бути завжди два, а саме кожен з подружжя, тобто має місце обов'язкова процесуальна співучасть. Якщо бажання розірвати шлюб виникає тільки в одного з подружжя, відповідна категорія справ характеризується наявністю спору, у зв'язку з чим підлягає розгляду в порядку іншого виду цивільного судочинства, а саме позовного провадження [5, с. 75].

Крім того, шлюб може бути розірвано в порядку окремого провадження за заявою будь-кого з подружжя, якщо один із нього засуджений до позбавлення волі (ч. 3 ст. 293 ЦПК України). Відповідно, в такому разі цивільне процесуальне законодавство України регламентує вимогу щодо наявності в одного з подружжя матеріально-правового статусу особи, засудженої до позбавлення волі. Необхідно звернути увагу на те, що така вимога закону є альтернативною й може стосуватися як особи, яка бере участь у цій справі у цивільному процесуальному статусі заявника, так і заінтересованої особи. Таким чином, шлюб з особою, засудженою до позбавлення волі, може бути розірвано як за її ініціативою, так і за ініціативою другого

з подружжя. При цьому розірвання шлюбу з особою, засудженою до позбавлення волі, може відбуватися, якщо відповідний вирок суду набрав законної сили і якщо на момент звернення до суду до особи засудженої не застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання [6, с. 28].

На відміну від зазначених вище категорій справ, що виникають із сімейних правовідносин, у справах про розірвання шлюбу заявник (заявники) разом із загальним цивільним процесуальним статусом наділяється спеціальним цивільним процесуальним статусом, який становить право відкликати відповідну заяву.

Висновки. Дослідження цивільного процесуального статусу заявників у справах окремого провадження, що виникають із сімейних правовідносин, дало нам змогу дійти таких висновків.

Цивільний процесуальний статус заявника у справах окремого провадження, що виникають із сімейних правовідносин, становлять визначені у законодавстві права, обов'язки та інтереси.

Цивільний процесуальний статус заявників у справах окремого провадження підлягає класифікації, критерієм якої, на наш погляд, є належність заявникам загальних чи спеціальних цивільних процесуальних прав та обов'язків відповідного учасника цивільної справи. При цьому загальними цивільними процесуальними правами та обов'язками заявника є ті права та обов'язки, які належать всім без винятку заявникам у справах окремого провадження, а спеціальними – ті, які належать заявникам лише у певних категоріях справ.

Загальний цивільний процесуальний статус заявника у справах окремого провадження становить сукупність загальних цивільних процесуальних прав та обов'язків заявників. Водночас спеціальний цивільний процесуальний статус заявника є сукупністю спеціальних цивільних процесуальних прав та обов'язків відповідних учасників цивільних справ окремого провадження.

У більшості цивільних справ, які розглядаються в порядку окремого провадження й виникають із сімейних правовідносин (наприклад, у справах про встановлення проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу, надання судом права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав, встановлення режиму окремого проживання подружжя), заявники наділяються загальним цивільним процесуальним статусом. Водночас у справах про розірвання шлюбу за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі, та справах про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей, заявник (заявники) разом із загальним цивільним процесуальним статусом наділяється спеціальним цивільним процесуальним статусом, який становить право відкликати відповідну заяву.

Усі інші питання, пов'язані з дослідженням цивільного процесуального статусу, виходять за межі статті й становлять перспективні напрями подальших наукових розвідок.

Література:

1. Чурпіта Г.В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства : монографія. Київ, 2016. 434 с.
2. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : монографія. Київ, 2011. 420 с.
3. Кузнецов В.Н. Гражданская процессуальная обязанность. *Вопросы теории и практики гражданского процесса. Граждан-*

ское судопроизводство и арбитраж : межвузовский научный сборник. Саратов, 1984. С. 24–30.

4. Погребной И.М. Теория права : учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. Харьков, 2003. 128 с.
5. Чурпіта Г.В., Нікітенко Р.С. Розірвання шлюбу в порядку окремого провадження: особливості процедури. *Пенітенціарна система України: актуальні проблеми підготовки кадрів* : матеріали конференції (11 квітня 2014 року). Київ, 2014. С. 74–77.
6. Розанцева Д.Н. Брачно-семейные правоотношения с осужденными к лишению свободы : учебное пособие. Москва, 1976. 48 с.

Dmytriiev S. The civil procedural status of the applicants in separate proceedings arising from family relationships

Summary. The scholarly article is devoted to the investigation of the civil procedural status of the applicants in individual proceedings arising from family relationships.

As a result of the analysis of the scientific doctrine, the civil procedural and family law of Ukraine, the classification and characterization of the civil procedural status of the applicants in the respective categories of family cases were carried out.

It is established that the civil procedural status of the applicant in individual proceedings arising out of family relationships is determined by law, duties and interests.

The civil procedural status of the applicants in the individual proceedings is subject to a classification, the criterion of which is to determine the applicants' general or special civil procedural rights and obligations of the respective party to the civil case. Moreover, the common

civil procedural rights and obligations of the applicant are those rights and obligations which belong to all the applicants without exception in the individual proceedings, and special ones to those belonging to the applicants only in certain categories of cases.

It is established that the applicant's general civil procedural status in the individual proceedings constitutes the totality of the applicant's general civil procedural rights and obligations. At the same time, the special civil procedural status of the applicant is a set of special civil procedural rights and obligations of the respective participants in the civil proceedings.

It is justified that in most civil cases, which are dealt with in separate proceedings and arise from family relationships (for example, cases of: residing with one family of a man and a woman without marriage, granting the court the right to have a visit with the child of the mother, the father, who deprived of parental rights, establishment of spousal residence regime), applicants are granted general civil procedural status. At the same time, in cases of dissolution of marriage at the request of any spouse, if one of them is sentenced to imprisonment, and cases of dissolution of marriage at the request of the spouse having children, the applicant (s), in addition to the general civil procedural status, is granted special civil procedural status which constitutes the right to withdraw the relevant application.

Key words: applicant, separate proceedings, civil procedural status, civil procedural subjective law, civil procedural obligation, civil procedural interest, family legal relations.

Колесников С. Д.,
кандидат економічних наук, доцент,
директор
Гомельського філіала
Міжнародного університету «МИТСО»

Немогай Н. В.,
кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства
Гомельського філіала
Міжнародного університету «МИТСО»

Денисова Т. А.,
доктор юридических наук, професор,
професор кафедри правознавства
Гомельського філіала
Міжнародного університету «МИТСО»

МАРКЕТИНГОВОЕ ПРАВО: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ ВНЕШНЕЙ СРЕДЫ

Анотація. Розглядаються проблеми та надаються практичні рекомендації з регулювання маркетингової діяльності правовими засобами, в тому числі в умовах сучасного зовнішнього середовища, з використанням спеціального освітнього модуля.

Представлені проблеми маркетингового права та специфіка їх реалізації в сучасній Республіці Білорусь із використанням спеціального освітнього модуля. Освітній модуль «Маркетингове право» в систематизованому вигляді складається з восьми навчальних елементів, котрі передбачають застосування як традиційних методів навчання, так і методу кейсів із використанням мультимедійних технологій. Відзначено, що розуміння фахівцями і підприємцями правового регулювання маркетингу, вміння застосовувати норми права в практиці господарювання, вироблення нової спільної мови для учасників маркетингових відносин – основа формування сучасної економіко-правової культури.

Здійснена декомпозиція навчального елемента модуля, який розглядає маркетинг як об'єкт правового регулювання, з огляду на його триадну характеристику: як першу функцію управління; перший процес (етап) життєвого циклу продукції; діяльність по задоволенню потреби споживачів, шляхом реалізації комплексу маркетингу: товарної, цінової, збутової (розподільчої) і комунікаційної (в поєднанні з маркетинговими дослідженнями) політики.

Обумовлюється необхідність і доцільність комплексного правового регулювання тріади маркетингу, дається характеристика маркетингового права, його предмету та принципів правового регулювання. Здійснена декомпозиція навчального елемента модуля, який розглядає ретроспективу становлення, сутність, аналіз структури і класифікацію маркетингових правовідносин. Здійснена декомпозиція навчальних елементів модуля, що розглядають маркетинг як об'єкт правового регулювання, а також сутність маркетингових правовідносин. Основу структури маркетингових правовідносин складають необхідні елементи: об'єкт, суб'єкти і зміст.

Зазначено, що розглянуті підходи зумовлюють певну специфіку правового регулювання, яка у свою чергу відбивається на маркетингових правовідносинах. Ця специфіка полягає в тому, що вони знаходяться у сфері дії публічного і приватного права, в якій відбивається взаємодія економічного базису суспільства та правової надбудови. Зазначене підтверджує, що маркетингове право є комплексною галуззю права.

Ключові слова: маркетинг, маркетингова діяльність, маркетингове право, маркетингові правовідносини, зовнішнє середовище, інтеграційні процеси, освітній модуль, навчальний елемент.

Постановка проблеми. В Республіке Беларусь развивается и совершенствуется правовое регулирование рыночного (маркетингового) хозяйствования, являющегося важнейшим элементом обеспечивающей подсистемы системы конкурентоспособности его участников (предприятий) [1]. Наблюдается также быстрое развитие юридической науки и возникновение на базе её достижений новых отраслей права с формированием новых учебных дисциплин, среди которых можно выделить и маркетинговое право – направление, охватывающее общественные отношения в сфере маркетинговой деятельности путем регулирования, защиты и поддержки ее правовыми средствами.

Необходимо отметить, что вопросами использования маркетинга в деятельности предприятий занималось достаточно большое число зарубежных и отечественных специалистов, среди которых можно выделить: Ф. Котлера, М. Моисееву, А. Панкрухина, М. Портера, Р. Фатхутдинова, И. Акулича, А. Дуровича, М. Ковалева, Р. Лизакову и др. Вопросы правового обеспечения маркетинговой деятельности в известных работах рассматривались преимущественно фрагментарно. В Российской Федерации комплексным подходом к аналогичной тематике занимается известный специалист С.В. Алексеев

[2; 3]. Однако выполненные им разработки не могут быть перенесены в условия Республики Беларусь вследствие различия законодательных баз, в том числе в связи с функционированием интеграционных объединений – Европейского союза (ЕС) и Евразийского экономического союза (ЕАЭС) [4–11]. Указанное объясняет необходимость обеспечения оперативного доступа к современным знаниям и «ноу-хау» по теоретическим основам и практическим рекомендациям, связанным с защитой и регулированием маркетинговой деятельности правовыми средствами, в том числе в условиях современной внешней среды, обусловленной преимущественно участием Республики Беларусь в интеграционных процессах. Этому может способствовать наличие отдельного модуля «Маркетинговое право» в единой учебно-методической модульной программе по циклу дисциплин специальности «Правоведение».

Целью работы является: разработка образовательного модуля «Маркетинговое право», предусматривающего специфику регулирования маркетинговой деятельности правовыми средствами, в том числе в условиях функционирования Республики Беларусь в интеграционных процессах объединений ЕС и ЕАЭС; детализация (декомпозиция) его учебных элементов, рассматривающих маркетинг в качестве объекта правового регулирования, а также сущность маркетинговых правоотношений.

Изложение основного материала исследования.

В современных условиях специалисты постоянно сталкиваются с вопросами маркетинга, знание которого необходимо для разрешения как юридических, так и предпринимательских проблем. Многие вопросы маркетинга требуют необходимости соотнесения их с правовыми нормами, поскольку через ненадлежащую правовую оценку большинства ситуаций, возникающих в сфере маркетинга, могут возникнуть серьезные ошибки, приводящие к лишним затратам в деятельности хозяйствующего субъекта.

1. Разработка образовательного модуля «Маркетинговое право».

Согласно господствующему в юридической науке мнению, цикл дисциплин специальности «Правоведение» может быть представлен состоящим из блоков модулей – базовых, специальных и комплексных отраслей права. Существующий нормативно-правовой материал первоначально компонуется в «профилирующие, базовые» отрасли права (блоки модулей), к которым могут быть отнесены блоки: конституционное, административное, гражданское, гражданско-процессуальное право, хозяйственное и др. Специальные отрасли права (блоки модулей) – состоят из блоков трудового, земельного, финансового права и др.

Комплексная отрасль права (блоки модулей), объединяет нормы права, регулирующие отношения в определенной (заданной) сфере деятельности, но относящиеся к разным отраслям права. Характеризуется наблюдающейся конгломерацией (соединением) комплексных (разнородных) институтов, профилирующих и специальных отраслей и подотраслей права. Примером могут быть такие блоки: аграрное право (сельскохозяйственное право) и экологическое право, соединяющие нормы (блоки) административного, земельного, лесного, гражданского, финансового права и других. К ним, по предположению С.В. Алексева [2; 3], может быть отнесен и блок маркетингового права. В этой связи, если представить

учебную дисциплину «Маркетинговое право» в виде отдельного образовательного модуля, входящего в комплексные отрасли общей учебно-методической программы «Правоведение», то взаимосвязь его основных учебных элементов достаточно органично вписывается в модель, представленную на рис. 1.

Основные сокращения терминов, которые наиболее часто используются в модуле (учебных элементах): Ма – маркетинг; МаПР – маркетинговое право; МаПРОт – маркетинговые правоотношения; ТоПо, ЦеПо, СбПо, КоПо – товарная, ценовая, сбытовая и коммуникационная политика соответственно; ЗПП – защита прав потребителей; ПРОт Отр – правоотношения в отрасли.

Модуль, используемый для того, чтобы в систематизированном виде представить основы МаПР, состоит из восьми взаимосвязанных учебных элементов.

Элемент № 1 рассматривает теоретические основы маркетингового права (МаПР). *В элементе № 2* основное место отведено понятию, признакам и специфике маркетинговых правоотношений (МаПРОт). *Элементы № 3–6* посвящены рассмотрению правового регулирования политик маркетинга: товарной (ТоПо), ценовой (ЦеПо), сбытовой (СбПо), коммуникационной (КоПо), а также маркетинговой информации (МаИнф). *В элементах № 7, 8* освещается регулирование защиты прав потребителей (ЗПП) и особенности правоотношений маркетинговой деятельности отраслей (ПРОтОтр).

Указанные элементы, предполагающие применение не только традиционных методов обучения, но также метода кейсов и мультимедийных технологий, повышают уровень подготовки маркетологов и правоведов за счёт решения следующих задач: соблюдения в процессе обучения однозначности толкования и единообразия ключевых терминов; поэтапной реализации уровней мыслительной деятельности (понимания, логического и затем творческого мышления); повышения адаптивности процесса обучения к уровню знаний обучаемых,

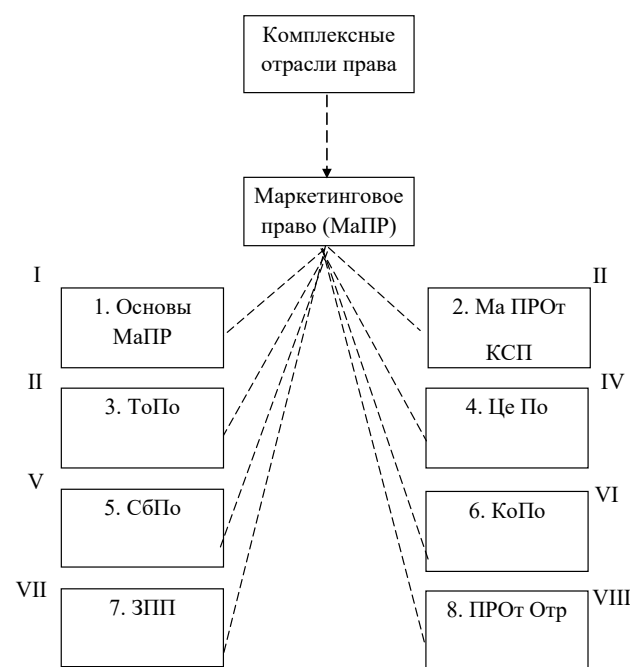

Рис. 1. Модель образовательного модуля «Маркетинговое право (Ма ПР)»

обеспечения оперативного доступа к современным знаниям; управления циклами подготовки (переподготовки) специалистов с использованием открытых, виртуальных и интеллектуальных учебных сред.

2. Детализация (декомпозиция) учебного элемента модуля, рассматривающего маркетинг в качестве объекта правового регулирования.

Теоретические основы и источники МаПР целесообразно начинать рассматривать с характеристики маркетинга в виде триады (трех неразрывных частей, образующих единое целое): 1 – первой функции управления; 2 – первого процесса (этапа) жизненного цикла продукции (ЖЦП); 3 – деятельности по удовлетворению потребности потребителей путем реализации комплекса маркетинга (КоМа).

1) С учётом рекомендаций [1] управление представляет собой общую функцию организованной системы, направленную на сохранение ее целостности и выполнение ею своих целей и задач, которая реализуется использованием цикла Деминга-Шухарта (PDCA: планирование – P, деятельность – D, контроль – C и усовершенствование – A). Маркетинг является неотъемлемой и обязательной составляющей планирования как первой функции управления, регулируемой правовыми средствами.

2) В основе разработки концепции правового обеспечения маркетинга лежит понятие процессов (этапов) жизненного цикла продукции (ЖЦП), широко используемых при создании систем качественного менеджмента (СМК). ЖЦП представляет совокупность взаимосвязанных процессов изменения состояния продукции от её создания и использования до утилизации. Эту модель раньше называли «петлей качества», а в последних версиях международных стандартов – «процессами ЖЦП». Важнейшее требование СМК состоит в том, что управление качеством (в том числе и в правовом аспекте) должно охватывать все одиннадцать процессов ЖЦП. Характеристику данным процессам очень удобно дать, если представить себя руководителем предприятия по производству, например, новой инновационной стиральной машины.

Первый процесс – маркетинг служит для осуществления поиска и выбора целевого рынка, установления технических требований к качеству нового (востребованного потребителем в настоящее время или в будущем) вида стиральной машины. Маркетинг помогает конкретизировать назначение последующих десяти процессов (этапов) ЖЦП, в том числе и в правовом аспекте. При проектировании и разработке (*второй процесс*) обеспечивается соответствие новой стиральной машины техническому заданию. *Третий процесс* связан с подготовкой и разработкой процессов производства новой стиральной машины. Процесс материально-технического снабжения (*четвертый процесс*) служит для реализации долгосрочных мероприятий по приобретению (или собственному производству) необходимых качественных материалов и комплектующих изделий. Процессы с первого по четвертый в некоторых источниках называются НИОКТР (научно-исследовательские, опытно-конструкторские и технологические работы). Достаточно часто указанные процессы характеризуют как процессы создания завода (цеха) «под ключ». Только *пятый процесс* (производства) предназначен для непосредственного изготовления нового вида стиральной машины. Объектами управления являются элементы производственного процесса, а также норматив-

но-правовые акты (НПА), технические нормативно-правовые акты (ТНПА) и др. Контроль и проведение испытаний (*шестой процесс*) обеспечивает возможность выявления любых дефектов. Продукция, прошедшая контроль и (или) испытания и предназначенная для продажи, становится (с точки зрения маркетинга) товаром. Упаковка и хранение (*седьмой процесс*) направлены на создание условий для максимально возможного сохранения полученного качества нового вида стиральной машины и обеспечения прав потребителя. Процесс реализации и распределения продукции (*восьмой процесс*) служит для выполнения соответствующих логистических операций, разработки требований по сохранению стабильного качества при их осуществлении. *Девятый процесс*, связанный с монтажом и эксплуатацией, предусматривает также документирование инструкций, способствующих правильному выполнению монтажных работ и соблюдению условий эксплуатации продукции в соответствии с ТНПА. Процесс обслуживания (*десятый процесс*) – это мониторинг работы стиральной машины, контрольно-измерительной аппаратуры и испытательного оборудования, используемых на месте ее эксплуатации. Сервисные службы являются ценнейшими источниками информации для маркетинговых исследований, выявления слабых сторон, вызывающих основные нарекания (нарушения прав) потребителей, для аккумуляции идей новых видов продукции. *Одиннадцатый процесс* – утилизация после использования (или вторичное использование) стиральной машины, осуществляется в соответствии с разработанными требованиями и нормами (в том числе и правовыми) по обеспечению жизнедеятельности человека и окружающей среды. Отметим, что процессом утилизации не заканчивается деятельность предприятия. Его специалисты, уточнившие текущие потребности потребителей, после соответствующей маркетинговой деятельности, приступает к проектированию усовершенствованной стиральной машины. В результате возникает новый виток деятельности – от маркетинга до процесса утилизации. При этом маркетинг способствует созданию необходимых условий для их выполнения и правового обеспечения в запланированные сроки и с высокой эффективностью.

3) Правовое обеспечение маркетинга невозможно также без рассмотрения его сути как производственно-правовой деятельности по выполнению комплекса маркетинга (КоМа): товарной (ТоПо), ценовой (ЦеПо), сбытовой (СбПо) и коммуникационной политик (КоПо). Иными словами, для реализации КоМа необходимо: создать качественный товар (в ассортименте) с нужными потребительскими свойствами (ТоПо); сформировать оптимальную (для производителя и потребителя) цену (ЦеПо); найти каналы сбыта и квалифицированных посредников, чтобы товар оказался своевременно представленным потребителям (СбПо); провести рекламные и PR-мероприятия (КоПо) таким образом, чтобы потребители о товаре были достаточно проинформированы (в том числе и в правовом аспекте) и хотели его приобрести.

Источники правового регулирования маркетинга, рассматриваемого нами в виде триады, весьма многочисленны, сложны и (в некоторых случаях) противоречивы. Основными из них являются Конституция Республики Беларусь [5] и другие НПА. В зависимости от того, каким органом принят нормативно-правовой акт, определяется его юридическая сила. Гражданский кодекс Республики Беларуси (далее – ГК) является

основным системным законом, «экономической конституцией», регулирующей гражданско-правовые отношения [6]. ГК содержит нормы, регулирующие элементы КоМа и договоры, применяемые в сфере маркетинга, а также различные направления маркетинговой деятельности в зависимости от области рынка, вида товара, типов потребителей, сферы предпринимательства (страховой, строительный, транспортный, банковский маркетинг и др.).

Помимо ГК, важнейшим звеном в системе источников правового регулирования маркетинга являются другие законы, в частности, специальные законы «О защите прав потребителей» [7], «О техническом нормировании и стандартизации» [8], «Об оценке соответствия техническим требованиям и аккредитации органов по оценке соответствия» [9] и др.

Для повышения эффективности работы структурных единиц предприятия разрабатываются документы, регулирующие деятельность, права и обязанности, ответственность подразделений и персонала. К ним относятся стандарты предприятия (СТП), положения о службе маркетинга; должностные инструкции; приказы руководителя предприятия, направленные на регулирование маркетинга.

К источникам, регулирующим маркетинг, относят обычаи делового оборота – сложившиеся и широко применяемые в области предпринимательской деятельности. Обычай делового оборота – это правило поведения, не предусмотренное законодательством, существующее независимо от того, зафиксировано ли оно в каком-либо нормативном документе.

Источниками регулирования маркетинговых отношений служат общепризнанные принципы и нормы международного права и международные договоры Республики Беларусь. Они содержатся в уставе ООН, декларациях и резолюциях Генеральной Ассамблеи ООН, документах других международных организаций по наиболее общим и глобальным вопросам международного правопорядка, в многосторонних договорах (конвенциях), решениях Международных арбитражных судов и др. [4–11; 13–16].

Исходя из триадной сущности маркетинга и анализа основных источников его правового регулирования, МаПР целесообразно рассматривать как систему общеобязательных норм права в области маркетинговой деятельности, выражающих государственную волю общества, ее общечеловеческий характер, которые издаются или санкционируются государством в определенных формах и охраняются от нарушений возможностью применения государственного принуждения. С учетом рассмотренных аспектов и мнения специалистов [2; 3] можно констатировать, что МаПР – это специализированная комплексная отрасль права, представляющая собой совокупность правовых и корпоративных норм, которыми регулируются основные подходы, принципы и методы маркетинговой деятельности, включающей товарную политику, ценовую политику (ценообразование), политику товародвижения (сбыта) и продвижения (коммуникации и маркетинговые исследования) продукции, а также конкурентные отношения субъектов предпринимательства между собой, с государством и другими участниками. Для практических целей учебного модуля может быть использовано более лаконичное определение: маркетинговое право есть система правовых норм, регулирующих отношения, складывающиеся в процессе маркетинговой деятельности субъектов предпринимательства.

Предметом МаПР является совокупность общественных отношений, связанных с различными направлениями КоМа (товарной политики, ценообразования, товародвижения, маркетинговых исследований и коммуникаций), а также с конкурентоспособностью субъектов предпринимательства.

Реализация МаПР обеспечивается использованием как общих принципов управления объектами [1], так и специфических принципов, основывающихся на базовом постулате маркетинга и системных норм законодательства [5–9]: приоритета запросов и прав потребителей; свободной экономической деятельности; свободы маркетингового договора; многообразия форм собственности, их юридического равенства и равенства их защиты; единого экономического пространства; поддержки добросовестной конкуренции и недопустимости маркетинговой деятельности, направленной на монополизацию рынка; государственного (экономического, финансового, правового и т.п.) регулирования рыночных отношений; использования пакетной подготовки проектов НПА и ТНПА.

Правовая база МаПР позволяет: юридически корректно построить взаимовыгодные долгосрочные отношения с потребителями и другими участниками рыночных процессов; провести исследования (не выходя за рамки закона, в частности, не нарушая режимов охраны банковской, коммерческой и государственной тайн) по изучению намерений и потребностей покупателей; предупредить нарушения антимонопольного законодательства; устранить причины лишних затрат в деятельности хозяйствующих субъектов, повысить их конкурентоспособность и т. д.

3. Детализация (декомпозиция) учебного элемента модуля, рассматривающего сущность маркетинговых правоотношений. Декомпозиция данной категории предусматривала рассмотрение следующих вопросов: ретроспектива становления и сущность маркетинговых правоотношений; анализ структуры маркетинговых правоотношений; разработка классификации маркетинговых правоотношений. *Ретроспектива становления и сущность маркетинговых правоотношений Ма ПРОт.* Рассмотренная ранее категория МаПР свидетельствует, что она неразрывным образом связана с одной из важнейших ее теоретических проблем, к которой в полной мере относятся маркетинговые правоотношения. Юридическая наука подошла творчески к изучению этого важнейшего своего предмета, что позволило ей решить достаточно большое количество проблемных вопросов, касающихся сути данной правовой категории.

Анализ структуры маркетинговых правоотношений. Выполненные исследования показали, что в основе структуры Ма ПРОт лежат следующие необходимые (и достаточные) специфические элементы: объект, субъекты и содержание.

Разработка классификации маркетинговых правоотношений. Рассмотрение субъектов Ма ПРОт с позиции открытой системы позволило осуществить достаточно полную их классификацию. В зависимости от сферы (вида внешней среды), в которой возникают (действуют) те или иные Ма ПРОт, их можно классифицировать (дифференцировать) на три группы: правоотношения в макросреде, мезосреде и микросреде [1]. Указанные группы отличаются как своим содержанием, так и характером регулирующих нормативных актов, а также методами их регулирования.

Специфика взаимодействия субъекта маркетинговой деятельности с другими ее участниками обуславливают

возможность классифицирования *Ма ПРОм* по горизонтали и по вертикали. Горизонтальные *Ма ПРОм* складываются вне отношений власти (подчинения), на уровне микросреды. Это, прежде всего, сбыт товаров в процессе маркетинговой деятельности. Вертикальные *Ма ПРОм* существуют (возникают на уровне макросреды и мезосреды) между государством и субъектами маркетинговой деятельности (например, между органом сертификации (республиканским или региональным) и предприятием-изготовителем). Однако необходимо отметить, что в условиях рыночной экономики руководящая деятельность государства в форме директивного управления сведена к минимуму, а во главу угла поставлены регулирующая, координирующая, контролирующая и стимулирующая функции государства.

Опираясь на общую теорию права, *Ма ПРОм* можно классифицировать (в зависимости от структуры межсубъектной связи и степени определенности субъектов) на *относительные* и *абсолютные*. В *относительных Ма ПРОм* управомоченному лицу противостоят обязанные, строго определенные лица. В *абсолютных Ма ПРОм* управомоченному лицу противостоит неопределенное число лиц с пассивной обязанностью не препятствовать управомоченному лицу в осуществлении права.

Достаточно широкое использование находит подход к классификации взаимосвязанных отношений, возникающих в сфере маркетинговой деятельности субъектов предпринимательства [2; 3]. В свете указанного подхода предлагается осуществить классификацию *Ма ПРОм* на три группы. В первую (главную) группу входят непосредственно *Ма ПРОм*, то есть те, которые возникают в процессе маркетинговой деятельности, включающей рыночные (маркетинговые) исследования, применение разнообразных инструментов маркетинга по всем этапам ЖЦП и т.д. Вторая группа включает блок *Ма ПРОм*, которые могут быть тесно связаны с другими некоммерческими отношениями (напрямую не являющимися маркетинговыми), создающими необходимую и достаточную базу (условия) для осуществления эффективной маркетинговой деятельности. Такие отношения складываются, например, при аккредитации испытательных лабораторий, получении сертификатов соответствия качества на выпускаемый товар. Третья группа представляет вертикальные *Ма ПРОм* между государством и субъектами маркетинговой деятельности, связанные с государственным регулированием и контролем ценообразования, технического нормирования и стандартизации, оценки соответствия и сертификации, информационно-рекламной и антимонопольной деятельности и т.д.

Рассмотренные выше подходы к классификации обуславливают специфику правового регулирования, которая в свою очередь существенно влияет на *Ма ПРОм*. Эта специфика состоит в том, что *Ма ПРОм* находятся в сфере действия публичного и частного прав, в которой отражается взаимодействие экономического базиса общества и правовой надстройки.

Выводы. В заключении следует отметить, что нами представлены проблемы маркетингового права и специфика их реализации в современной внешней среде Республики Беларусь, с использованием специального образовательного модуля. Образовательный модуль «Маркетинговое право» в систематизированном виде состоит из восьми учебных элементов, предполагающих применение как традиционных методов обучения, так и метода кейсов с использованием мультимедийных технологий.

Можно отметить, что понимание специалистами и предпринимателями правового регулирования маркетинга, умение применять нормы права в практике хозяйствования, выработка нового общего языка для участников маркетинговых отношений – основа формирования современной экономико-правовой культуры.

Осуществлена декомпозиция учебного элемента модуля, рассматривающего маркетинг в качестве объекта правового регулирования, исходя из его триадной характеристики: как первой функции управления; первого процесса (этапа) жизненного цикла продукции (ЖЦП); деятельности по удовлетворению потребности потребителей, путем реализации комплекса маркетинга: товарной, ценовой, сбытовой (распределительной) и коммуникационной (в сочетании с маркетинговыми исследованиями) политики. Обуславливается необходимость и целесообразность комплексного правового регулирования триады маркетинга, дается характеристика *МаПр*, его предмета и принципов правового регулирования. Осуществлена декомпозиция учебного элемента модуля, рассматривающего ретроспективу становления, сущность, анализ структуры и классификацию маркетинговых правоотношений (*Ма ПРОт*). С точки зрения общей теории права *Ма ПРОт* представляют собой общественные отношения, законодательно оформленные (урегулированные и находящиеся под охраной государства) нормами маркетингового права (*Ма Пр*). Они возникают между субъектами права в процессе осуществления маркетинговой деятельности, характеризуемой в виде триады.

Основу структуры *Ма ПРОт* составляют необходимые (и достаточные) элементы: объект, субъекты и содержание.

Использование теории открытых систем позволило осуществить достаточно полную классификацию *Ма ПРОт*. В зависимости от: внешней среды они классифицируются на правоотношения в макросреде, мезосреде, микросреде; специфики взаимодействия – на горизонтальные, вертикальные; структуры межсубъектной связи и степени определенности субъектов – на относительные, абсолютные; сфере маркетинговой деятельности – правоотношения первой группы, второй группы, третьей группы.

Проведенный анализ структуры и выполненная классификация *Ма ПРОт* позволили определиться с рядом их специфических (характерных) признаков, а это: наличие специального субъекта и объекта; опосредованность (через *МаПр*) экономической политики; особенность порядка и способов защиты прав участников маркетинговой деятельности; связь (*Ма ПРОт*) с требованиями социально-этического маркетинга; наличие юридических фактов (или оснований) для возникновения.

Все вышеуказанное еще раз убедительно подтверждает, что маркетинговое право (*МаПр*) является комплексной отраслью права.

Литература:

1. Немогай Н.В., Бонцевич Г. Конкурентоспособность предприятия : учебник. Минск : РИВШ, 2019. 524 с.
2. Алексеев С.В. Маркетинговое право : учебник для вузов. Москва : Изд-во НОРМА, 2002. 632 с.
3. Алексеев С.В. Маркетинговое право России : учебник для вузов. Москва : Изд-во НОРМА, 2003. 640 с.
4. Горупа Т.А. Защита прав потребителей в аспекте интеграционных процессов (на примере Европейского союза и Евразийского экономического союза). *Право.бу.* 2016. № 4. С. 115–120.

5. Договор о функционировании Европейского Союза (Рим, 25 марта 1957 года) в редакции Лиссабонского договора / Европейский Союз : основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями ; отв. ред. С.Ю. Кашкин. Москва : ИНФРА-М, 2010. С. 211–390
6. Генеральный Директорат по здоровью и безопасности пищевых продуктов (Health and Food Safety (SANTE)) / European Commission. URL: http://ec.europa.eu/dgs/health_food-safety/index_en.htm (last access: 01.02.2016).
7. Генеральный Директорат юстиции и потребителей (DG Justice and Consumers) / European Commission. URL: http://ec.europa.eu/justice/mission/index_en.htm (last access: 1.02.2016).
8. Агентство по безопасности пищевых продуктов (European Food Safety Authority (EFSA)) / European Union. URL: <http://www.efsa.europa.eu/> (last access: 01.02.2016).
9. Агентство по защите потребителей, здоровью, сельскому хозяйству и продовольствию (Consumers, Health, Agriculture and Food Executive Agency (CHAFEA)) / European Union. URL: <http://ec.europa.eu/chafea/> (last access: 01.02.2016).
10. Договор о Евразийском экономическом союзе (Астана, 29 мая 2014 года) [Электронный ресурс] : ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2016.
11. Евразийская экономическая комиссия. Каталог документов / Евразийская экономическая комиссия. URL: <http://eec.eaeunion.org/> (дата обращения: 01.02.2016).
12. Конституция Республики Беларусь 1994 г. : с изм. и доп., принятыми на респ. референдумах 24. нояб. 1996 г. и 17. окт. 2004 г. 10-е изд., стер. [Электронный ресурс] : Эталон. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2017.
13. Гражданский кодекс Республики Беларусь : 7 декабря 1998 г. № 218-З : принят Палатой представителей 28 октября 1998 г. : одобрен Советом Республики 19 ноября 1998 г. : в ред. Закона Респ. Беларусь от 04.01.2014 г. [Электронный ресурс] : Эталон. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2017.
14. О защите прав потребителей : Закон Респ. Беларусь от 9 янв. 2002 г. № 90-з : в ред. От 8 июля 2008 г. №366-З [Электронный ресурс] : Эталон. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2017.
15. О техническом нормировании и стандартизации : Закон Респ. Беларусь от 05.01.2004 г., № 262-з [Электронный ресурс] : Эталон. Законодательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2017.
16. Об оценке соответствия техническим требованиям и аккредитации органов по оценке соответствия : Закон Респ. Беларусь от 24.10.2016 г., № 437-3 [Электронный ресурс] : Эталон. Законо-

дательство Республики Беларусь / Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. Минск, 2017.

Kolesnikov S., Nemogay N., Denysova T. Marketing law: problems and solutions in the modern environment

Summary. The problems and practical recommendations on the regulation of marketing activities by legal means, including in the conditions of the modern external environment, using a special educational module are considered. The problems of marketing law and the specifics of their implementation in the modern external environment of the Republic of Belarus using a special educational module are presented. The educational module “Marketing Law” in a systematic form consists of eight training elements that require the application of both traditional teaching methods and the case study method using multimedia technologies. It is noted that understanding by experts and entrepreneurs of the legal regulation of marketing, the ability to apply the rule of law in business practices, the development of a new common language for participants in marketing relations is the basis for the formation of a modern economic and legal culture.

The educational element of the module is considered to be decomposed, considering marketing as an object of legal regulation, based on its process characteristics: as the first management function; the first process (stage) of the product life cycle; activities to meet the needs of consumers, through the implementation of a marketing mix: product, price, sales (distribution) and communication (in combination with marketing research) policies. The necessity and expediency of the complex legal regulation of the marketing triad is determined, the characteristic of marketing law, its subject and principles of legal regulation is given. The educational element of the module was decomposed, considering a retrospective of the formation, essence, structure analysis and classification of marketing legal relations. The decomposition of the training elements of the module, considering marketing as an object of legal regulation, as well as the essence of marketing legal relations, has been carried out. The basis of the structure of marketing legal relations is the necessary elements: the object, subjects and content.

It is indicated that the considered approaches determine a certain specificity of legal regulation, which, in turn, is reflected in marketing legal relations. This specificity lies in the fact that they are in the scope of public and private rights, which reflects the interaction of the economic basis of society and the legal superstructure. This once again convincingly confirms that marketing law is a complex branch of law.

Key words: marketing, marketing activity, marketing law, marketing legal relations, external environment, integration processes, educational module, educational element.

*Луцький А. І.,**доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права і процесу
ПВНЗ «Університет Короля Данила»*

ПОСЛУГА ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Анотація. У статті розглядаються питання, пов'язані з визначенням поняття послуг у цивільному праві та їх характеристикою як об'єктів цивільних прав. Пріоритетна увага з'ясуванню характерних ознак послуги як об'єкта цивільних прав. Здійснюється порівняльний аналіз правових категорій послуги та роботи. Висвітлено питання якості послуг за договором. Ця умова є важливою, оскільки від неї залежить задоволення потреб споживачів. Наголошено, що поняття послуги не зводиться до дії чи діяльності, а розглядається насамперед як окреме явище. Надання послуги зазвичай забезпечується шляхом здійснення однієї чи кількох послідовних дій, тобто через «вчинення певної дії» або «здійснення певної діяльності». Таку дію можна іменувати способом надання послуги. Доведено, що складність визначення критеріїв якості пов'язана з тим, що якість послуг нестійка, а тому в цивільному праві зазвичай встановлюються норми про те, що не повинен здійснювати виконавець послуг. У зв'язку з чим у підзаконних актах закріплюються або формальні критерії визначення якості, або уживаються юридичні конструкції, в основу яких покладено пасивне зобов'язання. Визначено, що складність розробки поняття «послуги» полягає передусім у відсутності єдиного розуміння економічної суті цього явища. В економічній науці послуги розуміються і як вид діяльності, і як вид економічного блага. Виходячи з цього, можна припустити, що кожне з цих значень опосередковується адекватною правовою формою. Зроблено висновок, що на цей час немає єдності поглядів у визначенні поняття «послуги», їх ознак та місця у цивільному обороті. Можна сказати, що явище послуги є оригінальним у своєму роді і непростим для розуміння. Проблема легального визначення поняття «цивільно-правова послуга» (як об'єкта цивільних прав) залишається поки що відкритою, а законодавчо і доктринально послугу сьогодні прийнято описувати через діяльність, дії. Такі суто функціональні визначення швидше за все не дають чіткого уявлення про послугу та зобов'язання. Вважається, що поняття послуги варто описувати з огляду на її економічні характеристики.

Ключові слова: послуги, об'єкти цивільних прав, дія, діяльність, якість послуги, роботи.

Постановка проблеми. Суттєве зростання ролі послуг у цивільному обігу сприяло підвищенню уваги до відносин, що виникають у сфері їх надання наукою цивільного права, та знайшло своє відображення у відповідних нормативно-правових актах, зокрема ЦК України. Загалом можна сказати, що чинний ЦК України закріплює найважливіші положення про правове регулювання відповідних суспільних відносин, до цього часу у науці цивільного права відсутня єдина точка зору щодо самого поняття послуги та характерних ознак останньої,

що своєю чергою не сприяє формуванню єдиних наукових поглядів на це поняття, тому виникає проблема з'ясування сутності послуги як об'єкта цивільних прав.

Метою статті є дослідження підходу до послуги як об'єкта правового регулювання, який обрав законодавець в Цивільному кодексі України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Актуальні питання про послуги висвітлюються у працях таких науковців, як Б.А. Борисов, М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, С.О. Ємельянчик, Н.В. Дроздова, О.С. Іоффе, Н.В. Федорченко, С.О. Сліпченко, Д. І. Степанов, Є.Д. Шешенін, Р.М. Гейнц, В.В. Резнікова, І.В. Жилінкова та інші.

Вклад основного матеріалу. Цивільні правовідносини виникають з приводу конкретних об'єктів (матеріальних та нематеріальних), за допомогою яких суб'єкти правовідносин можуть задовільнити свої потреби. Наявність об'єкта права багато в чому визначає характер відповідних відносин, конкретні акти поведінки, закріплені у вигляді моделі в правах і обов'язках та реально здійснювані в повсякденному житті. Так, характер об'єкта, його властивості дають можливість застосування специфічних форм захисту прав учасників відносин [1]. Вказане свідчить, що питання щодо поняття об'єкта цивільних прав є відправним моментом у дослідженні будь-яких правовідносин.

Поняття об'єкта цивільного права є дискусійним у цивілістиці, що може бути доведено великою кількістю різноманітних поглядів, які наявні у теорії права. Насамперед це викликано складністю його сутності. У теорії зустрічаються такі поняття, як «об'єкт права», «об'єкт цивільно-правового регулювання», «об'єкти цивільних правовідносин», «об'єкти суб'єктивних цивільних прав». Свого часу Р.О. Халфіна вказувала на те, що під час застосування термінів «об'єкт права» і «об'єкт правовідносин» спостерігається зворотне положення: одне і теж поняття позначається двома термінами. Оскільки суб'єктивне право – це завжди елемент правовідносин, поняття «об'єкт права» і поняття «об'єкт правовідносин» фактично збігаються [1].

Щодо розуміння питання об'єкта цивільних правовідносин у літературі висловлюються різні думки. Одні автори вважають, що об'єктом цивільних правовідносин завжди виступають певні речі, тоді як речі не здатні реагувати на дію з боку правовідносин як певного роду зв'язку між людьми. Сама по собі взаємодія між людьми не може привести до яких-небудь змін у речах. Лише поведінка людини, спрямована на річ, здатна викликати в ній відповідні зміни. Інші автори вважають, що об'єкт цивільних правовідносин утворює поведінку людини. Проте не будь-яка поведінка людини складає об'єкт правовід-

носин. Так, не можна розглядати як об'єкт поведінку людей у процесі їх взаємодії в рамках існуючого між ними правовідношення. Ця поведінка складає зміст цивільних правовідносин. Тільки поведінка суб'єктів цивільних правовідносин, спрямована на різного роду матеріальні і нематеріальні цінності, може виступати як об'єкт цивільних правовідносин.

Проте цивільне законодавство України дещо спрощує наведену нами систему цивільно-правового регулювання, встановлюючи, що як об'єкт цивільних правовідносин повинна розглядатися не поведінка його суб'єктів, а те, на що ця поведінка спрямована [3, с. 255]. Загалом така позиція цілком виправдана, оскільки для реального регулювання цивільних відносин має значення лише кінцевий результат механізму соціальної взаємодії. Аналіз поведінки учасників детально розглядається в кожному конкретному виді зобов'язань, тому не виділяється в законі як безпосередній об'єкт цивільного правовідношення [4, с. 294–295].

Відповідно до ст. 177 ЦК України одним із об'єктів цивільних прав є послуги. Проте ЦК не містить легального визначення послуг як об'єктів цивільних прав. У навчальній літературі послуга визначається як дії чи бездіяльність, які здійснюються на замовлення та не мають матеріального результату [2, с. 56].

Послуги, як і роботи і речі, служать для задоволення життєвих потреб людини і в цій якості володіють загальною властивістю – споживною вартістю. Проте з погляду економічного змісту послуги володіють певними особливостями, що і зумовлює самостійне правове регулювання зобов'язальних відносин, у рамках яких ці послуги надаються. Послуга – це дія, що приносить користь, допомога іншому, тим самим надаючи значення двом взаємозв'язаним складникам: меті, на досягнення якої послуга спрямована (користь, допомога), і засобам досягнення цієї мети (здійснення тим, хто надає послугу, дії) [5, с. 228].

Як зазначав О.С. Іоффе, в договорі про надання послуг йдеться про діяльність таких видів, що не одержують або не обов'язково повинні одержати втілення в матеріалізованому, а тим більше в упредметненому результаті [6, с. 419].

Д.І. Степанов визначає послугу як різновид об'єктів цивільних правовідносин, що виражається у вигляді певної правомірної операції, тобто у вигляді низки доцільних дій виконавця або у діяльності, що є об'єктом зобов'язання, яка має нематеріальний ефект, несталий речовий результат або уречевлений результат, пов'язаний з іншими договірними відносинами, і характеризується властивостями здійсненності, невіддільності від джерела, миттєвої споживаності, неформалізованості її якості [7, с. 217].

С.О. Смельянчик зазначає, що «послуга – це дія (діяльність), спрямована на задоволення особи, яка виражається у відсутності втілення у певному майновому результаті, що є невіддільним від самої діяльності, якість якого не може гарантуватися і який безпосередньо споживається у момент її здійснення» [8, с. 108].

На думку Н.В. Дроздової, послуга – дія, виражена в конкретному корисному результаті, що створений працею особи (юридичної або фізичної), нематеріальному за формою, який невідокремлюваний від діяльності його виконавця і становить об'єктивно досяжні зміни у зовнішньому світі або стані суб'єкта (духовному, фізіологічному чи психологічному) [9, с. 14].

Н.В. Федорченко під послугою розуміє діяльність, яка здійснюється для виконання цивільного обов'язку і не пов'язана зі створенням майнового блага [10, с. 241].

Отже, можна стверджувати, що послуга є дією, спрямованою на досягнення певного корисного нематеріального результату. Як вірно зазначає С.О. Сліпченко, у ст. 177 ЦК України «законодавець розкриває поняття об'єкта через узагальнюючий термін «блага». Самі ж блага поділяються на два різновиди – матеріальні і нематеріальні. Зі змісту наведеної статті випливає, що за межами цієї пари (матеріальні та нематеріальні) блага як об'єкти цивільних прав існувати не можуть» [11, с. 82].

Відповідно до ст. 901 ЦК України за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором» [12].

Проаналізувавши статтю, закріплену в ЦК України, можна стверджувати, що:

- наданню послуги завжди передують замовлення на її надання;
- послуги не існують до моменту її надання (послуги не можна накопичувати);
- послуга споживається у процесі вчинення певної дії чи здійснення певної діяльності.

Так, окремі науковці до правових ознак послуги відносять наступні: 1) послуга є діяльністю особи, яка її надає; 2) надання послуг не створює уречевленого результату; 3) корисний ефект послуги споживається у процесі її надання, а споживча вартість зникає; 4) послуга є невіддільною від джерела; 5) прийняття послуги замовником і процес її надання виконавцем відбуваються одночасно; 6) неможливість її зберігання; 7) невичерпність; 8) предметом послуги виступають відповідні дії, а не їх кінцевий результат [13, с. 73].

І.В. Жилінкова під послугою розуміє певне нематеріальне благо, яке надається однією особою (виконавцем) і споживається іншою особою (замовником) у процесі вчинення виконавцем певних дій або здійснення певної діяльності [14, с. 267].

На думку В.В. Резнікової, послуга у широкому розумінні – це будь-яка діяльність, спрямована на створення корисного ефекту, який може знаходити своє втілення в об'єктах матеріального світу, а також бути не об'єктивованим, полягати у здійсненні певної діяльності. Послуга у вузькому розумінні полягає у здійсненні діяльності, у результаті якої створюється корисний ефект, що не знаходить свого об'єктивованого втілення у матеріальному світі. Матеріальна послуга отримала назву роботи [15, с. 113].

Як вірно зауважує Д.І. Степанов, оскільки дії можуть виявлятися у двох формах (активній та пасивній), послуги можуть знаходити свій прояв тільки в активній формі, тобто послуга є дією. Крім того, послуга як предмет зобов'язання, як дія може виражатися у різних формах: 1) у довгостроковій, тобто у формі тривалої діяльності (наприклад, виконання робіт); 2) у формі разового акту (наприклад, передача речі) [7, с. 15–16]. Д.І. Степанов виділяє такі ознаки послуги: сукупність дій, що послідовно змінюють або доповнюють одна одну, складає поведінкову характеристику послуги; послуга не має уречевленого результату, як операція володіє властивістю невідчутності; трудність відособлення і невіддільність від джерела; послуга,

що надається конкретною людиною або співтовариством, індивідуалізується, стає певною мірою унікальною, ексклюзивною, хоч і продовжує відноситися до конкретного виду діяльності [7, с. 16–17].

Є.Д. Шешенін вважає ознаками послуги те, що: а) це діяльність особи (юридичної або фізичної), що надає послугу; б) надання послуги не залишає речовинного результату; в) корисний ефект послуги (діяльності) споживається в процесі надання послуги, а споживна вартість послуги зникає [16, с. 347].

Р.М. Гейнц визначає такі ознаки послуг: 1) послуга є благом, вартість якого підлягає оцінці; 2) послуга знаходить свій вияв в діях (діяльності) послугонадавача; 3) послуга споживається в процесі її надання; 4) результат послуги – це корисний ефект дій послугонадавача, який є нетривалим у часі [17, с. 87].

Робимо висновок, що поняття послуги не зводиться до дії чи діяльності, а розглядається насамперед як окреме явище. Надання послуги зазвичай забезпечується шляхом здійснення однієї чи кількох послідовних дій, тобто через «вчинення певної дії» або «здійснення певної діяльності». Таку дію можна іменувати способом надання послуги. Під час виконання відповідних дій, зміст яких залежатиме від виду послуги, буде знаходити свій прояв процес надання послуги, а їх черговість – порядок надання послуги.

Узагальнююче вищезазначене, за допомогою наведених ознак послуг, пропонуємо доповнити положення статті ЦК України таким визначенням: під послугами потрібно розуміти ті об'єкти цивільних правовідносин, які здійснюються за допомогою конкретних дій, виконання яких мають перед собою певну мету та спрямовані на задоволення певних нематеріальних потреб.

Через віднесення Цивільним Кодексом України послуги до об'єктів цивільних прав, відповідно, і розуміння послуги як особливого товару на ринку необхідно визначити її якість. Як відомо, послуга має не уречевлений характер, на відміну від речей та результатів робіт, що не виключає питання її якості. Необхідно визначитися з тим, яким чином встановлюються якісні вимоги до послуги. Послуга, як і решта об'єктів цивільних прав, має корисний характер (цінність), що визначає її ціну на ринку. При цьому якість, як відомо, у ринкових відносинах є одним із найважливіших чинників, що дають змогу обирати споживачам для себе краще.

Доктринальне визначення якості надає Д.І. Степанов, визначаючи її як «те, що не можна обчислити». Науковець зазначає, що вона виявляється в особливостях, специфічних межах явища. Окрім того, потрібно відмітити, що якість – це абсолютний показник, вона охоплює характеристики, які об'єктивно притаманні діям, що становлять відповідну послугу. Разом із тим сприймання окремими споживачами якості послуги в кожному конкретному випадку буде різнитися. Фактично ж рівень якості є рядом властивостей, що роблять явище коштовним, значимим. Рівень якості послуги, як і будь-якого об'єкту майнового обороту, є основою її конкурентоспроможності. Отже, рівень якості повинен визначатися набором ознак виконуваної дії.

Складність визначення критеріїв якості пов'язана з тим, що якість послуг нестійка, а тому в цивільному праві зазвичай встановлюються норми про те, що не повинен здійснювати виконавець послуг. У зв'язку з чим в підзаконних актах

закріплюються або формальні критерії визначення якості, або уживаються юридичні конструкції, в основу яких покладено пасивне зобов'язання.

Для правильного розуміння сутності «послуг» необхідно відмежувати їх від «робіт». У літературі зазначається, що роботи – це діяльність, результати якої мають матеріальний вираз і можуть бути реалізовані для задоволення потреб юридичних та фізичних осіб. А послуги – це діяльність, результати якої не мають зазвичай матеріального виразу, вони реалізуються і споживаються в процесі здійснення цієї діяльності. [18, с. 826].

Наприклад, Б.О. Борисов розглядає роботи як різновид послуг та зазначає, що під роботами мають на увазі такі послуги, кінцевим результатом яких є виготовлення якого-небудь матеріального предмету (речі) чи будь-який інший матеріальний результат [19, с. 38].

О. С. Іоффе чітко розмежував послуги та роботи, виокремлював разом з договором підряду договори про надання послуг. До них він відносив договори, які, на відміну від договору підряду, мають на увазі «діяльність таких видів, які не отримують або не обов'язково повинні отримати втілення в матеріальному результаті» [6, с. 217]. Науковець Є.Д. Шешенін також відмежував послуги від робіт. Відповідно, на його думку, «послуги першого роду є предметом підрядних зобов'язань, а послуги другого роду – предметами договорів, що породжують зобов'язання з надання послуг» [16, с. 348].

Враховуючи вищезазначене, можна сказати, що спільним є створення категорій за допомогою праці. Але послуги є «нематеріальним процесом діяльності», що споживається у процесі його здійснення. А роботи є діями, що спрямовані на «матеріальний результат діяльності». Послуги споживаються в процесі діяльності, тобто результату послуг передують здійснення нематеріальних дій. Так, під час надання послуг продається не сам результат, а дії, які до нього призвели [18, с. 827].

Висновки. Отже, в цивілістичній літературі не тільки не сформувався єдиного загально визнаного поняття послуг, але і не була запропонована така концепція послуг, яка дозволила б розкрити суть даної цивільно-правової категорії і відмежувати її від інших правових явищ, передусім від робіт.

Складність розробки поняття «послуги» полягає насамперед у відсутності єдиного розуміння економічної суті цього явища. В економічній науці послуги розуміються і як вид діяльності, і як вид економічного блага. Виходячи з цього, можна припустити, що кожне з цих значень опосередковується адекватною правовою формою.

Тому навряд чи можливо виробити якесь єдине поняття, що охоплює обидва ці значення послуг. Підсумовуючи вищезазначене, можливо зробити висновок про те, що на цей час немає єдності поглядів у визначенні поняття «послуги», їх ознак та місця у цивільному обороті. Можна сказати, що явище послуги є оригінальним у своєму роді і непростим для розуміння. Проблема легального визначення поняття цивільно-правової послуги (як об'єкта цивільних прав) залишається поки що відкритою, а законодавчо і доктринально послугу сьогодні прийнято описувати через діяльність, дії. Такі суто функціональні визначення швидше за все не дають чіткого уявлення про послугу та зобов'язання. Вважається, що поняття послуги варто описувати, виходячи із її економічних характеристик.

Література:

1. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва : Юрид. лит. 1974. 350 с.
2. Цивільне право України: навчальний посібник / За ред. О.С. Харитонова, Н.Ю. Голубевої. Київ : Істина, 2009. 280с.
3. Гражданское право : учебник. В 3 т. Т. 1 / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. Москва, 2002.
4. Гражданское право : учебник. В 2 т. Т. 1 / под ред. Е.А. Суханова. Москва, 2000.
5. Брагинский М.И. Договор подряда и подобные ему договоры. Москва : Статут, 1999.
6. Иоффе О.С. Обязательственное право [Текст]. Москва : юрид. лит., 1975. 880 с.
7. Степанов Д.И. Услуги как объект гражданских прав : монография. Москва : Статут, 2005. 349 с.
8. Смелянчик С. Послуга в цивільному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 3. С. 105–108.
9. Дроздова Н.В. Договір про надання фінансових послуг у цивільному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право; міжнародне приватне право». Київ, 2005. 24 с.
10. Федорченко Н.В. Загальні проблеми зобов'язань по наданню послуг. *Держава і право*. 2002. Вип. 17. С. 237–242.
11. Сліпченко С. Поняття об'єкта цивільного права за ЦК України. *Право України*. 2007. № 12. С. 80–84.
12. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44.
13. Мілаш В.С. До питання про об'єкт договору про надання послуг. *Вісник господарського судочинства*. 2008. №4. С. 72–77.
14. Цивільне право України : підручник : у 2 т. Т. 2. / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, І.В. Жилінкова та ін. / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Київ : Вентурі, 2004. 380 с.
15. Резнікова В.В. Послуга та суміжні правові категорії. *Університетські наукові записки*. 2009. № 2. С. 105–115.
16. Шешенин Е. Д. Общие проблемы обязательства по оказанию услуг. Антология уральской цивилистики. 1925–1989 : сб. ст. Москва : Статут, 2001. С. 346–353.
17. Гейнц Р.М. Послуга як об'єкт цивільних прав за Цивільним кодексом України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* : Збірник наукових статей. Випуск 30. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. С. 86–93.
18. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України / за заг. ред. д.ю.н. Е.О. Харитонова. 4-е вид., доп. і перер. Харків : Одиссей, 2008. 1200 с.
19. Борисов Б.А. Услуги, правовой режим реализации. Москва, 1997. 175 с.

Lutskyi A. Service as an object of law according to the civil legislation

Summary. This article addresses issues related to defining the concept of civil law services and characterizing them as civil rights entities. Attention is paid to identifying the features of the service as a civil rights object. Comparative analysis of legal categories of services and work is carried out. The issue of contract service quality is covered. This condition is important because it depends on meeting the needs of consumers. It is emphasized that the concept of service is not limited to an action or activity, but is primarily considered as a separate phenomenon. The provision of the service is usually ensured by the implementation of one or more sequential actions, that is, through “committing a certain action” or “carrying out a certain activity”. This action can be referred to as the service delivery method. It is proved that the difficulty of defining quality criteria is due to the fact that the quality of services is unstable, and therefore civil law usually sets rules that should not be performed by the service provider. For this reason, the by-laws either set out formal criteria for determining quality, or apply the legal frameworks underlying passive liability. It is determined that the complexity of developing the concept of “service” is, first of all, in the absence of a unified understanding of the economic essence of this phenomenon. In economic science, services are understood as both an activity and an economic good. Based on this, we can assume that each of these values is mediated by an adequate legal form. It is concluded that today there is no unity of views in defining the concept of “service”, their features and place in the civil turnover. It can be said that the phenomenon of service is original in its kind and not easy to understand. The problem of the legal definition of the concept of civil service (as an object of civil rights) remains open, and today it is accepted to describe the service through actions and actions through legislation and doctrines. Such purely functional definitions are unlikely to give a clear idea of the service and commitment. It is considered that the concept of service should be described based on its economic characteristics.

Key words: services, civil rights, action, activity, quality of service, work.

*Ольшанченко В. І.,**здобувач кафедри цивільного права № 1**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА ПЕРЕД СУБ'ЄКТАМИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ, ВИДИ

Анотація. Стаття присвячена розгляду специфіки цивільно-правової відповідальності держави перед суб'єктами підприємницької діяльності. Автор звертається до аналізу поширених у сучасній юридичній літературі поглядів на правову природу цивільно-правової відповідальності і здійснює їх осмислення в контексті цивільно-правової відповідальності держави. Окреслюється сутність матеріального і формально-юридичного аспектів цивільно-правової відповідальності. Встановлюється, що з формально-юридичної точки зору відповідальність проявляється в юридичних змінах на стороні порушника, що можуть проявлятися, зокрема, у виникненні нових обов'язків або обов'язку відшкодування шкоди. З матеріальної точки зору відповідальність проявляється в економічних змінах на стороні порушника.

Встановлюється, що цивільно-правова відповідальність держави за своєю сутністю являє собою понесення державою Україна в особі відповідних державних органів втрат організаційного та/або майнового характеру, що є результатом порушення нею суб'єктивних цивільних прав інших учасників цивільних правовідносин, і яке може супроводжуватись застосуванням до відповідних державних органів державного примусу, здійснюваного визначеними державними інституціями.

Автором встановлюється, що особливості феномену держави не впливають на функціональну спрямованість цивільно-правової відповідальності у тих випадках, коли відповідні юридичні міри застосовуються до неї. У цьому контексті слід констатувати, що загалом метою цивільно-правової відповідальності як системи цивільно-правових охоронних засобів є забезпечення та гарантія захисту цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права. У зв'язку з цим основною функцією цивільно-правової відповідальності є гарантійно-забезпечувальна. Розкривається зміст компенсаційної, інформаційної і контрольної функцій цивільно-правової відповідальності держави.

Визначається, що держава як учасник цивільних правовідносин, зокрема з суб'єктами підприємницької діяльності, може нести як договірну, так і недоговірну відповідальність, а також дольову, солідарну і субсидіарну цивільно-правову відповідальність.

Автор резюмує, що включення держави до кола суб'єктів цивільного права вносить корективи в традиційне розуміння окремих аспектів цивільно-правової відповідальності. Базові моменти підстав відповідальності, її функції і видів відповідають усталеним уявленням. Водночас зобов'язання держави мають високий рівень забезпечення, а застосування до неї відповідальності в особі одного органу може передбачати використання державного примусу іншим державним органом. У зв'язку з цим слід констатувати, що в системі суб'єктів цивільного права держава, безумовно, займає особливе місце, що зумовлю-

ється як її інституційною специфікою, так і невіддільністю від неї публічних функцій навіть за перебування у цивільних правовідносинах як юридично рівного з іншими учасниками суб'єкта.

Ключові слова: держава, цивільно-правова відповідальність, органи державної влади, функції цивільно-правової відповідальності, види цивільно-правової відповідальності.

Постановка проблеми. Визнання цивільної правосуб'єктності держави Україна на рівні нормативних положень Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) визначає необхідність наукового осмислення здійснення нею відповідних суб'єктивних цивільних прав і виконання суб'єктивних цивільних обов'язків. Особливості інституційної будови держави і її суб'єктивістський феномен не можуть не відобразитись в тому числі на порядку її цивільно-правової відповідальності. Науковий і прикладний юридичний інтерес зумовлюється ще й тією обставиною, що відповідальність учасника цивільних правовідносин забезпечується в тому числі державним примусом. Якщо ж суб'єктом відповідальності виступає сама держава, то в такому разі виходить, що державний примус вона може застосовувати сама до себе, хоча і через різні інституційні утворення в контексті поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Однак підняте питання демонструє багатогранність і специфіку участі держави в цивільних правовідносинах, в тому числі в охоронних, а тому викликає науковий і практичний інтерес. При цьому однією зі сфер цивільного обороту, в якій посередництвом юридичних зв'язків відбувається наближення держави й інших суб'єктів цивільного права, є сфера підприємницької діяльності. У зв'язку з цим ризик виникнення юридичних конфліктів майнового характеру, а тому і застосування мір цивільно-правової відповідальності, підвищується саме у відносинах за участі держави і суб'єктів підприємницької діяльності в майновому обороті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання цивільної відповідальності держави за шкоду, завдану іншим учасникам цивільних правовідносин, досліджувалось такими вченими юристами, як М.М. Агарков, С.С. Алексєєв, Б. Віндшейд, Г. Дернбург, М.Л. Дювернуа, І.В. Жилинкова, О.С. Іоффе, І.Р. Калаур, А.О. Кодинець, А.В. Коструба, О.О. Кот, О.В. Кохановська, Є.О. Крашенінников, В.М. Крижна, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик, О.І. Міхно, Є.О. Мічурін, О.О. Отрадна, М.Д. Пленюк, Д.І. Погрібний, Я.М. Романюк, І.В. Спасибо-Фатєєва, Є.О. Суханов, Р.О. Халфіна, Є.О. Харитонов, Я.М. Шевченко, С.І. Шимон, В.Л. Яроцький та інші.

Мета статті полягає у визначенні сутності, функцій і видів цивільно-правової відповідальності держави перед суб'єктами підприємницької діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб розкрити суть цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності, мало назвати певну сукупність істотних властивостей, що можуть бути притаманні їй як правовому явищу в різних його виявах у правовій сфері суспільного буття. Повноцінна характеристика цивільної відповідальності залежить від виокремлення тих елементів, які є обов'язковими, невіддільними її складниками незалежно від специфіки ракурсів, під якими аналізований правовий феномен може бути розглянутий [1, с. 279]. Тому мета осягнення суті цивільно-правової відповідальності вимагає дослідження всіх її сторін.

У сучасній українській цивільній науці запропоновано кілька визначень цивільно-правової відповідальності. Так, на думку В.Д. Примака, цивільно-правова відповідальність є неоднозначним за своєю суттю правовим явищем, яке необхідно розглядати водночас з позицій забезпечення правопорядку, захисту прав та інтересів кредитора, а також з точки зору впливу на боржника. Однак насамперед цивільна відповідальність є правовим засобом, спрямованим на відновлення майнового становища кредитора (потерпілого) та компенсацію його немайнових втрат за рахунок боржника. Цивільна відповідальність є правовим результатом цивільного правопорушення, а тому водночас з порушенням чужого суб'єктивного цивільного права (яке є юридико-фактичною підставою цивільно-правової відповідальності) у відповідальній особі за наявності передбачених у законі або договорі умов виникає обов'язок зазнати несприятливих для неї майнових наслідків з метою надання належного кредитором відшкодування (компенсації) [2, с. 62–63]. Водночас Є.О. Харитонов та О.І. Харитонова визначають відповідальність у цивільному праві, як правове відношення, що виникає внаслідок порушення цивільних прав, встановлених законом або договором, зміст якого має вияв у обов'язку винного порушника зазнати не вигідних для нього наслідків порушення та праві потерпілої особи на поновлення порушеного права і компенсацію завданої шкоди, забезпечених можливістю застосування державного примусу [3, с. 269].

Найбільш виразно істотні елементи цивільної відповідальності (з урахуванням залучення уповноваженого органу держави Україна як суб'єкта правозастосування та як боржника) виявляються у формулі юридичної відповідальності, запропонованій О.С. Іоффе і М.Д. Шаргородським: «відповідальність <...> слід визначати як захід державного примусу, що ґрунтується на юридичному і суспільному осуді поведінки правопорушника і виражається у встановленні для нього певних негативних наслідків у формі обмежень особистого чи майнового порядку» [4, с. 318]. Отже, загалом юридичну відповідальність найчастіше характеризують, згадуючи якщо не всі, то принаймні окремі з трьох згаданих компонентів: 1) державний примус [5, с. 6]; 2) осуд поведінки правопорушника [6, с. 38]; 3) негативні для правопорушника наслідки [7, с. 431].

Викладене вище дозволяє розмежувати *матеріальний і формально-юридичний аспекти* цивільно-правової відповідальності. Перший аспект у контексті цивільної відповідальності передбачає зміни у майновій сфері правопорушника [8, с. 310–311], тоді як другий визначає юридичні форми існування відповідальності та її реалізації. Цими формами є обов'язок суб'єкта відповідальності зазнати певних втрат [9, с. 17] та в ширшому аспекті загалом відповідні цивільні охоронні

правовідносини, в межах яких лише й може існувати та бути реалізованою цивільна відповідальність [10, с. 44].

Ураховуючи зазначене, а також приймаючи до уваги, що цивільно-правова відповідальність держави переймає всі родові ознаки цивільно-правової відповідальності, загалом можна констатувати, що *цивільно-правова відповідальність держави Україна* за своєю сутністю являє собою понесення нашою державою в особі відповідних державних органів втрат організаційного та/або майнового характеру, що є результатом порушення нею суб'єктивних цивільних прав інших учасників цивільних правовідносин, і яке може супроводжуватись застосуванням до відповідних державних органів державного примусу, здійснюваного визначеними державними інституціями.

Особливості феномену держави не впливають на функціональну спрямованість цивільно-правової відповідальності у тих випадках, коли відповідні юридичні міри застосовуються до неї. В цьому контексті слід констатувати, що загалом метою цивільно-правової відповідальності як системи цивільно-правових охоронних засобів є забезпечення та гарантія захисту цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права. У зв'язку з цим основною функцією цивільно-правової відповідальності є *гарантійно-забезпечувальна*.

У широкому розумінні поняттям «гарантії» охоплюється вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, що спрямовані на фактичну реалізацію прав, свобод та обов'язків особистості, на усунення можливих причин і перешкод їх неповного чи неналежного здійснення і захист прав від порушень. Цивільно-правова відповідальність як система правових засобів забезпечує і гарантує законне і справедливе задоволення інтересів суб'єктів цивільного права.

Властивості гарантувати і забезпечувати захист прав та інтересів суб'єктів цивільного права цивільно-правові засоби-елементи відповідної системи набувають саме завдяки використанню їх як системи, у певному поєднанні. У протилежному випадку зазначена функція не спрацює.

З окресленої функції витікає *компенсаційна (відновлювальна)* як природно властива інституту цивільно-правової відповідальності. Незалежно від суб'єктного складу охоронних цивільно-правових відносин відповідальність передбачає відновлення немайнової та/або майнової сфери потерпілого, яка зазнала негативного впливу в результаті порушення.

Також цивільно-правова відповідальність виконує й *інформаційну* функцію. Настання відповідальності інформує суб'єктів цивільного права про те, які відносини взяті під правову охорону, які санкції можуть бути застосовані за порушення встановлених правом заборон, за яких умов можливе застосування санкцій тощо.

Крім того, цивільно-правова відповідальність виконує й *контрольну* функцію, оскільки з її допомогою узгоджуються різноманітні майнові інтереси у суспільстві, забезпечується виконання бажаних дій і обмежуються можливості вчинення небажаних. При цьому, знову ж таки, визнання держави повноцінним і повностатусним з цивільно-правової точки зору учасником майнових правовідносин призводить до виникнення конструкції, коли контрольна і, наприклад, компенсаційна функції відповідальності реалізуються державою Україна в особі різних державних органів.

Визначившись із окремими особливостями цивільно-правової відповідальності, зокрема у функціональному ключі,

слід окреслити підходи до класифікації видів цивільно-правової відповідальності держави перед суб'єктами підприємницької діяльності. В основу такої класифікації (поділу) можуть бути покладені різні критерії. Найбільш поширеним є поділ залежно від підстав виникнення, у зв'язку із чим розрізняють *договірну та позадоговірну* відповідальність.

Договірна відповідальність виступає у вигляді санкції за порушення договору. Своєю чергою позадоговірна відповідальність настає у разі заподіяння особою шкоди за межами договірних відносин між відповідними особами або за їх відсутністю взагалі. Здатність держави в особі відповідних органів вступати як у договірні, так і недоговірні цивільні відносини визначає її можливість нести як договірну, так і недоговірну цивільну відповідальність відповідно.

І договірна, і недоговірна відповідальність спрямовані не безпосередньо на особистість правопорушника, а здійснюють вплив через його майнову сферу. Покладення на правопорушника будь-якого із зазначених видів цивільно-правової відповідальності означає виникнення у нього обов'язку майнового характеру, якого не було до вчинення правопорушення. При цьому зазначений обов'язок не забезпечується зустрічним наданням блага. Крім того, як договірна, так і недоговірна відповідальність є відповідальністю одного контрагента перед іншим, правопорушника перед потерпілим. Загальним для обох видів відповідальності є й ініціативний характер застосування: обидві можуть бути реалізовані винятково на підставі волевиявлення учасників цивільних правовідносин [11, с. 504].

Мірою цивільно-правової відповідальності є відшкодування збитків та сплата неустойки. Цивільний кодекс відрізняє обов'язок боржника відшкодувати збитки, завдані невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання, що випливає з договору (ст. 611, 623 ЦК України), від відшкодування позадоговірної шкоди, тобто від зобов'язання, що виникає внаслідок заподіяння шкоди (глава 82 ЦК України).

Специфікою є те, що у разі цивільно-правової відповідальності держави перед суб'єктами підприємницької діяльності обов'язок відшкодування заподіяної шкоди покладається без її вини (ч. 2 ст. 1167, ст. 1173, 1174, 1187, 1188 ЦК України).

У сучасній юридичній літературі також є поділ цивільно-правової відповідальності за характером розподілу негативних наслідків між декількома особами на *дольову, солідарну і субсидіарну відповідальність*. Дольова відповідальність має місце тоді, коли кожний із боржників несе відповідальність тільки в тій частині, яка випадає на нього відповідно до законодавства або договору. Своєю чергою солідарна відповідальність характеризується тим, що кредитор може вимагати відшкодування збитків як від усіх боржників разом, так і від кожного з них окремо, причому як повністю, так і в частині боргу. Обидва види відповідальності застосовуються до держави, зокрема тоді, коли вона разом з іншими суб'єктами права вступає у правовідносини на одній стороні або виступає з ними засновником (учасником) юридичної особи.

Також в контексті піднятого питання інтерес викликає солідарна відповідальність, адже положення чинного законодавства України дозволяють стверджувати те, що конструкція умовної диференціації держави в особі її органів і створюваних ними юридичних осіб призводить до ситуації, коли засновник несе відповідальність за зобов'язанням відповідної юридичної особи усім своїм майном. Зокрема, згідно з ч. 7 ст. 77 Госпо-

дарського кодексу України держава, в особі органу, до сфери управління якого входить підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства [12].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумок під викладеним вище, слід констатувати, що включення держави Україна до кола суб'єктів цивільного права вносить корективи в традиційне розуміння окремих аспектів цивільно-правової відповідальності. Базові моменти підстав відповідальності, її функцій і видів відповідають усталеним уявленням. Зокрема, підставою для відповідальності держави в тому числі перед суб'єктами підприємницької діяльності виступає правопорушення, вчинюване у договірних або недоговірних відносинах. При цьому відповідальність продовжує виконувати ті ж функції, зокрема, гарантійно-забезпечувальну, компенсаційну, інформаційну та контрольну функції, а держава може виступати у відповідних правовідносинах з відшкодування як дольовий (частковий), солідарний або субсидіарний боржник. Переосмислення відбувається під час аналізу порядку відповідальності. Виконання державою як специфічним утворенням, зокрема таких загальноправових і соціальних функцій, як забезпечення прав громадян, знаходить відображення і в правовому статусі держави як учасника майнових цивільних правовідносин, що будуються на засадах юридичної рівності. У зв'язку з цим держава несе підвищені ризики понесення майнової відповідальності перед суб'єктами підприємницької діяльності. Зобов'язання держави мають високий рівень забезпечення, оскільки держава являє собою платоспроможного суб'єкта. У зв'язку з цим участь держави в юридичних особах, зокрема заснованих державою одноосібно або єдиним учасником яких є держава, автоматично підвищує забезпеченість майнових прав кредиторів відповідної юридичної особи. Поряд із цим інституційна структуризація держави зумовлює виконання різних функцій різними суб'єктами, у зв'язку з чим забезпечення відповідальності держави в особі одного органу може передбачати застосування до нього державного примусу іншого. Іншими словами, відбувається «структуризація» суб'єкта права.

У зв'язку з цим слід констатувати, що в системі суб'єктів цивільного права держава, безумовно, займає особливе місце, що зумовлюється як її інституційною специфікою, так і невіддільністю від неї публічних функцій навіть під час перебування у цивільних правовідносинах як юридично рівного з іншими учасниками суб'єкта.

Література:

1. Алексеев С.С. Проблемы теории права : курс лекций: в 2 т. Свердловск : Изд-во Свердловск. юр. ин-та, 1972. Т. I. : Основные вопросы общей теории социалистического права. 396 с.
2. Примак В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 432 с.
3. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Цивільні правовідносини : навчальний посібник. Київ : Істина, 2008. 304 с.
4. Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. Москва : Госюриздат, 1961. 381 с.
5. Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. Москва : Юрид. лит., 1971. 240 с.
6. Савицкая А.Н. Функции гражданско-правовой ответственности. Вестник Львовского университета. Серия юридическая. 1978. Вып. 17. С. 38–44.

7. Гражданское право Украины : в 2 ч. / под ред. проф. А.А. Пуш-кина, доц. В.М. Самойленко. Харьков : Ун-т внутр. дел ; Основа, 1996. Ч. 1. 440 с.
8. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Статут, 2000. 410 с.
9. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1955. 309 с.
10. Варул П.А. Методологические проблемы исследования гражданско-правовой ответственности. Таллинн : Ээсти раамат, 1986. 152 с.
11. Боброва Д.В. Зобов'язання із заподіяння шкоди. Цивільне право України : підруч. у 2 кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін. ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 504–566.
12. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144 (із змінами).

Olshanchenko V. Civil-legal liability of the state Ukraine to entrepreneurs: essence, functions, types

Summary. The article is devoted to consideration features of civil-law liability of the state to subjects of commercial activity. The author analyzes the main widespread in juridical literature points of view on legal nature of civil-law liability and reflects on them in context of liability of the state. The essence of material and formal legal aspect of civil-law liability are highlighted.

It is determined, that from formal legal point of view liability consists in juridical changes at the field of intruder. Particularly such changes can lie in emergence of new obligations, for example obligation of compensation of harm. From material point of view civil-law liability consists in economic changes at the field of intruder.

It is defined that civil-law liability of the state consist in undergo by Ukraine's state, represented by appropriate government bodies, the organizational or property loss that is a result of breaking by the state the civil rights of another participants of civil relationships that can be accompanied by usage state forcing by another government institutions.

The author determines that features of the phenomenon of a state don't influence the functional focus of civil-law liability even in cases when appropriate means directed against it. The main aim of civil liability as system of protectional civil-legal means is ensuring and guarantee of protection civil rights and interests of subjects of civil law. That's why the main function of civil-law liability is ensuring and guarantee-ensuring. The essence of compensatory, informational and control functions of civil liability of the state is described.

It is defined, that the state as participant of civil legal relationships particularly with entrepreneurs may be liable in contractual and non-contractual relationships. Moreover it can exercise shared, join and subsidiary civil-law liability.

The author summarizes that inclusion of the state in the subjects of civil law changes the traditional understanding of certain aspects of civil-law liability. The basic moments of civil-law liability such as ground, functions and kinds stay constant. However, state's obligations are highly ensured and exercise of state's liability by one government body can be connected with necessity of exercising to it the state forcing by another one.

Therefore in the system of subjects of civil law the state take special place due to its institutional features and special function that belongs to it and can't be separated from it even in relationships that based on legal equality of its participants.

Key words: state, civil-law liability, government bodies, functions of civil liability, kinds of civil liability.

*Сабодаш Р. Б.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри цивільного права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ФОРМАЛЬНИЙ КРИТЕРІЙ ВИЗНАЧЕННЯ БЕНЕФІЦІАРНОГО ВЛАСНИКА В ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. Національне законодавство у сфері визначення поняття «бенефіціарний власник» здебільшого відповідає визначенню, що міститься у Директиві 2013/34/ЄС Європейського Парламенту та Ради та відповідному положенні модельної конвенції з уникнення подвійного оподаткування.

Ця стаття присвячена критеріям, що використовуються для визначення бенефіціарного власника юридичної особи. Основна увага приділена сутнісному та формальному критеріям, які використовуються законодавцем. Основним завданням статті є перевірка того, чи можна застосовувати формальний критерій незалежно від сутнісного. Так, зосереджується увага на законодавстві, що регулює корпоративні правовідносини (зокрема, Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», Закон України «Про акціонерні товариства») з метою визначення, чи забезпечує володіння 25% голосів такої особи право на гарантоване прийняття позитивного для себе рішення. У зв'язку із цим у статті також використана правова позиція Європейського суду з прав людини, за якою володіння особою навіть третинною голосів у товаристві ще не підтверджує того, що власник цієї третини голосів може відігравати визначальну роль в управлінні юридичною особою.

Отже, перебування у власності особи 25 і більше відсотків голосів у товаристві (прямо чи опосередковано) не повинно ставати підставою для висновку, що така особа є бенефіціарним власником без урахування здійснення реального контролю (сутнісного критерію). На наше переконання, автономне використання формального критерію є неприйнятним та таким, що суперечить меті впровадження цього терміну у законодавство – встановлення реального власника юридичної особи.

Ключові слова: бенефіціарний власник, практика ЄСПЛ, м'яке право, формальний критерій, сутнісний критерій.

Постановка проблеми. У зв'язку із системним зловживанням «реальними» власниками юридичних осіб можливістю використання бенефіціарного володіння юридичною особою в Україні були запроваджені критерії, за якими та чи інша особа може визнаватись бенефіціарним власником юридичної особи. Такі критерії умовно можна поділити на сутнісні та формальні, про що буде детально зазначено у цій статті далі. Водночас практика їх застосування свідчить про те, що бенефіціарними власниками юридичних осіб зазвичай визнаються особи, що прямо чи опосередковано володіють 25% голосів у товаристві, що, на наше переконання, є недостатнім критерієм для визнання такого власника бенефіціарним власником юридичної особи без урахування сутнісного критерію.

Метою статті є дослідження ефективності автономного застосування формального критерію бенефіціарного володіння юридичною особою, зокрема через призму практики Європейського суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ініціатором запровадження правил про бенефіціарного власника стало Сполучене Королівство, у якому номінальні власники, які визнавалися його резидентами, але представляли інтереси нерезидентів, підпадали під оподаткування лише стосовно доходів, джерело походження яких розташовувалось на території Сполученого Королівства, а не на території іноземних держав. Таким чином, нерезиденти з третіх держав через таких осіб могли отримувати доступ до договірних переваг та істотно знижувати рівень податкового навантаження на отримані іноземні доходи.

Поняття «бенефіціарний власник» було запроваджено в Модельній податковій конвенції (далі – МПК) ОЕСР в 1977 році. У подальшому цей термін був суттєво розширений у 2003 та 2014 роках. За змістом ст. 10, 11, 12 МПК ОЕСР бенефіціарним власником є, зокрема, особа, яка безпосередньо чи опосередковано контролює платника або яка безпосередньо чи опосередковано контролюється ним чи підпорядковується групі, яка має спільний з ним інтерес, та контролює таким чином принаймні 25% статутного капіталу. І хоч у коментарі до Конвенції вказується, що держави можуть встановити менший відсоток, та володіння прямо чи опосередковано менше 25% статутного капіталу, за загальним правилом, не повинно вважатись бенефіціарною власністю.

У статті 3 Директиви (ЄС) 2015/849 Європейського Парламенту та Ради від 20 травня 2015 року про запобігання використанню фінансової системи для відмивання грошей та фінансування тероризму, що вносить зміни до Регламенту (ЄС) № 648/2012 Європейського Парламенту та Ради і припиняє дію Директиви 2005/60/ЄС Європейського Парламенту та Ради і Директиви Комісії 2006/70/ЄС (з урахуванням Директиви (ЄС) 2018/843 Європейського Парламенту та Ради від 30 травня 2018 року), вказано, що «бенефіціарний власник» – у разі юридичних осіб це будь-яка фізична особа (особи), яка є кінцевим власником або контролером клієнта та/або фізичної особи (осіб), від імені яких здійснюється операція або діяльність; сюди належать принаймні:

(і) фізична особа (особи), яка є кінцевим власником або контролером юридичної особи через пряме або опосередковане володіння достатнім відсотком акцій, прав голосу або часток у капіталі такої компанії, у тому числі через володіння акціями на пред'явника або здійснення контролю іншим способом, за

винятком компаній, зареєстрованих на регульованому ринку, на яких розповсюджуються вимоги щодо розкриття інформації відповідно до законодавства Союзу або еквівалентні міжнародні стандарти, що гарантують належний рівень прозорості інформації про власників. Якщо фізична особа володіє 25% акцій плюс одна акція або часткою в розмірі понад 25% капіталу клієнта, це вказує на пряме володіння. Якщо юридична особа, яка перебуває під контролем фізичної особи (осіб), або кілька юридичних осіб, які перебувають під контролем тієї самої фізичної особи (фізичних осіб), володіють 25% акцій плюс одна акція або часткою в розмірі понад 25% капіталу клієнта, це вказує на опосередковане володіння. Це положення застосовується без обмеження права держав-членів приймати рішення щодо зниження відсотку, який вказує на наявність володіння або контролю.

Наявність контролю, який здійснюється іншим способом, визначається, серед іншого, відповідно до критеріїв, зазначених у статті 22 Директиви 2013/34/ЄС Європейського Парламенту та Ради, а саме:

(1) (a) володіє більшістю голосів акціонерів або учасників у іншому підприємстві (дочірньому підприємстві); (b) має право призначати або звільняти з посади більшість членів адміністративного, керівного або наглядового органу іншого підприємства (дочірнього підприємства) і водночас є акціонером або учасником такого підприємства; (c) має право чинити домінуючий вплив на підприємство (дочірнє підприємство), акціонером або учасником воно є відповідно до договору, укладеного з цим підприємством, або згідно з положеннями свого меморандуму або статуту, якщо закон, який регулює діяльність цього дочірнього підприємства, дозволяє йому бути суб'єктом таких договорів або діяти відповідно до таких положень; (d) є акціонером або учасником підприємства, і при цьому: (i) більшість членів адміністративного, керівного або наглядового органу такого підприємства (дочірнього підприємства), які обіймали свої посади протягом даного фінансового року, протягом попереднього фінансового року і до моменту складання консолідованої фінансової звітності, були призначені винятково в результаті реалізації підприємством свого права голосу; або (ii) згідно з угодою з іншими акціонерами або учасниками такого підприємства (дочірнього підприємства) самостійно контролює більшість голосів акціонерів або учасників такого підприємства. Держави-члени можуть поставити застосування пункту (i) в залежність від виконання вимоги, згідно з якою кількість голосів має становити не менше 20% від загальної кількості.

(2) (a) це підприємство (материнське підприємство) має право чинити, або фактично чинить, домінуючий вплив на інше підприємство (дочірнє підприємство) або вправі здійснювати, або фактично здійснює, контроль над іншим підприємством (дочірнім підприємством); або (b) управління цим підприємством (материнським підприємством) та іншим підприємством (дочірнім підприємством) здійснюється на єдиній основі материнським підприємством.

(3) Для цілей пунктів (a), (b) і (d) частини 1, право голосу і право призначати та знімати з посади, що належать будь-якому дочірньому підприємству, а також будь-якій фізичній особі, що діє від свого імені, але за дорученням материнського підприємства або іншого дочірнього підприємства, додаються до прав материнського підприємства.

(4) Для цілей пунктів (a), (b) і (d) частини 1, права, зазначені в пункті 3, не включають права, що: (a) надаються акціями у власності особи, яка не є ані материнським підприємством, ані дочірнім підприємством такого материнського підприємства; або (b) надаються акціями: (i) утримуваними як забезпечення, за умови, що права, про які йдеться, реалізуються відповідно до отриманих інструкцій, або (ii) утримуваними у зв'язку з наданням позик у рамках звичайної господарської діяльності, за умови, що право голосу реалізується в інтересах особи, яка надала забезпечення.

(5) Для цілей пунктів (a) і (d) частини 1, загальна кількість голосів акціонерів або учасників дочірнього підприємства не включає голоси, що надаються акціями, які утримує саме підприємство, дочірнє підприємство цього підприємства або особа, що діє від свого імені, але за дорученням цих підприємств.

(ii) якщо після використання всіх можливих засобів і за відсутності підстав для підозри жодна особа в рамках підпункту (i) не визначена, або якщо наявні які-небудь сумніви щодо того, чи визначена особа (особи) є бенефіціарним власником (власниками), фізична особа (особи), яка обіймає посаду вищого керівника, зобов'язані суб'єкти ведуть облік заходів, вжитих з метою визначення бенефіціарного власника в рамках підпункту (i) та цього підпункту.

Згідно із ст. 64-1 Господарського кодексу України підприємства, крім державних та комунальних підприємств, зобов'язані встановлювати свого кінцевого бенефіціарного власника (контролера), регулярно оновлювати і зберігати інформацію про нього та надавати її державному реєстратору у випадках та в обсязі, передбачених законом. Термін «кінцевий бенефіціарний власник (контролер)» розуміється у значенні, що вживається в Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення».

Відповідно до п. 20 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» кінцевий бенефіціарний власник (контролер) – це фізична особа, яка незалежно від формального володіння має можливість здійснювати вирішальний вплив на управління або господарську діяльність юридичної особи безпосередньо або через інших осіб, що здійснюється, зокрема, шляхом реалізації права володіння або користування всіма активами чи їх значною часткою, права вирішального впливу на формування складу, результати голосування, а також вчинення правочинів, які надають можливість визначати умови господарської діяльності, давати обов'язкові до виконання вказівки або виконувати функції органу управління, або яка має можливість здійснювати вплив шляхом прямого або опосередкованого (через іншу фізичну чи юридичну особу) володіння однією особою самостійно або спільно з пов'язаними фізичними та/або юридичними особами часткою в юридичній особі у розмірі 25 чи більше відсотків статутного капіталу або прав голосу в юридичній особі. При цьому кінцевим бенефіціарним власником (контролером) не може бути особа, яка має формальне право на 25 чи більше відсотків статутного капіталу або прав голосу в юридичній особі, але є агентом, номінальним утримувачем

(номінальним власником) або є тільки посередником щодо такого права.

Отже, відповідно до чинного законодавства України бенефіціарним власником (контролером) юридичної особи визнається винятково фізична особа, яка відповідає будь-якому із цих критеріїв або обом з них одночасно:

(1) *сутнісний критерій*: незалежно від формального (без посередньо або через інших осіб) володіння має можливість здійснювати *вирішальний вплив на управління або господарську діяльність юридичної особи шляхом*:

(i) реалізації права володіння або користування всіма активами чи їх значною часткою;

(ii) права вирішального впливу на формування складу, результати голосування;

(iii) права вирішального впливу на вчинення правочинів, які надають можливість визначати умови господарської діяльності;

(iv) давати обов'язкові до виконання вказівки або виконувати функції органу управління

(v) здійснювати вирішальний вплив у будь-який інший спосіб.

(2) *формальний критерій*: пряме або опосередковане (через іншу фізичну чи юридичну особу) володіння однією особою самостійно або спільно з пов'язаними фізичними та/або юридичними особами часткою в юридичній особі у розмірі 25 чи більше відсотків статутного капіталу або прав голосу в юридичній особі.

У зв'язку із цим необхідно наголосити, що для здійснення вирішального впливу бенефіціарному власнику (контролеру) необхідно самостійно або опосередковано мати таку кількість голосів, яка б забезпечила можливість формування складу органів управління підконтрольного суб'єкта, а у випадках, коли це стосуватиметься правочинів із заінтересованістю чи значних правочинів, бенефіціарному власнику для здійснення вирішального впливу необхідно сконцентрувати кваліфіковану кількість голосів.

Водночас для здійснення вирішального впливу на господарську діяльність слід встановити наявність у бенефіціарного власника, незалежно від формального критерію, необхідної кількості голосів, а саме:

– для акціонерних товариств: щонайменше 25% голосів + 1 голос (ст. 41, 42 Закону України «Про акціонерні товариства») від голосуючих у товаристві акцій, і це тільки за умови, що у загальних зборах такого акціонерного товариства не беруть участь акціонери, які не є агентами (номінальними утримувачами чи посередниками) бенефіціарного власника. При цьому у більшості випадків 25% голосів + 1 голос у акціонерному товаристві не гарантуватиме можливості бенефіціарному власнику такого пакету акцій можливість здійснення вирішального впливу.

– для товариств з обмеженою відповідальністю (до 17.06.2018 року): 25% голосів + 1 голос (ст. 59, 60 Закону України «Про господарські товариства») від загальної кількості голосів у товаристві. Це тільки за умови, що у загальних зборах такого товариства не беруть участь учасники, які не є агентами (номінальними утримувачами чи посередниками) бенефіціарного власника, що можуть суттєво вплинути на голосування і зумовити таким чином необхідність більшої кількості голосів. При цьому у більшості випадків 25% голосів + 1 голос у това-

ристві не гарантуватиме можливості бенефіціарному власнику такого пакету голосів можливість здійснення вирішального впливу.

– для товариств з обмеженою відповідальністю (після 17.06.2018 року): 50% голосів + 1 голос (ст. 34 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю») від загальної кількості голосів у товаристві. Це тільки за умови, що у загальних зборах такого товариства не беруть участь учасники, які не є агентами (номінальними утримувачами чи посередниками) бенефіціарного власника, що можуть суттєво вплинути на голосування і зумовити таким чином необхідність більшої кількості голосів. При цьому у більшості випадків 25% голосів + 1 голос у товаристві не гарантуватиме можливості бенефіціарному власнику такого пакету голосів можливість здійснення вирішального впливу.

Таким чином, Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» допускає визнання фізичної особи бенефіціарним власником юридичної особи навіть у разі, коли така особа ніяк (прямо чи опосередковано) не може впливати на «підконтрольного» суб'єкта, але при цьому є власником порогового пакету акцій (голосів) у товаристві.

У цьому контексті варто звернути увагу на лист Антимонопольного комітету України від 27.05.2015 р. N 200-29/05-5501 «Про надання роз'яснення [щодо контролю суб'єктів господарювання]», у якому наголошується, що вирішальний вплив одного суб'єкта господарювання на іншого суб'єкта господарювання виникає, зокрема, у разі, коли один суб'єкт господарювання стосовно іншого суб'єкта господарювання прямо або опосередковано: володіє чи управляє (користується) часткою (паєм, акціями) у статутному капіталі в розмірі більше ніж 50 відсотків; має більше ніж 50 відсотків голосів у вищих органах управління; має повноваження призначати керівника, заступника керівника або більше ніж 50 відсотків членів спостережної ради чи виконавчого, контрольного органу; має право одержувати не менше 50 відсотків прибутку, що залишається в розпорядженні суб'єкта господарювання. У всіх інших випадках такий вплив може виникати, але не означає, що він обов'язково виникає, що зумовлює необхідність, як вже було вказано, детального вивчення та аналізу корпоративної структури кожного окремо взятого суб'єкта.

У пункті 27 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Україна – Тюмень» проти України» суд, серед іншого, зазначив, що «<...> навіть припускаючи, що державі досі належить приблизно третина статутного капіталу заявника, не було наведено жодних доказів того, що держава має перевагу в управлінні підприємством порівняно з іншими акціонерами <...>» [2]. Таким чином, на переконання Європейського суду, сама по собі належність особі третини акцій не свідчить про можливість управління нею.

І хоч у цьому конкретному випадку рішення Європейського суду з прав людини у справі «Україна – Тюмень» не можна назвати джерелом приватного права, оскільки спрямоване винятково на оцінку рівня впливу держави на конкретну юридичну особу, однак може і повинно бути сприйняте як приклад м'якого права.

Висновки. У своїй сукупності викладене свідчить про те, що належність особі 25% і більше голосів у товаристві (пряме

чи опосередковане) не повинно оцінюватись як бенефіціарне володіння юридичною особою без врахування сутнісного критерію, тобто без врахування наявності реального контролю над юридичною особою. Навіть більше, автономне застосування формального критерію нівелює мету запровадження цього терміну – визначення «реального» власника юридичної особи.

Література:

1. Селезень П.О. Застосування підходу ОЕСР до тлумачення положення про бенефіціарного власника: сучасні виклики. *Форум права*. 2016/ № 2. С. 196–201.
2. Офіційний веб-сайт Європейського суду з прав людини / HUDOC Database; Judgment case of UKRAINE-TYUMEN v. UKRAINE (Application no. 22603/02) Електрон. дан. Strasbourg : European Court of Human Rights, 2019. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83421, вільний/>.
3. Тобота Ю.А. Поняття та критерії «справедливого судового розгляду» у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2013. No 1075. С. 65–68.

Sabodash R. Formal standard for identification of a beneficiary owner through the practice of the European Court of Human Rights

Summary. National legislation regarding the definition of beneficial owner generally is similar to the Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing,

amending Regulation (EU) No 648/2012 of the European Parliament and of the Council, and repealing Directive 2005/60/EC of the European Parliament and of the Council and Commission Directive 2006/70/EC.

The paper focuses on the standards used to identify the beneficial owner of the legal entity. Special attention is paid to the description of formal and real standards which are used by the lawmaker. The general idea of the paper is checking that formal standard could be used independently to determine the beneficial owner. The article addresses provisions of the national company law the content of which establishes that ownership 25% or more of the votes in the company can guarantee the right to make independent decisions in a legal entity only under certain conditions. Also, the paper examines the conceptual approach of the European Court of Human Rights according to which owns around a third part of the share capital not enough to indicate that the State is entitled to a greater role in managing the company than the other shareholders.

It has been found out that membership of a person with 25% or more of the votes in the company (direct or indirect) should not be assessed as beneficial ownership of the legal entity without taking into account the real standard, without taking into account the existence of real control over the legal entity. Moreover, the autonomous using the formal standard is unacceptable and contrary to the purpose of its creation – the determination of the “real” owner of the legal entity.

Key words: beneficiary owner, practice of the European court of human rights, soft law, real standard, real standard.

*Чернадчук О. В.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету*

ПАТЕНТНИЙ ТРОЛІНГ ЯК ВИД ПОРУШЕННЯ ПРАВ НА ОБ'ЄКТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена питанню протидії патентному тролінгу як одному з видів порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності. Зауважено, що актуальність даного питання зумовлена швидким збільшенням кількості патентів і, як наслідок, поширенням такого явища, як патентний тролінг. Водночас укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом зумовило низку зобов'язань, взятих на себе нашою державою, зокрема щодо належного рівня захисту прав інтелектуальної власності та гармонізації національної системи охорони прав інтелектуальної власності. З'ясовано зміст поняття «патентний тролінг». Визначено мету діяльності патентних тролів і сутність патентного тролінгу, яка полягає в тому, що недобросовісний заявник, який насправді не є виробником чи винахідником, подає заявку на реєстрацію патенту на об'єкт права інтелектуальної власності, зокрема промислової, який до цього часу не був зареєстрований справжнім власником. Як наслідок, щодо таких заявників діє механізм правової охорони та захисту їхніх прав на об'єкт інтелектуальної власності, і вони зловживають наданими їм правами, перешкоджаючи господарській і зовнішньоекономічній діяльності інших суб'єктів. Висловлено думку про негативний і деструктивний характер діяльності патентних тролів. Вказано на особливості патентного тролінгу в Україні, зроблено проміжний висновок, що вказані особливості спричинені недосконалістю чинного законодавства України у сфері інтелектуальної власності, тому зумовлюють необхідність в удосконаленні правової бази, яка б протидіяла появі патентного тролінгу та сприяла притягненню винних у ньому до юридичної відповідальності. Розглянуто пропозиції щодо протидії патентному тролінгу як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Зроблено висновок, що для патентного тролінгу характерне використання прогалин у законодавстві для отримання патенту на певний об'єкт, який не відповідає вимогам патентоздатності. Наголошено на нагальній потребі в удосконаленні законодавчої бази, пов'язаної із протидією патентному тролінгу, де обов'язково має бути передбачено закріплення посиленої відповідальності за патентний тролінг; проведення комплексної експертизи об'єкта, що патентується; розгляд справи в адміністративному та судовому порядку. Зауважено, що протидія такому негативному явищу, як патентний тролінг, актуалізується потребою покращення інвестиційного клімату та євроінтеграційними процесами, що відбуваються.

Ключові слова: недобросовісний заявник, об'єкти інтелектуальної власності, патент, патентний тролінг, патентний троль.

Постановка проблеми. Актуальність питання протидії патентному тролінгу як одному з видів порушення прав на

об'єкти інтелектуальної власності незаперечна, що пов'язано зі швидким збільшенням кількості патентів і, як наслідок, поширенням такого явища, як патентний тролінг, існування якого нівелює ідею захисту інтелектуальної власності загалом. Так, World Intellectual Property Organization оприлюднила рейтинг патентної активності країн світу за 2017 р., де Україна посіла 27 місце зі 176 країн [1], випередивши водночас Польщу, економіка якої у 4 рази перевищує українську за валовим внутрішнім продуктом. Укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом зумовило низку зобов'язань, взятих на себе нашою державою, зокрема щодо належного рівня захисту прав інтелектуальної власності та гармонізації національної системи охорони прав інтелектуальної власності. Зважаючи на зазначене, одним із головних завдань України є створення такої правової бази, яка б протидіяла появі патентного тролінгу та сприяла притягненню винних осіб до юридичної відповідальності.

Грунтовний аналіз останніх досліджень і публікацій вітчизняних і закордонних учених свідчить про суттєву увагу до питання патентного тролінгу як виду порушення права інтелектуальної власності. Дослідження, присвячені вказаній тематичі, були предметом уваги Collen Chien, Lauren Cohen, Umit G. Gurun, S. Duke Kominer, B. Воліка, А. Ворожєвич, Я. Вороніна, І. Коросташової, А. Нікончук, Б. Струтинського, Р. Черниша, К. Шуртакова й інших. Однак, незважаючи на велику кількість публікацій у вказаній сфері, дане питання не втрачає своєї актуальності, адже не є до кінця вирішеним на теоретичному та практичному рівнях, тому зумовлює подальші дослідження патентного тролінгу.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності патентного тролінгу, а також у вирішенні проблемних аспектів протидії вказаному явищу.

Вклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи будь-яке наукове питання, першочергово варто зосередитися на характеристиці понятійно-категоріального апарату, що дозволить більш повно усвідомити сутність правового явища, що досліджується. За такого підходу забезпечиться повнота і всебічність дослідження, а також це сприятиме досягненню мети даної статті. Отже, розпочнемо зі з'ясування змісту поняття «патентний тролінг».

На думку І. Коросташової, патентний тролінг – шкідливе явище, що набуває в Україні все більших масштабів, полягає у зловживанні правами інтелектуальної власності на корисні моделі та промислові зразки, реєстрація яких стає можливою у зв'язку з певними прогалинами та суперечностями в національному законодавстві [2, с. 27]. К. Шуртаков під патентним

тролінгом розуміє отримання патенту на винахід не для подальшої комерціалізації і практичного використання нового технічного рішення, а для пред'явлення позовів до суб'єктів господарювання, які нібито незаконно використовують запатентовану розробку [3, с. 293].

Водночас суб'єктом патентного тролінгу є патентні тролі – компанії, які не виробляють і не просувають власний продукт, а отримують патенти для цілей подачі позовів про порушення свого виняткового права проти фірм, що вже використовують технологію [4, с. 202]. Їхньою метою є створення штучних перешкод для ведення господарської діяльності добросовісним суб'єктом із надією на те, що це спонукатиме його до підвищення рівня договороздатності на предмет виплати відповідних компенсацій [5, с. 27].

Отже, сутність патентного тролінгу полягає в тому, що недобросовісний заявник, який насправді не є виробником чи винахідником, подає заявку на реєстрацію патенту на об'єкт права інтелектуальної власності, зокрема промислової, який до цього часу не був зареєстрований справжнім власником. Як наслідок, щодо таких заявників діє механізм правової охорони та захисту їхніх прав на об'єкт інтелектуальної власності, вони зловживають наданими їм правами, перешкоджаючи господарській і зовнішньоекономічній діяльності інших суб'єктів.

Зауважимо, що в доктрині діяльність патентних тролів розуміється неоднозначно. Так, Colleen Chien, оцінюючи вплив патентних тролів на стартапи, прийшов до висновку, що патентний тролінг є негативним явищем, адже є проявом недобросовісної конкуренції щодо малих компаній, які займаються винахідництвом і виробництвом технологій [6]. Lauren Cohen, Umit G. Gurun також вважають, що патентний тролінг має значний негативний вплив на інновації для цільових фірм, адже фірми в середньому скорочують інвестиції в дослідження та розробки на > 25% [7, с. 521].

Поряд із негативною оцінкою діяльності патентних тролів, окремі вчені обґрунтовують конструктивність впливу вказаних суб'єктів на економіку. Зокрема, James F. McDonough III зазначає, що поява патентних тролів не викликає занепокоєння; радше сигналізує про прогрес, ефективність і еволюцію ринку. Патентні тролі функціонують як посередники ринку, збільшуючи ліквідність патентів, а також сприяють встановленню ринкових клірингових цін і ефективності економіки [8, с. 227–228]. Однак ми вважаємо, що на практиці діяльність патентних тролів не приносить жодних економічних вигод, тому їхня діяльність має негативний і деструктивний характер, необхідне притягнення їх до юридичної відповідальності.

Патентний тролінг в Україні має деякі особливості й відмінності від патентного тролінгу на Заході. Ця особливість в Україні полягає в реєстрації в патентному відомстві України патентними троллями на своє ім'я прав інтелектуальної власності на неоригінальні або навіть абсурдні (давно та широковідомі) об'єкти (наприклад, вішала, лампи розжарювання, протектори шин, зовнішній вигляд ноутбука із закругленими кутами, кузовів автомобілів, пальчикових батарейок тощо) [2, с. 26]. Навіть більше, ситуація ускладнюється ще й тим, що аналіз практики патентних суперечок показує, що за володіння спеціальною термінологією, знаючи процедуру розгляду патентної заявки і нюанси, пов'язані з експертною оцінкою, можна отримати патент на відоме технічне рішення.

Водночас ознака, властива вже відомій продукції або технології, робиться основною відмінною ознакою для якогось нового «винаходу». Ризик таких маніпуляцій мінімальний (патент просто не буде отриманий), покарання за спробу запатентувати вже відомий винахід не передбачено (заявник міг помилиться щодо новизни пропонованого рішення), а потенційний дохід великий [3, с. 294]. Очевидно, що вказані особливості спричинені недосконалістю чинного законодавства України у сфері інтелектуальної власності, тому зумовлюють необхідність удосконалення правової бази, яка б протидіяла появі патентного тролінгу та сприяла притягненню винних у ньому до юридичної відповідальності.

На необхідності протидії патентному тролінгу неодноразово наголошувалося на теоретичному та практичному рівнях. Так, І. Коросташова одним із перших кроків у боротьбі з патентним тролінгом в Україні вважає надання права Апеляційній палаті Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «на скасування за прискороною процедурою патентів на корисні моделі та промислові зразки, що отримані недобросовісними заявниками під їх відповідальність, і насправді не відповідають критерію новизни» [2, с. 27]. У такому разі винні суб'єкти будуть нести адміністративну відповідальність за порушення ст. 15 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції».

Слушною видається позиція А. Ворожевич, яка пропонує в рамках континентального права до механізмів боротьби із троллями підходити з погляду не доцільності, а якихось загальних (але водночас відображених у законодавчому масиві) принципів і конструкцій. Ключове значення в даному аспекті має відігравати інститут зловживання правом і встановлений як основний принцип здійснення суб'єктивних цивільних прав принцип добросовісності. З таких позицій патентний тролінг повинен сприйматися як порушення меж захисту виключного права. У підсумку вченою пропонується закріпити, що у встановленні такого способу захисту, як «припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення», на розсуд суду може бути відмовлено в разі, якщо інтереси правовласника значним чином не були порушені використанням відповідного об'єкта неуповноваженою особою і можуть бути задоволені шляхом виплати йому збитків; застосування даного способу завдає неспівмірної з порушенням шкоди діяльності відповідача і суспільним інтересам [9].

На переконання А. Нікончук, одним із нововведень, яке б ускладнило функціонування патентних тролів, є пропозиція щодо обов'язковості використання об'єкта патентування, а також уведення відповідальності за патентний тролінг. Водночас необхідні ретельно виважені механізми ідентифікації саме патентних тролей, адже за формальними ознаками їхня діяльність, як і зловживання в подачі судових позовів із захистом відповідних прав, багато в чому схожі з абсолютно добросовісною господарською діяльністю. Саме тому доцільним вбачається створення спеціалізованих патентних судів, які б мали можливість використовувати єдині критерії для визначення патентних тролів та недобросовісності їхньої діяльності [5, с. 31].

На посиленні відповідальності за вчинення недобросовісних дій із використанням об'єктів права інтелектуальної власності наполягає Ю. Охромєєв. Також він пропонує створити реально дієві механізми настання такої відповідальності шляхом спрощення процедури оскарження прав

на такі декларативні патенти; зміни порядку внесення даних до митного реєстру об'єктів права інтелектуальної власності щодо патентів на промислові зразки та корисні моделі, а саме вимогою надання додаткових відомостей щодо відповідності вимогам патентоспроможності таких патентів; створення ефективного механізму настання реальної відповідальності за вчинення дій, що мають ознаки недобросовісної конкуренції з використанням прав на об'єкти інтелектуальної власності [10].

Я. Воронін бачить вирішення проблеми існування патентного тролінгу у швидкому розгляді позовів судами, адже «від швидкості ухвалення судом негативного для патентних тролів рішення залежить розвиток діяльності добросовісних та справжніх інноваторів» [11, с. 197]. Однак спосіб пришвидшення судового розгляду залишається незрозумілим.

Для протидії та боротьби з патентним тролінгом цілком виправдано є пропозиція українських учених узгодити положення щодо патентування винаходів, корисних моделей, промислових зразків у законодавстві України з метою забезпечення їм рівних умов захисту, а також передбачити можливість внесення застави на розгляд патентного спору та покладання всіх судових витрат на сторону, яка програє [12, с. 4].

Деякі інші механізми боротьби з патентним тролінгом пропонують Lauren Cohen, Umit G. Gurun, Scott Duke Kominer. Суть їхньої пропозиції зводиться до того, щоб відмовитися від патентних позовів низької якості, запровадивши систему «попереднього скринінгу» з попереднім судовим розглядом, де оглядався б патент. Огляд дав би попередню оцінку того, чи є позов особи про порушення обґрунтованим і прийнятним, чи є заявлений патент високої якості. Отже, можна буде відокремити законні вимоги від тролінгу [7, с. 522]. Однак не всі вчені підтримують підхід, за якого протидіяти патентному тролінгу можна шляхом збільшення вимог до патентів, відкидаючи розгляд патентів низької якості. Навпаки, на думку С.Д. Асай, це може призвести до поширення патентного тролінгу [13].

Досить комплексним є вирішення проблеми існування патентного тролінгу, запропоноване В. Срутинським, А. Ромашко, О. Юрчишиним, К. Весельською, які вносять такі пропозиції щодо змін законодавства для протидії вказаному явищу:

1) дати чітке визначення поняття «право попереднього користування» з урахуванням пропонування для продажу, зокрема через Інтернет, продаж, імпорт (увезення);

2) створити базу даних щодо прав попереднього користування та судових рішень для запобігання повторній охороні об'єктів, щодо яких уже відбувався судовий розгляд;

3) внести зміни до законів України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки» та відповідних «Правил розгляду», здійснювати кваліфікаційну експертизу (хоча б локальну) для корисних моделей і промислових зразків [14, с. 42].

Не менш комплексно пропонують вирішити означену проблему Р. Черниш і Б. Назарчук, а саме шляхом ужиття на законодавчому рівні таких заходів:

1) забезпечення реального науково-технічного підходу в системі експертизи промислових зразків та інших об'єктів інтелектуальної власності з метою усунення випадків отримання патенту на загальновідомі зразки, які не мають ознак унікальності чи новизни;

2) після проходження заявкою на патент стадії експертизи передбачити її електронну публікацію, що дасть змогу заінтересованим особам протягом двох місяців надати заперечення проти реєстрації прав на заявлений зразок у разі його невідповідності критеріям правової охорони, а також на підставі використання товарного знаку, що належить іншій особі, або знаку, добре відомого в Україні;

3) передбачення механізму адміністративного (без судового розгляду) визнання недійсним виданого патенту, якщо будуть подані достовірні відомості (докази) його неперіоритетності, залишивши можливість оскарження такого рішення в судовому порядку;

4) нормативного закріплення можливості притягнення до кримінальної чи адміністративної відповідальності недобросовісних патентонабувачів, якщо у встановленому порядку буде доведено протиправність отримання патенту та завдання зазначеними протиправними діями шкоди охоронюваним правам інших осіб [15, с. 263].

На рівні законодавства створенню дієвого механізму для боротьби з патентним тролінгом, підвищенню рівня охорони прав інтелектуальної власності на винаходи та корисні моделі до європейського, а також імплементації вимог ст. ст. 219–223 Угоди про асоціацію покликани сприяти законопроекти № № 2258, 2259 від 11 жовтня 2019 р. Зокрема, першим законопроектом пропонується додатковий адміністративний спосіб анулювання реєстрації промислових зразків – так званий механізм “postgrantopposition”. Це можливість досудового скасування свідоцтва в Апеляційній палаті. Другий законопроект передбачає поряд зі створенням вищевказаного механізму ще й розширення переліку об'єктів технологій, на які не поширюється правова охорона, а також надання права будь-якій особі подати мотивоване заперечення проти заявки протягом шести місяців від дати публікації відомостей про заявку на винахід, а також уточнено порядок надання додаткової охорони прав на винаходи [16].

Висновки. Для патентного тролінгу як одного з видів порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності характерне використання прогалин у законодавстві для отримання патенту на певний об'єкт, який не відповідає вимогам патентоздатності. У зв'язку із цим в Україні виникає нагальна потреба в удосконаленні законодавчої бази, пов'язаної із протидією патентному тролінгу, адже чинне законодавство не передбачає дієвих інструментів і механізмів впливу на недобросовісних заявників, що тим самим створює сприятливі умови для поширення патентного тролінгу. Водночас удосконалення законодавства має обов'язково передбачати закріплення посиленої відповідальності за патентний тролінг; проведення комплексної експертизи об'єкта, що патентується; розгляд справи в адміністративному та судовому порядку. Протидія цьому негативному явищу актуалізується потребою покращення інвестиційного клімату та євроінтеграційними процесами, що відбуваються.

Література:

1. Рейтинг стран мира по количеству патентов. *Гуманитарная энциклопедия*. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/rating-countries-patents/info>.
2. Коросташова І. Патентний тролінг як прояв недобросовісної конкуренції: поняття, ознаки, причини. *Вісник Академії митної служби України. Серія «Право»*. 2015. № 1 (14). С. 23–28.

3. Шуртаков К. «Патентные тролли»: анализ зарубежной и российской практики. *Экономика науки*. 2016. № 4. Т. 2. С. 293–303.
4. Ferrera G.R., Bird R., Aresty J.M. *Cyber Law: text and cases*. Mason (Texas), 2012.
5. Нікончук А. Правові засади протидії патентному тролінгу в Україні. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2014. № 4 (75). С. 25–33.
6. Chien Colleen. Startups and Patent Trolls. *Santa Clara Law Digital Commons*. 2012. URL: <https://digitalcommons.law.scu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1554&context=facpubs>.
7. Cohen Lauren, Gurun Umit G., Kominer Scott Duke. The growing problem of patent trolling. *Science*. 2016. Vol. 352. Iss. 6285. P. 521–523.
8. James F. McDonough III. The myth of the Patent Troll: an alternative view of the function of patent dealers in an idea economy. *Emory University School of Law*. 2007. Vol. 96. P. 189–228.
9. Ворожевич А. Патентный троллинг: сущность, история, правовые механизмы борьбы. *Закон*. 2013. № 9. URL: <http://center-bereg.ru/b864.html>.
10. Охромєв Ю. Патентний тролінг – ахілесов ап'ята системи охорони інтелектуальної власності в Україні. *Юридична газета online*. 2015. № 5 (451). URL: <http://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/patentniy-troling--ahillesova-pyata-sistemi-ohoroni-intelektualnoyivlasnosti-v-ukrayini.html>.
11. Воронін Я. Роль патентних тролів у системі патентної охорони права промислової власності. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 195–198.
12. Patent Trolling as Problem of Intellectual Property Rights / V. Volik et al. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. Vol. 22. Iss. 25. URL: http://repository.mdu.in.ua/jspui/bitstream/123456789/1012/1/patent_trolling.pdf.
13. Asay C.D. Patent pacifism. *George Washington Law Review*. 2017. Vol. 85 (3). P. 645–711.
14. Спеціалізовані патенти та патентний тролінг / Б. Струтинський та ін. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2015. № 2 (2). С. 38–42.
15. Черниш Р., Назарчук Б. «Патентний тролінг» як передумова до загострення суспільно-політичної ситуації в державі та формування негативного іміджу України на міжнародній арені (за прикладом Житомирської області). *Часопис Київського університету права*. 2016. № 2. С. 260–264.
16. В Україні проведуть патентну реформу. За даними інформаційно-правової системи Ліга: Закон. 2019. URL: https://biz.ligazakon.net/ua/news/190266_v-ukran-provedut-patentnu-reformu.

Chernadchuk O. Patent trolling as a type of infringement of intellectual property rights

Summary. The article deals with the issue of counteracting patent trolling as a type of infringement of intellectual property rights. It is noted that the relevance of this issue is due to the rapid increase in the number of patents and, as a consequence, the spread of such a phenomenon as patent trolling. At the same time, the signing of the Association Agreement between Ukraine and the European Union has led to a number of commitments made by our country, in particular regarding the proper level of protection of intellectual property rights and harmonization of the national system of protection of intellectual property rights. The content of the concept of patent trolling has been clarified. The purpose of the activity of patent trolls and the essence of patent trolling is determined, which is that an unscrupulous applicant, who is not really a manufacturer or inventor, is applying for a patent for an intellectual property object, in particular an industrial one, which has not yet been registered, the present owner. As a consequence, such claimants are subject to a mechanism of legal protection and protection of their intellectual property rights, and they abuse their rights, impeding the economic and foreign economic activity of other entities. The opinion was expressed about the negative and destructive nature of the activities of patent trolls. The peculiarities of patent trolling in Ukraine are pointed out and an interim conclusion is made that these features are caused by the imperfection of the current legislation of Ukraine in the field of intellectual property, and therefore necessitate the improvement of the legal framework that would counteract the emergence of patent trolling and contribute to legal liability. Suggestions for counteraction to patent trolling at both theoretical and practical levels are considered. It is concluded that patent trolling is characterized by the use of legal loopholes to obtain a patent for a particular object that does not meet the requirements of patentability. Stresses the urgent need to improve the legal framework relating to counteracting patent trolling, which must provide for the increased responsibility for patent trolling; comprehensive examination of the patented object; administrative and judicial review of the case. It is noted that counteracting such a negative phenomenon as patent trolling is actualized by the need to improve the investment climate and the ongoing European integration processes.

Key words: unscrupulous applicant, intellectual property, patent, patent trolling, patent troll.

**ТРУДОВЕ ПРАВО;
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

*Lagutina I. V.,**Doctor of Legal Sciences,**Head of the Department of Labour Law and Social Security Law
of National University "Odessa Law Academy"*

PART-TIME WORK AS ATYPICAL WORK

Summary. The article emphasizes that the use of part-time work temporary employment leads to increased inequality and insecurity that undermines prospects for economic development, causing a steady decline in the living standards of employees. This article analyzes the problem of legislative regulation of relations between employers and employees. It is important to note that employers who are responsive to the desires and needs of their employees not only have more satisfied staff, but also benefit from their higher degree of motivation in carrying out their work. Improved motivation leads to higher productivity and a higher standard of work, which ultimately benefit the business.

Part-time work is one type of non-standard employment that undoubtedly has grown since the onset of the recession. It has grown for decades due to the structural shift in the economy towards services and preferences for part-time work, not least related to the increase in female labour force participation.

Younger employees, less educated employees and – especially – employees new to their current job or those on temporary employment contracts are more likely to be involuntary part-time employees. Lower-paid service occupations, elementary occupations and sales and service workers account the majority of all involuntary part-time employment.

In respect of employment conditions, part-time employees shall not be treated in a less favourable manner than comparable full-time employees solely because they work part time unless different treatment is justified on objective grounds.

There are a lot of reasons working part time might make sense: among them, you have more hours in the week to take care of kids or parents, take on freelance work, go back to school. But working part time can stall career advancement, and oftentimes women end up doing a full-time job for half the pay while taking on more responsibilities at home.

Key words: decent work, personal non-property labour rights, employee, part-time work, inequality.

Problem setting. Labour law is one of the fastest moving areas in the law today. However, the role of the classic employment relationship is undergoing major rethinking at the current time and part-time work becomes more widespread in both developed and developing countries. The use of such form of employment leads to increased inequality and insecurity that undermines prospects for economic development, causing a steady decline in the living standards of employees.

Analysis of recent researches and publications. Topical issues of legal regulation of such kind of non-standard forms of employment as part-time work in a market economy is the subject of study of Ukrainian and foreign scientists, such as: F. Andersson, A.P. Bizyukov, A.K. Bhandari, I. Brinkley, P.H. Cappelli, S. Clauwaert, P. Fadeuilhe, C. Gather, E.S. Gerasimova, V.E. Gimpelson, S.Y. Golovina, M. Hall, T. Hartmann, A. Heshmati,

R.I. Kapelyushnikov, J.R. Keller, I.J. Kiselev, T.Y. Korshunova, M. Kurzina, I.A. Kostyan, C. Lang, I. Motorna, A. Muller, A.F. Nurtidina, A.S. Prylypko, A.P. Rymkevich, J. Thompson, S.A. Saurin, I. Schömann, G. Vakhitova, H. Wilson, S. Wölfling, G. Wünsche, I.I. Zavodovsky, O. Yaroshenko etc.

The **purpose** of this article is to examine the main characteristics of temporary employment, to research issues of ensuring the individual and collective labour rights of part-time employees.

Article's main body. Non-standard forms of employment contracts cover diverse forms of employment relationships. The most common forms are fixed-term contracts and part-time contracts that are particularly affected by the impact of the economic crisis, putting employees in a very insecure and precarious position. Part-time contracts were used for their flexibility compared to standard contracts, existing regulations on fixed-term and part-time work were adapted and loosened to facilitate recourse to more flexible forms of work contracts, and even more flexible forms of employment were introduced by creating new types of contract.

According to ILO Convention № 175 on Part-Time Work (1994) the term part-time worker means an employed person whose normal hours of work are less than those of comparable full-time workers; the normal hours of work referred to in subparagraph (a) may be calculated weekly or on average over a given period of employment; the term comparable full-time worker refers to a full-time worker who: a) has the same type of employment relationship; b) is engaged in the same or a similar type of work or occupation; and c) is employed in the same establishment or, when there is no comparable full-time worker in that establishment, in the same enterprise or, when there is no comparable full-time worker in that enterprise, in the same branch of activity, as the part-time worker concerned.

According to the Framework Agreement on part-time work implemented by Council Directive 97/81/EC [1], the equal treatment of part-time workers refers to the prohibition of discrimination against those.

Whose normal hours of work, calculated on a weekly basis or on average over a period of employment of up to one year, are less than the normal hours of work of a comparable full-time worker.

Nonetheless, under EU law, less favourable treatment of part-time workers is justifiable provided the treatment is on grounds unrelated to sex discrimination. A court must strike a balance between the discriminatory effect of the condition of less favourable treatment and the reasonable needs of the party who applies the condition. Moreover, the business needs of an employer may outweigh the rights of a part-time worker to equal treatment. However, if discrimination is established against female part-time workers, their maximum entitlement under EU law is to equal

treatment with male full-time workers on a pro-rata basis, though this may not resolve the many challenges posed by part-time work.

Part-time work itself comes in many varieties, from very short weekly working hours to levels comparable with full-time work (up to and over 30 hours per week is one conventional cut-off for determining part-time weekly working hours).

Looking at fixed-term employment in relation to the economic situation reveals its conflicting nature. While employees on a fixed-term contract are easier to dismiss during an economic recession, fixed-term employment can help to increase employment during an economic boom.

Temporary work is booming, in particular in Germany. Almost two percent of all employees are temps rented by agencies to other companies to meet peaks in demand without hiring new staff. The politicians who came up with the idea originally believed that the system would allow the German economy to better react to business fluctuations. At the same time, temporary work would help unemployed people get into permanent jobs. That's how it works in theory, anyway [2]. But in practice, several companies recognized the tremendous saving potential that came with hiring cheap temporary workers instead of sticking to their more expensive permanent employees.

The German government is taking steps to attract stay-at-home mothers into the labour market and to encourage those with part-time jobs to work more (currently, 69% of all working mothers are part-timers). In September, it published the Gute-Kita (Good Kindergarten) Act, which makes provision for childcare subsidies for lower-income families. It also addresses the quality of childcare and includes measures to improve the qualifications of carers and to increase the opening hours of day-care centres. The government will invest €5.5 billion up to 2020 in the programme.

Part-time work is carried out for many different reasons, reflecting the interest of workers, employers, or both. When looking at the advantages and disadvantages of part-time work, it is important to distinguish between voluntary and involuntary part-time, taking into account the 'hidden' involuntary part-timers trapped in this form of work due to lack of other options. Research shows that part-time work has a series of different consequences for employees, employers and the economy as a whole. For example, part-time work is understood to increase female participation in the labour force, and therefore has a positive effect on the employment rate. It allows employers to adjust their resources to cyclical conditions over the course of a day/week/month/year and it also allows businesses to respond to the economic cycle. For employees it may be a solution to maintaining their work-life balance, enabling parents to spend more time with their children while remaining in employment. At the same time, part-time work may increase overall labour costs for businesses due to the presence of fixed costs. Employees working part-time have lower earnings and fewer possibilities, on average, for career progression. Some results suggest that the quality of part-time jobs is on average lower, although the job satisfaction of part-time workers is, on the whole, similar to that of full-time workers.

It should be noted that, precarious work is frequently associated with, but cannot be considered identical to the following types of employment: "part-time employment, self-employment, fixed-term work, temporary work, on-call work, home working, and telecommuting." All of these forms of employment are related in that they depart from the standard employment relationship (full-time, continuous work with one employer), but they are not in all

cases to be considered precarious, since a good legislation and/or good collective agreements can secure these contract forms [3].

Discrimination against part-time workers refers to unfair or unequal treatment of those whose normal working week agreed under the contract of employment is shorter than that of full-time employees.

Nevertheless, views are divided on the issue of non-standard forms of employment.

The Report for discussion at the Meeting of Experts on Non-Standard Forms of Employment (Geneva, 16–19 February 2015) sets out a typology of non-standard employment, and presents a general overview of the prevalence and growth of different forms of non-standard employment around the world, the reason for its use, and its effects on workers, firms and the labour market, with special attention paid to fundamental principles and rights at work. It also reviews ILO standards, regional and national regulation of the different types of non-standard employment, and recent reforms.

Work under non-standard forms of employment contracts can affect employees in a variety of ways. Empirical evidence suggests that de facto earnings of workers in non-standard forms of employment may differ from those of regular workers. Workers employed under non-standard forms of employment contracts frequently have inadequate employment-based social security coverage, either because they are explicitly excluded from receiving coverage by law or because their short tenure, short contribution periods or low earnings may limit access to such entitlements. Although they are faced with many of the same risks as other workers, because multiple parties are involved, with the contracting agency paying the wages but the user firm giving the instructions, there is greater potential for accidents, even if responsibility for safety and health at the workplace lies with the user firm. Workers in non-standard forms of employment may experience difficulty in joining trade unions or in being covered by collective bargaining agreements [4].

Non-standard forms of employment contacts are being widely used also in Ukraine.

Part-time employment (defined statistically as employees who work fewer than 35 hours per week) is the most widespread type of non-standard employment found among women. Broader public policies aimed at women in non-standard work can either reinforce gender stereotyping – and its subsequent ramifications in the labour market – or remedy it. Indeed, differences in labour force participation rates frequently reflect prevailing social welfare policies, tax policies and the provision of public services. In this regard, it is important to institute policies aimed at increasing overall labour force participation of women by promoting tax systems that favour second earners, and making it easier for women and men to reach better work-family balance through publicly funded and adequate care services, public transfers, and suitable and quality workplace working time [5].

The multivariate analysis reinforces some of the findings of the descriptive analysis, but falsifies some of the others. It confirms that being of temporary status, working in lower-level service occupations (sales and service workers and, especially, elementary occupations) or similar sectors (households as employers) as well as having only started one's current job within the last year are all factors associated with a higher prevalence of involuntary part-time work. Conversely, being of long tenure

or working in a predominantly male-employing sector such as manufacturing (also utilities and construction) is associated with a lower prevalence of involuntary part-time work. While having a graduate-level education provides a (modest) level of protection against involuntary part-time status compared with those who completed secondary education in the full model (where all employees is the population), this effect becomes insignificant in the part-time only model.

Conclusions. This makes it impossible the spread for these workers a legal mechanism for ensuring labour rights, including personal non-property labour rights.

Better work–life balance has an implicit societal value that is linked to gender equality and quality of life. It also has an economic dimension, with poor work–life balance hampering participation in the labour market. It has been proven that more attractive working arrangements have the potential to boost labour supply for those who find it difficult to reconcile rigid working arrangements with their family commitments [6, p. 9].

Ukraine should ratify ILO Convention № 175 on Part-Time Work 1994. Particularly, measures shall be taken to ensure that part-time workers receive the same protection as that accorded to comparable full-time workers in respect of: the right to organize, the right to bargain collectively and the right to act as workers' representatives; occupational safety and health; discrimination in employment and occupation.

With the purpose of resolving the situation in the labour market, it is necessary to introduce an efficient strategy for creating jobs, directed at increasing employment and the effective protection of individuals from unemployment, to improve legal mechanisms to encourage employers to create new productive high-tech workplaces [7, p. 449].

This is especially true that part-time employees must receive the same treatment as full-time permanent staff. Specifically, it is important to ensure that temporary employees enjoy equality and non-discrimination in terms of wages, social benefits, training, and access to collective bargaining.

Social dialogue can play a relevant role. The Law of Ukraine “On Social Dialogue in Ukraine” determines the legal principles of organizing and the procedure for holding social dialogue in Ukraine with the purpose of developing and implementing the state social and economic policy, regulating labour, social and economic relations, and ensuring improvement of the living standard and the quality of life, as well as social stability in the society. Article 8 of the Law envisages that social dialogue is conducted between the parties of social dialogue in the following forms: exchange of information; consultation; reconciliatory procedures; collective negotiations on conclusion of collective agreements.

Ukrainian legislation should include a provision stating that the employees have the same individual and collective labour rights as other categories of employees, including personal non-property labour rights.

References:

1. Council Directive 97/81/EC of 15 December 1997 concerning the Framework Agreement on part-time work concluded by UNICE, CEEP and the ETUC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31997L0081>
2. Hurley J. Estimating labour market slack in the European Union. Publications Office of the European Union, Luxembourg. 2017. 56 p.

3. Wolfgang D. Temp labor: modern slaves, or economic heroes? 2013 URL: <http://www.dw.com/en/temp-labor-modern-slaves-or-economic-heroes/a-16656289>.
4. What is precarious work? URL: <http://www.precariouswork.eu>.
5. Non-standard forms of employment. Report for discussion at the Meeting of Experts on Non-Standard Forms of Employment (Geneva, 16–19 February 2015). International Labour Office, Conditions of Work and Equality Department, Geneva, 2015.
6. Blau F., Kahn L. Female labor supply: Why is the US falling behind? IZA Discussion Paper No. 7140 (Bonn, Institute for the Study of Labor). 2013.
7. Work–life balance and flexible working arrangements in the European Union / Eurofound, Dublin, 2017. 23 p.
8. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні. Київ, 2016. 538 с.

Лагута І. В. Неповний робочий час як один із видів нестандартної зайнятості

Анотація. У статті підкреслюється, що використання тимчасової зайнятості на умовах неповного робочого часу призводить до збільшення нерівності та невпевненості, що підриває перспективи економічного розвитку, спричиняючи стійке зниження життєвого рівня працівників. У цій статті проаналізовано проблему законодавчого регулювання відносин між роботодавцями та працівниками. Важливо зауважити, що роботодавці, які реагують на бажання та потреби своїх працівників, не тільки мають більш задоволений персонал, але й отримують перевагу від свого вищого ступеня мотивації у виконанні своєї роботи. Поліпшена мотивація призводить до підвищення продуктивності праці та більш високого рівня праці, що в кінцевому рахунку принесе користь бізнесу.

Неповний робочий час – це один із видів нестандартної зайнятості, який, безсумнівно, зростає з моменту наступу рецесії. Він зростає протягом десятиліть завдяки структурному переходу економіки до послуг та переваги встановлення неповного робочого часу, що не в останню чергу пов'язане зі збільшенням участі жінок у робочій силі.

Молоді працівники, менш освічені працівники та особливо працівники, з якими укладені строкові трудові договори, швидше за все будуть вимушеними працівниками, для яких встановлено неповний робочий час. Низькооплачувані професії, елементарні професії та працівники сфери продажів і обслуговування складають більшість усіх примусових неповних робочих місць.

Що ж до умов зайнятості, то до працівників із неповним робочим часом не слід ставитися менш сприятливо, ніж до працівників, які працюють повний робочий день, лише тому, що вони працюють неповний робочий день, якщо інше поводження не виправдане з об'єктивних причин.

Є багато причин, коли робота за встановленою неповною робочого часу може мати сенс: серед них наявність часу, щоб піклуватися про дітей чи батьків, брати участь у позаштатній роботі, повертатися до школи. Але цей вид робочого часу може зупинити просування в кар'єрі, і часто жінки в кінцевому підсумку роблять повний робочий день за половину зарплати, беручи на себе більше обов'язків вдома.

Ключові слова: гідна робота, особисті немайнові трудові права, працівник, неповний робочий час, нерівність.

*Сіроха Д. І.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЛОКАЛЬНІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ: СУТНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена визначенню суттєвих рис локальних нормативно-правових актів, формулюванню визначення їх поняття та ролі в суспільних відносинах. Автор аналізує підходи до сутності досліджуваної категорії, які склалися в теорії права та в науці трудового права. На підставі аналізу доктринальних джерел у статті виокремлено необхідні та достатні для розуміння сутності локальних нормативно-правових актів ознаки.

Автор обґрунтовує, що локальні нормативно-правові акти мають підзаконний характер. В основі їх формування лежать правові норми загальної дії, які з урахуванням місцевих умов можуть доповнюватися, уточнюватися або конкретизуватися.

З'ясовано, що держава в особі своїх компетентних органів бере на себе мінімум зобов'язань і встановлює реальні права та соціальні гарантії для робітників. Фіксуються ці права та гарантії у правових актах, які ухвалюються державою, – у Кодексі законів про працю, різних законах, постановах, положеннях, інструкціях, правилах (про які йшлося в попередніх розділах) тощо. Усі ці акти мають імперативний характер та повинні виконуватися в усіх організаціях незалежно від їхньої організаційно-правової форми та підпорядкування.

Автор акцентує увагу на тому, що локальні акти закріплюють правила поведінки учасників спільної праці, характерні для даної організації, і, як наслідок, призначені тільки для внутрішнього використання в рамках конкретної організації. Регулюючи трудові й інші тісно пов'язані з ними відносини, локальні акти відрізняються найбільшою порівняно з іншими правовими актами наближеністю до працівника.

Збільшення ролі локального правового впорядкування трудових відносин впливає й на централізовану правову регламентацію праці. Це виражається у збільшенні обсягу локальних нормативних актів завдяки доповненню й конкретизації в них норм, що містяться в централізованому акті, що спричиняє зменшення обсягу змісту останніх.

Автор робить висновок, що локальні нормативно-правові акти, як і будь-які інші джерела права, – це форма об'єктивізації волі нормотворчих органів. Специфіка розглянутих актів полягає в тому, що вони ухвалюються (розроблюються) роботодавцем і працівниками або їхніми представниками й обмежені сферою їхньої дії – конкретна організація, у якій вони ухвалені. Як наслідок, значення документів, ухвалених в самій організації, й посилення ролі договірного регламентування збільшується. Це об'єктивний процес, викликаний реальними потребами життєдіяльності кожної організації.

Ключові слова: локальні нормативно-правові акти, локальне правове регулювання, трудові відносини, трудове право, соціальне призначення.

Постановка проблеми. Локальне правове регулювання характеризується справжнім демократизмом, оскільки здійснюється шляхом участі трудового колективу, профспілкової організації й інших органів, що діють на підприємстві. Покликане забезпечити максимальне врахування особливостей кожного підприємства, виразити інтереси трудового колективу загалом і різних категорій працівників зокрема, локальне регулювання дає можливість учасникам спільного процесу праці самостійно визначати умови співробітництва, максимально враховуючи специфіку підприємства та його трудового колективу.

Тому надзвичайно важливою рисою правового регулювання відносин у сфері праці в наш час є посилення його договірного характеру й ролі локальних нормативних актів. У зв'язку із чим виникає необхідність створення правової системи, орієнтованої не на жорстку державну регламентацію суспільних відносин, а на поєднання різних (переважно договірних) методів управління. Адже у сфері локального регулювання документи, які містять правові норми, у суто юридичному сенсі суттєво відрізняються від тих, які ухвалюються в загальнодержавному масштабі у процесі правотворчої діяльності компетентних органів державної влади. Тому аналіз природи локальних нормативних актів набуває особливої актуальності як для науки, так і для практики трудового права.

Проблеми визначення сутності та призначення локальних нормативно-правових актів розглядали у своїх роботах Л.І. Антонова, Н.О. Брілліантова, С.В. Венедіктов, С.С. Лукаш, І.А. Красюк, Р.А. Майданник, О.О. Момоток, В.В. Панченко, П.М. Рабінович, В.В. Форманюк, Є.О. Харитонов, О.М. Ярошенко й інші науковці. Водночас варто зазначити, що в науці трудового права вказані питання розглядалися переважно в контексті вирішення інших дослідницьких завдань, що зумовлює необхідність більш детального аналізу цієї проблематики.

Мета статті – визначення поняття й окреслення соціального призначення локальних нормативно-правових актів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагалі в теорії права під локальними нормативними актами розуміють «юридичні документи, які містять норми права, що ухвалюються суб'єктами управління в організаціях різних форм власності та відомчої підпорядкованості» [1, с. 317]. Л.І. Антонова визначає нормативний акт як веління органу, який наділений певними повноваженнями зі здійснення управління підприємством, організацією. Це документ, який містить конкретні вимоги у формі приписів та заборон певної поведінки, а також дозвіл здійснювати або не здійснювати зазначені дії. Учена зауважує, що нормативний акт завжди адресується конкретним суб'єктам, які зазвичай не збігаються з органом, який їх видав, перебувають у відносинах підпорядкування

та підконтрольності йому. Нормативний акт має однобічну спрямованість – від органу (посадової особи), які його видали, до виконавців, зобов'язаних і уповноважених осіб [2, с. 101].

На думку Н.О. Брілліантової, локальні нормативні акти – це юридична форма вираження та закріплення волі рівноправних суб'єктів локального регулювання (трудових колективів, адміністрації підприємств та профспілок), яка заснована на централізованих і галузевих нормативних актах та спрямована на конкретизацію та деталізацію положень цих актів відповідно до специфіки організації виробництва і праці, а також економічних можливостей даного підприємства (об'єднання). Як наслідок, учена виокремлює такі характерні ознаки, притаманні локальним нормативним актам. Насамперед, як зазначає Н.О. Брілліантова, усі вони мають певне цільове призначення, яке виражається в тому, що ці акти покликані конкретизувати та деталізувати положення загальнодержавних і галузевих актів відповідно до специфіки організації виробництва та праці на певному підприємстві. Як стверджує автор, в основі локальних нормативних актів – централізовані акти. Тому з погляду законності положення локальних нормативних актів не можуть їм суперечити [3, с. 17, 19].

Інакше кажучи, локальні нормативні акти – це приписи, що регулюють внутрішнє життя організації, наприклад: правила внутрішнього трудового розпорядку, положення про оплату праці, посадові інструкції тощо. Особливість зазначених актів, на думку І.С. Шиткіної, полягає в тому, що вони: засновані на законодавстві й інших правових актах і не можуть їм суперечити; забезпечують виконання законодавства й інших правових актів; ухвалюються в рамках диспозитивного дозволу та не в супереч законодавчій імперативній забороні; ухвалюються компетентними органами управління організації в установленому порядку та не потребують затвердження чи погодження іншими органами, зокрема державного управління; поширюються на всіх суб'єктів, які беруть участь у внутрішніх відносинах організації: органи управління, акціонерів (учасників), працівників, адміністрацію, структурні підрозділи; у деяких випадках (переважно це стосується соціально-трудової сфери та питань соціального партнерства) підлягають обов'язковому обговоренню у трудових колективах, схваленню та погодженню із представницькими органами працівників; ураховуються судовими й іншими правоохоронними органами під час розгляду спорів, що зумовлені внутрішньою діяльністю організації [4, с. 8].

На думку С.В. Ухіної, необхідно доповнити зазначені ознаки локальних нормативно-правових актів ще двома, а саме: вони мають нормативний характер, тобто з їхньою допомогою встановлюються, змінюються або скасовуються локальні норми; локальний нормативний акт завжди оформлюється в документальну форму (рішення, наказ, положення, правила, інструкції тощо). Отже, на переконання вченої, локальні нормативні акти, ухвалені в організації, встановлюють її особливий, внутрішній порядок та є результатом допустимої й охоронюваної нормотворчої діяльності. Отже, авторка під локальними нормативними актами розуміє ухвалені в організації в установленому порядку правила й інші приписи загальнообов'язкового характеру, призначені для певного кола осіб і такі, що регулюють основні сфери діяльності даної організації [5, с. 57].

Отже, можна стверджувати, що локальним нормативним актам притаманні всі ознаки, характерні для нормативного пра-

вового акта. По-перше, вольовий зміст. У локальному нормативному акті втілюється воля розробників даного акта, а також суб'єктів і учасників нормотворчості, які на різних етапах розроблення, обговорення й ухвалення документа висловлювали своє ставлення до нього. «Будь-яка дія, що виявляє чітку волю, спричиняє правовий наслідок. Вона може бути волею однієї людини або узгодженою волею декількох чи багатьох людей. <...> Реалізована в юридичному акті воля спрямована на правові наслідки; вона розрахована на юридичний ефект» [6, с. 133]. Як зазначив С.П. Маврін, «загальною ознакою, що об'єднує всі локальні акти, які регулюють відносини в галузі визначення вимог до змісту праці, її режиму, робочого часу і часу відпочинку, заробітної плати тощо, в один вид джерел трудового права, є їхній внутрішньокорпоративний характер, який наділяє їх рисами обов'язковості тільки стосовно членів однієї виробничо-трудової корпорації» [7, с. 368].

По-четверте, офіційний характер, якого локальні нормативні акти набувають завдяки нормотворчим органам. Для централізованих правових актів установлено підвищені вимоги щодо процедури їх ухвалення, опублікування і доведення до відома відповідних суб'єктів, що будуть їх застосовувати. Відсутність офіційного опублікування означає, що, по-перше, нормотворчий орган не повністю виконує свої обов'язки, по-друге, створюються підстави для порушення прав і свобод громадян. Тільки з моменту доведення до працівників змісту кожного локального акта можна говорити про його дію [7, с. 368].

Крім того, локальний нормативний акт – це завжди письмовий документ. Вимоги до його форми, мови, стилю викладу, структури та змісту, наявності відповідних реквізитів (дата ухвалення, номер, найменування, реєстрація тощо) регулюються в централізованому порядку, формуються вченими. Так, А.Ф. Шебанов підкреслив, що законодавець прагне дати гранично ясне і чітке словесне вираження кожної правової норми, щоб найбільш повно, виразно і водночас просто та доступно передати її зміст, забезпечити однакове розуміння і виконання правових норм [8, с. 156].

Тому чинне законодавство встановлює вимоги як до форми акта (положення, інструкції, графіки й ін.), так і до структури та змісту деяких локальних актів (колективний договір, правила внутрішнього трудового розпорядку). Спотоження форми або вихід за межі кола питань, вирішення яких вказано в конкретному акті, мабуть, буде означати порушення компетенції правотворчого органу. Письмова форма сприяє однаково розумінню суті акта. Вона необхідна для застосування можливих санкцій у разі невиконання локальних норм.

Як відомо, будь-яке джерело права, зокрема й трудового, виконує в механізмі правового регулювання властиві йому функції, що, зрештою, визначаються його місцем у загальній системі джерел права. Локальні нормативні акти про працю не можуть застосовуватися без урахування державних стандартів. Адже дієвість локальних норм безпосередньо залежить від правильного їх поєднання із загальними нормативно-правовими актами. Як наслідок, норми локального значення не тільки мають істотні риси централізовано ухвалених норм трудового законодавства, а й у деяких випадках самі виступають загальними нормами.

Тому поряд із загальними рисами, характерними для всіх нормативних актів, локальні нормативні акти мають низку особливостей, у яких проявляється їхнє соціальне призначення.

По-перше, вони мають підзаконний характер. В основі їх формування лежать правові норми загальної дії, які з урахуванням місцевих умов можуть доповнюватися, уточнюватися або конкретизуватися. Тобто локальні правові акти, будучи підзаконними, мають конкретизувати, деталізувати й розвивати загальні норми трудового законодавства щодо умов окремого підприємства. У цьому полягає головне їх призначення. Адже в механізмі правового регулювання ці акти нерідко виконують функцію конкретизації правових норм, що містяться в законодавстві про працю. Водночас конкретизуюча норма може застосовуватися лише разом із загальною нормою права. Утворюється деяка взаємозалежність правових приписів: одні встановлюють загальне правило, інші розвивають окремі деталі правового регулювання, що є однією з ознак внутрішньої узгодженості права [9, с. 316, 317]. Зрештою, в умовах переходу від адміністративно-командної системи управління економікою до ринкової системи господарювання й вільної конкуренції значення локального регулювання трудових відносин постійно зростає. Саме локальний метод у своїй основі дозволяє більшою мірою реалізовувати основні принципи трудового права і повинен відповідати сучасним умовам економічного розвитку, ураховуючи розмаїття організаційно-правових форм власності.

Підвищення ролі локального правового впорядкування трудових відносин впливає й на централізовану правову регламентацію праці. Це виражається у збільшенні обсягу локальних нормативних актів завдяки доповненню й конкретизації в них норм, що містяться в централізованому акті, що спричиняє зменшення обсягу змісту останніх.

По-друге, держава в особі своїх компетентних органів бере на себе мінімум зобов'язань і встановлює реальні права та соціальні гарантії для робітників. Фіксуються ці права та гарантії у правових актах, які ухвалюються державою, – у Кодексі законів про працю, різних законах, постановах, положеннях, інструкціях, правилах (про які йшлося в попередніх розділах) тощо. Усі ці акти мають імперативний характер та повинні виконуватися в усіх організаціях незалежно від їхньої організаційно-правової форми та підпорядкування. Однак соціальні перетворення, які спостерігаються в Україні останнім часом та спрямовані на розвиток соціальних інститутів, сприяють кардинальним змінам у сфері трудових відносин.

На сучасному етапі розвитку суспільства локальний нормативно-правовий акт, ухвалений в організації, є самостійним джерелом трудового права, результатом правотворчості трудового колективу й роботодавця (їхніх представників), що містить обов'язкові правила поведінки (локальні норми). Проте основним суб'єктом локальної нормотворчості є роботодавець, який може (а в окремих випадках зобов'язаний) ухвалювати локальні нормативні акти в межах своєї компетенції. Причому в локальних актах, передбачених трудовим законодавством, втілення волі працівників, пов'язаної з нормотворчістю, поставлено в залежність від розсуду роботодавця. Локальні акти, спеціально не передбачені законодавством про працю, цілком перебувають у компетенції роботодавця, проте він повинен керуватися приписами законодавця щодо їхнього змісту та письмового повідомлення про них працівників за два місяці до їх уведення відповідно до вимог Кодексу законів про працю України.

По-третє, локальні акти закріплюють правила поведінки учасників спільної праці, характерні для даної організації, і,

як наслідок, призначені тільки для внутрішнього використання в рамках конкретної організації. Регулюючи трудові й інші тісно пов'язані з ними відносини, локальні акти відрізняються найбільшою порівняно з іншими правовими актами наближеністю до працівника. Це виражається в тому, що з їхньою допомогою формується зміст кожного трудового договору, встановлюється перелік інформації про працівника й інші питання, що стосуються його персональних особливостей. Зазвичай за допомогою реалізації локальних норм працівник отримує винагороду за працю, додаткові порівняно з визначеними законодавством пільги і переваги, які забезпечуються коштом організації.

По-четверте, гнучкість у застосуванні трудового законодавства до конкретних умов виробництва і різноманітність локальних норм дозволяють встановити переваги одних організацій перед іншими. Це досягається фіксуванням у локальних нормах сприятливих умов праці і соціального клімату, привабливих моральних і матеріальних стимулів. Тим самим закріплюються соціальні орієнтири, властиві цій організації. Тому особливістю є їхня швидкість реагування на зміни у громадській організації праці. Вони можуть оперативно задовольняти виробничі потреби за узаконення різних інтересів сторін. Вони нерідко ухвалюються в порядку експерименту, щоб перевірити варіанти їхнього впливу на працівників, встановити ефективність їх практичного застосування. Виявлені упущення можуть оперативно усуватися за допомогою внесення змін і доповнень.

По-п'яте, гармонізація інтересів працівників і роботодавця за допомогою впровадження системи «стримувань» і «протиवाг» сторін, що розкривається у внутрішніх локальних нормативних актах. Поступки сторін одна одній, взаємні зобов'язання та відповідальність сприяють побудові в колективах цивілізованих відносин. Не можна залишити поза увагою й соціальну спрямованість локальних норм, оскільки їх ухвалення нерідко пов'язане з пом'якшенням негативних наслідків ринкових відносин. У локальних актах (найчастіше в колективних договорах) визначаються обов'язки роботодавця, пов'язані з наданням працівникам матеріальної допомоги, позик на житлове будівництво, санаторно-профілактичне лікування тощо.

Висновки. Отже, локальні нормативно-правові акти, як і будь-які інші джерела права, – це форма об'єктивізації волі нормотворчих органів. Тому специфіка розглянутих актів полягає в тому, що вони ухвалюються (розроблюються) роботодавцем і працівниками або їхніми представниками й обмежені сферою їхньої дії – конкретна організація, у якій вони ухвалені. Як наслідок, значення документів, ухвалених у самій організації, й посилення ролі договірного регламентування збільшується. Виникає потреба у відповідній нормативній регламентації поведінки суб'єктів у сфері найманої праці. Розробленням і ухваленням локальних актів сторони встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки на конкретному підприємстві. З погляду забезпечення оперативного й ефективного впливу на суспільні відносини, гнучкості нормативного регулювання процесу праці локальні акти посідають значне місце у формуванні правового становища працівника. Це пояснюється тим, що їхній зміст розробляється безпосередньо в організації, забезпечуючи необхідне правове опосередкування процесу праці. Ці акти в сучасних умовах є тією формою права, яка без громіздких процедур ухвалення і введення в дію здатна врегулювати соціально-трудова відносини на будь-якому підприємстві й забезпечувати їхній динамічний розвиток. Це об'єктивний

процес, спричинений реальними потребами життєдіяльності кожної організації. Ухваленням такого акта сторони створюють визначені правила поведінки для працівників, на яких поширюється його дія. Локальні акти визнаються державою, у разі виникнення трудових спорів беруться до уваги правоохоронними органами та судом.

Література:

1. Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права : учебник. Москва : Нрма-Инфра-М, 1999. 448 с.
2. Антонова Л.И. Локальное правовое регулирование. Теоретическое исследование : монография. Ленинград : ЛГУ, 1985. 152 с.
3. Бриллиантова Н.А. Локальное правовое регулирование оплаты труда рабочих и служащих : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Москва, 1986. 27 с.
4. Шиткина И.С. Правовое регулирование деятельности акционерных обществ внутренними (локальными) документами: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 1997. 301 с.
5. Ухина С.В. Локальное нормотворчество (вопросы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Коломна, 2005. 197 с.
6. Елистратов А.И. Основные начала административного права. Москва, 1914. 236 с.
7. Трудовое право России : учебник / под ред. С.П. Маврина, Е.Б. Хохлова. Москва : Юристъ, 2002. 560 с.
8. Шебанов А.Ф. Форма советского права : монография. Москва : Юридическая литература, 1968. 216 с.
9. Явич Л.С. Общая теория права : учебник. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1976. 429 с.

Sirokha D. Local regulations: nature and social purpose

The article is devoted to defining essential features of local normative legal acts, formulating the definition of their concept and role in public relations. The author analyzes the approaches to the essence of the investigated category, formed in the theory of law and in the science of labor law. The article

contains the author's vision of the necessary and sufficient for understanding the essence of local normative-legal acts of signs.

The author argues that local regulations are subordinate. At the heart of their formation are legal norms of general action, which, taking into account local conditions, can be supplemented, specified or specified.

The state, in the person of its competent authorities, undertakes a minimum of obligations and establishes real social guarantees for workers. These rights and guarantees are enshrined in the legal acts adopted by the state – the Code of Labor Laws, various laws, decrees, regulations, instructions, rules (discussed in the previous chapters), etc. All these acts are imperative in nature and must be enforced at all organizations regardless of their organizational form and subordination.

The author emphasizes that the local acts enshrine the rules of conduct of the participants in the joint work, which are specific to the organization and, as a consequence, are intended only for internal use within the specific organization. Local acts regulate labor and closely related relationships and regulate employee behavior in detail.

Increasing the role of local legal ordering of labor relations also affects the centralized legal regulation of labor. This is reflected in an increase in the volume of local regulations by supplementing and concretizing the norms contained in a centralized act, leading to a decrease in the content of the latter.

The author concludes that local normative legal acts, like any other sources of law, are a form of objectification of the will of law-making bodies. The specifics of the acts under consideration are that they are adopted (developed) by the employer and employees or their representatives and limited by the scope of their action – the specific organization in which they are adopted.

Key words: local normative-legal acts, local legal regulation, labor relations, labor law, social purpose.

*Удовенко Ю. О.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри підприємницького та корпоративного права
ДВНЗ «Київський національний економічний університет України
імені Вадима Гетьмана»*

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ОБ'ЄДНАНИМИ ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ГРОМАДАМИ

Анотація. Укладання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом стало підставою для проведення адміністративної реформи, яка передбачає децентралізацію та розширення повноважень територіальних громад. Із набранням чинності Земельним кодексом України права органів місцевого самоврядування в земельній сфері були суттєво обмежені, адже управління земельними ресурсами ними здійснюються лише в межах населених пунктів. Натомість із 2013 року розпорядником земель сільськогосподарського призначення державної форми власності стало Державне агентство земельних ресурсів, реорганізоване сьогодні в Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру – Держгеокадастр. Тому постало гостре питання про зміну вказаної ситуації і передачу територіальним громадам у комунальну власність земель державної власності, розташованих за межами населених пунктів (крім тих, на яких розташовані об'єкти державної власності).

З набранням чинності Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» розпочалося реформування органів місцевого самоврядування шляхом об'єднання територіальних громад, що деякою мірою змінює їхню правосуб'єктність у земельних відносинах. Питання власності на землю в законопроектах пропонувалося вирішити такими шляхами: передачею земельних ділянок, розташованих за межами населених пунктів, у комунальну власність об'єднаних територіальних громад, які від імені територіальних громад здійснюватимуть розпорядження такими землями; або земельні ділянки залишаться в державній власності, а розпоряджатися ними за межами населених пунктів будуть органи місцевого самоврядування шляхом делегованих повноважень. Проте, попри велику кількість законопроектів, закон України, який би регулював це питання, досі не ухвалений. 1 січня 2018 року Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження № 60-р «Питання передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності в комунальну власність об'єднаних територіальних громад». Цим розпорядженням саме Держгеокадастру доручено забезпечити проведення інвентаризації земель сільськогосподарського призначення державної власності та передати їх у комунальну власність об'єднаних територіальних громад на підставі статті 117 Земельного кодексу України. Незважаючи на вищевикладене, об'єднані територіальні громади зіткнулися із проблемою реалізації реформи через відсутність достатнього правового регулювання земельного законодавства.

Ключові слова: об'єднана територіальна громада, земля, земельні ресурси, органи місцевого самоврядування, комунальна власність на землю.

Постановка проблеми. У зв'язку з укладанням у 2014 р. Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [3] в Україні виникла необхідність проведення низки реформ, зокрема конституційної та місцевого самоврядування. Метою реформи місцевого самоврядування насамперед стало укрупнення адміністративно-територіальних одиниць, скорочення числа місцевих органів влади, створення різних регіональних форм управління та розмежування повноважень між державою й органами місцевого самоврядування, зокрема й у земельній сфері. Отже, децентралізація державної влади й органів місцевого самоврядування неможлива без передачі права розпорядження земельними ресурсами територіальним громадам.

На сьогодні однією із найбільш актуальних проблем залишається нерегульованість процедур передачі земельних ділянок сільськогосподарського й іншого призначення за межами населених пунктів у власність територіальних громад, надання їм можливості розпоряджатися землями будь-яких категорій, що розташовані на їхній території.

Питанням земельних відносин приділяли увагу такі науковці, як В. Андрейцева, Ю. Вовк, Б. Єрофєєва, І. Каракаша, П. Кулинич, А. Мірошніченко, В. Носік, Ю. Шемшученко й ін. Проте, незважаючи на їхні доробки в цій сфері, одним із найбільш проблемних питань залишається використання земельних ресурсів об'єднаними територіальними громадами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право комунальної власності в Україні виникло в 1991 р. у зв'язку з ухваленням 7 лютого 1991 р. Закону України «Про власність». З ухваленням Конституції України територіальні громади були визначені як первинний суб'єкт місцевого самоврядування [1]. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає термін «територіальна громада» так: «жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр» [4]. Отже, до ухвалення Земельного кодексу України (далі – ЗКУ) 25 жовтня 2001 р. державними землями в Україні розпоряджалися органи місцевого самоврядування (далі – ОМС). Натомість ухвалення нового ЗКУ сприяло звуженню повноважень ОМС лише до населених пунктів – сіл, селищ і міст, тобто земельні відносини стали контролюватися органами місцевого самоврядування тільки в межах населених пунктів [2].

Слушно зазначив П. Кулинич, що проблема відмежування земель, які належать державі, від земель, які перейшли у власність територіальних громад, набула гостроти і потребує нагального вирішення [9, с. 46]. Перші спроби законодавчого

регулювання цієї проблеми, щодо розподілу повноважень із передачі земель із державної до комунальної власності, були закріплені в Законі України «Про розмежування земель державної та комунальної власності», який утратив чинність у 2012 р.

Із 2013 р. розпорядником земель сільськогосподарського призначення державної форми власності стало Державне агентство земельних ресурсів, реорганізоване сьогодні в Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру – Держгеокадастр [2]. Це і викликало сьогодні більшість правових дискусій. Адже розпорощення повноважень із розпорядження землями, розташованими за межами населених пунктів, між багатьма органами виконавчої влади не сприяє доступності адміністративних послуг для населення. Тому постає питання про зміну вказаної ситуації і передачу територіальним громадам у комунальну власність земель державної власності, розташованих за межами населених пунктів (крім тих, на яких розташовані об'єкти державної власності). У такому разі роль держави насамперед полягатиме в забезпеченні контролю за раціональним використанням земельних ресурсів.

З ухваленням Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, законів «Про співробітництво територіальних громад» від 17 червня 2014 р., «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 5 лютого 2015 р. [5], змін щодо фінансової децентралізації в Україні до Бюджетного і Податкового кодексів процес децентралізації продовжено.

У зв'язку з ухваленням Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» у країні відбуваються істотні зміни у виконанні органами державної влади та місцевого самоврядування власних та делегованих функцій. Крім того, цим Законом передбачається утворення об'єднаних територіальних громад [5].

На сьогодні система місцевого самоврядування не задовольняє потреби суспільства. Цікава думка В. Носіка, який стверджує, що хоч Законом і закріплено право комунальної власності, його концепція залишається недоведеною ні методологічно, ні економічно, ні юридично [8, с. 233]. Тому питання необхідності об'єднання територіальних громад неодноразово порушувалось протягом історії незалежної України. Під час демократичних перетворень, які відбуваються в Україні в умовах децентралізації та реформи місцевого самоврядування, по суті, відбувається трансформація первинного елемента місцевого самоврядування – територіальної громади – у нову інституцію – ОТГ.

Відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», основними суб'єктами добровільного об'єднання територіальних громад є суміжні територіальні громади сіл, селищ, міст [5]. Проблема полягає в тому, що в земельному та містобудівному законодавстві територія ОТГ відсутня як об'єкт. Відповідно до Земельного кодексу України, існують сільські, селищні, міські ради, серед яких немає ОТГ, які виступають фактично новими радами з іншими повноваженнями, територіями, потребами та завданнями. Зокрема, у межах своєї території ОТГ отримують повноваження щодо регулювання земельних відносин, а також їм передаються земельні ділянки державної власності сільськогосподарського призначення. ОТГ не варто розуміти лише як просто «механічне» об'єднання територіальних громад, оскільки внаслідок такого об'єднання утворюється суб'єкт місцевого самовряду-

вання, який має свої особливі риси, урахування яких необхідне для визначення їхнього правового статусу [10, с. 50].

Нині Конституція України не містить положень про ОТГ, а у ст. 140 зазначено можливість «об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр», а не територіальних громад [1]. Крім того, Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» не закріплює юридичного визначення поняття «об'єднана територіальна громада», а також не визначає її правове становище як суб'єкта права власності на землю, природні ресурси, інше майно в разі добровільного об'єднання територіальних громад відповідно до ст. 141 Конституції України [5]. У ч. 3 ст. 6 Закону України «Про місцеве самоврядування» [4] передбачено право територіальних громад, що добровільно об'єдналися, вийти зі складу ОТГ, але цей механізм ще не визначений.

Ми погоджуємося з думкою С. Потапенка, який вважає, що без розуміння сутності ОТГ неможливо на законодавчому рівні досконало визначити правовий статус таких громад. І це актуалізує потребу у вивченні ОТГ як суб'єкта місцевого самоврядування. Отже, під терміном «об'єднана територіальна громада» слід розуміти муніципального суб'єкта, який утворюється шляхом добровільного об'єднання або приєднання територіальних громад у межах однієї області відповідно до Методики, з метою покращення рівню надання її жителям публічних послуг, має єдиний орган місцевого самоврядування, наділений додатковими повноваженнями та бюджетними надходженнями [10, с. 54].

У результаті утворення ОТГ у понятійному апараті з'явилася нова категорія, зокрема стало активно вживатися таке поняття, як «земельні ресурси об'єднаних територіальних громад», яке ще не закріплено в законодавстві України.

Щодо поняття «земельні ресурси», то воно відсутнє в Земельному кодексі України. У науковій літературі цей термін також широко не вживається, крім того, поняття «земля» та «земельні ресурси» науковцями визначаються як синоніми. В. Єрмоленко вважає, що до визначення поняття «земельний ресурс» необхідно застосувати саме кількісно-цільовий підхід, і під цим поняттям розуміти сукупність земельних ділянок, що задовольняють потреби людей та надають можливість досягти соціального ефекту.

Досліджуючи земельне законодавство України, ми дійшли висновку, що нормативно-правові акти в цій сфері також оперують різними категоріями, зокрема: «земля», «земельна ділянка», «земельні відносини» та «земельні ресурси». На сьогодні лише у двох нормативно-правових актах наведено визначення терміна «земельні ресурси». Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону земель», земельні ресурси – сукупний природний ресурс поверхні суші як просторового базису розселення і господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві [6].

Визначення терміна «земельні ресурси» у Законі України «Про охорону земель» близьке за змістом до визначення землі, наведеного в ГОСТі 26640–85, де зазначено, що земля – це найважливіша частина навколишнього природного середовища, що характеризується простором, рельєфом, кліматом, ґрунтовим покривом, рослинністю, надрами, водами, що є головним засобом виробництва в сільському і лісовому господарстві, а також просторовим базисом для розміщення підприємств і організації всіх галузей народного господарства. Земельні

ресурси – це землі, які використовують або можуть бути використані в галузях народного господарства.

З вищевикладеного випливає, що терміни «земельні ресурси» має вужче значення за поняття «земля», охоплює лише землі, що використовуються або можуть бути використані для лісового, сільського господарства, промисловості, будівництва тощо. Зміст поняття «земельні ресурси» ширший, ніж поняття «земельна ділянка», оскільки охоплює всі земельні ділянки, які використовуються суб'єктом господарювання, незалежно від способу їх залучення в господарську діяльність.

Отже, слушною є думка автора, що землі, які знаходяться в межах об'єднаної територіальної громади, є джерелом наповнення її бюджету, управління й розпорядження якими здійснює рада відповідної громади.

Земельні ресурси ОТГ – це всі землі, що знаходяться в межах новоутвореної об'єднаної громади, до яких належать:

- 1) землі комунальної власності;
- 2) землі, процес передачі яких із державної до комунальної власності триває;
- 3) землі державної власності, що не підлягають передачі до комунальної власності (наприклад, землі державних підприємств, що знаходяться на території ОТГ).

Останні кілька років у наукових колах активно обговорюються питання передачі земель поза межами населених пунктів у комунальну власність ОТГ. Попри велику кількість законопроектів, закон, який би регулював це питання, досі не ухвалений. 1 січня 2018 р. Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження № 60-р «Питання передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад» [7]. Зокрема, відповідно до вищевказаного розпорядження № 60-р, розпочато процес передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності в межах, визначених перспективним планом формування територій громад, у комунальну власність відповідних об'єднаних територіальних громад, крім тих земельних ділянок, які не можуть бути передані в комунальну власність. Цим розпорядженням саме Держгеокадастру доручено забезпечити проведення інвентаризації земель сільськогосподарського призначення державної власності та передати їх у комунальну власність об'єднаних територіальних громад на підставі ст. 117 ЗКУ [7]. Проте найбільш проблемним питанням залишається неможливість для ОТГ повноцінно розпоряджатися землею, адже за ст. 19 Конституції України органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [1]. Отже, ОТГ можуть зіткнутися із проблемою реалізації реформи у зв'язку з відсутністю достатнього правового регулювання на рівні земельного законодавства. Насамперед необхідно внести зміни до ст. 122 ЗКУ, яка повинна визначити ОТГ як суб'єкта розпорядження землями, і наявність у нього повноважень щодо розпорядження землями за межами населених пунктів. Не менш важливою проблемою залишається відсутність чітких меж об'єднаних територіальних громад, розуміння приналежності земель до однієї з ОТГ, що може ускладнити процес розпорядження такою землею.

Насправді розпорядження Кабінету Міністрів України № 60-р від 31 січня 2018 р. [7] не створює жодних передумов для децентралізації. Зі змісту ч. 2 ст. 117 ЗКУ, яка містить пере-

лік земель, які можуть належати виключно до державної форми власності, можемо зробити висновок, що до ОТГ повинні перейти всі земельні ділянки державної власності як сільськогосподарського, так і несільськогосподарського призначення, крім земельних ділянок, що визначені цим Кодексом. Адже земельні ресурси в Україні прийнято розподіляти на дві групи: а) угіддя сільськогосподарського призначення (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги); б) угіддя несільськогосподарського призначення (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги й інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель лісгосподарського призначення, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо) [2].

Розпорядження № 60-р обмежується лише землями сільськогосподарського призначення, за ним у комунальну власність переходять такі землі сільськогосподарського призначення державної власності:

- землі запасу, зокрема резервного фонду;
- земельні ділянки, надані в оренду й інше тимчасове користування;
- земельні ділянки, які перебувають у постійному користуванні будь-яких осіб, крім органів державної влади, державних підприємств, установ, організацій.

Що стосується передачі в оренду таких земельних ділянок, то фактично змінюється орендодавець таких земель. Проте передання земель до ОТГ (зміна розпорядника, тобто орендодавця) не означає автоматичної зміни умов або дострокове припинення договору. Такі обставини матимуть місце, якщо це прямо передбачено договором. Згідно зі ст. 9 Закону України «Про оренду землі», відчужувати земельні ділянки державної та комунальної власності можна виключно за згодою орендаря. Звідси випливає, що Держгеокадастр повинен передати такі землі ОТГ лише за наявності згоди орендаря земельної ділянки. Оскільки така передача відбувається всупереч законодавству України, це в подальшому може спричинити масове оскарження цих дій у суді. Крім того, ми вважаємо, що сьогодні є низка невирішених питань, які створюють проблеми щодо використання земельних ресурсів об'єднаними територіальними громадами, зокрема: відсутність проведеної інвентаризації землі; наявність земельних ділянок, які сформовані з помилками, що унеможлиблює реєстрацію права власності; передача земель ОТГ лише в користування, адже більшість земель за межами населеного пункту Держгеокадастром передалися в оренду; відсутність Генерального плану населеного пункту; обмеження права на приватизацію земельних ділянок тощо. Ми також підтримуємо думку науковців, які вважають, що права ОТГ можуть бути порушені у зв'язку з функціонуванням ринку землі з 1 жовтня 2020 р., що пов'язано з відсутністю можливості купувати українські землі.

Висновки. У результаті проведеного дослідження виділено основні проблеми, які позбавляють можливості об'єднаних територіальних громад використовувати земельні ресурси. Тому насамперед необхідно врегулювати питання встановлення та зміни меж населених пунктів, внести зміни до ЗКУ, що стосуються розпорядження землею ОТГ, а також на законодавчому рівні розмежувати та закріпити порядок і процедуру передачі земель державної форми власності ОТГ.

Література:

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 26 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № № 3-4. Ст. 27.
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : міжнародний документ від 27 червня 2014 р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75.
4. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
5. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91.
6. Про охорону земель : Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 349.
7. Питання передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад : розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 січня 2018 р. № 60-р. *Урядовий кур'єр*. 2018. № 31.
8. Носік В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком-Інтер, 2006. 544 с.
9. Кулинич П. Розмежування земель державної і комунальної власності: закон, практика, шляхи вдосконалення. *Земельне право України : теорія і практика*. 2007. № 6. С. 45-51.
10. Потапенка С. Характерні риси об'єднаної територіальної громади. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2019. № 2. С 47-55.

Udovenko Yu. Legal issues of using land by united territorial communities

Summary. The signing of the Association Agreement between Ukraine and the European Union was the basis for administrative reform, which envisaged decentralization and extension of powers of territorial communities. Since

the Land Code of Ukraine came into force, the rights of local authorities in the land sector were substantially restricted, because local authorities can only manage land resources within settlements. Since 2013, the manager of agricultural land of state ownership has become State Agency of Land Resources of Ukraine, it is currently being reorganized into the State Service of Ukraine for Geodesy, Cartography, and Cadastre (State GeoCadastre). Therefore, there was a pressing question about changing the situation and the transfer to territorial communities into communal ownership of state-owned land, which is located outside the settlements (except lands on which state property is located).

After the Law of Ukraine "On Voluntary Association of Territorial Communities" came into force, the reform of local authorities started by bringing together territorial communities, and it changes the legal personality of local authorities in land relations. To resolved the issue of land ownership, the draft laws contained provisions for the transfer of land located outside settlements to the communal property of the united territorial communities, which would administer such lands on behalf of the territorial communities. Or the land will remain state-owned, but local authorities would administer land located outside settlements under delegated authority. However, despite a large number of draft laws, the law of Ukraine that would regulate this issue has not been adopted yet. On January 1, 2018, the Cabinet of Ministers of Ukraine adopted Order No. 60-p "Issue of transfer of state-owned agricultural land into the communal property of united territorial communities". According to this order, State GeoCadastre should provide an inventory of state-owned agricultural lands and transfer them to the communal property of the united territorial communities on the basis of Article 117 of the Land Code of Ukraine. Notwithstanding the foregoing, the united territorial communities will face the challenge of implementing the reform due to the lack of sufficient legal regulation of land legislation.

Key words: united territorial community, land, land resources, local authorities, communal ownership of land.

*Андрушко А. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Ужгородського національного університету*

СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ (XI–XVIII СТ.)

Анотація. Стаття присвячена історико-правовому аналізу законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти честі та гідності особи, що діяло на території українських земель в період з XI по кінець XVIII ст.

Проаналізовано відповідні норми, що містилися в Руській Правді, церковних уставах Володимира Великого та Ярослава Мудрого, Повному зводі статутів Казимира Великого 1420 р., Литовських статутах 1529, 1566, 1588 рр., Вірменському статуті 1519 р., Соборному Уложенні 1649 р., Артикулі військовому Петра I 1715 р., «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. та інших пам'ятках права.

Зроблено висновок про те, що законодавство про кримінальну відповідальність за посягання на честь та гідність особи еволюціонувало разом зі зміною уявлень про сутність вказаних цінностей. Проаналізовані норми були недосконалими з точки зору юридичної техніки, зокрема хибували на надмірну казуальність, відображали існуючу стану нерівність між членами суспільства, не виправдано поєднували елементи цивільного, матеріального та процесуального кримінального права. Разом із тим вони свідчать про постійний пошук шляхів оптимального забезпечення кримінально-правової охорони честі та гідності особи.

Здійснене дослідження доводить, що законодавство, яке упродовж століть діяло на території українських земель, під злочинними посяганнями на честь та гідність особи розуміло не лише словесну образу та наклеп, а й образу дією. Цей факт має важливе значення, оскільки слугує додатковим аргументом на користь того, що відсутність у чинному Кримінальному кодексі України статей про відповідальність за наклеп та образу не означає відсутності кримінально-правової охорони честі та гідності особи.

Ключові слова: злочини проти честі та гідності особи, образа, наклеп.

Постановка проблеми. Як відомо, поняття честі та гідності особи упродовж історичного розвитку не залишалося незмінним. Так само змінювались законодавчі підходи щодо кримінально-правової охорони вказаних цінностей. Тому для розуміння сучасного стану охорони честі та гідності особи засобами кримінального права важливо здійснити аналіз основних етапів становлення та розвитку відповідних законодавчих положень.

Проблеми кримінально-правової охорони честі та гідності особи, в тому числі й історичні аспекти даної проблематики, розглядалися в працях В.А. Бортника, М.І. Колоса, М.Й. Коржанського, В.В. Мульченка, В.М. Підгородинського, О.С. Субботенка, М.І. Хавронюка, О.М. Храмцова та інших науковців.

Разом із тим далеко не всі правові пам'ятки під цим кутом зору були проаналізовані достатньо глибоко.

Мета статті полягає в історико-правовому аналізі особливостей кримінальної відповідальності за злочини проти честі та гідності особи за законодавством, що діяло на території українських земель в період з XI по кінець XVIII ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Законодавче закріплення відповідальності за посягання на честь та гідність особи знаходимо вже у Руській Правді. Підкреслимо, що вказана пам'ятка права знала образу¹ честі лише дією, а не словом, тому розглядувані злочини за своїми зовнішніми ознаками фактично зливалися зі злочинами проти здоров'я [1, с. 28; 2, с. 375; 3, с. 17]. Особлива увага у відповідних нормах відводилась не характеру тілесних ушкоджень, а характеру вчиненої дії. Якщо дія, що заподіявала шкоду здоров'ю, принижувала честь і гідність людини, то вона трактувалася як образа, а не як побої чи тілесні ушкодження [4, с. 160, 162; 5, с. 62]. Так, наприклад, ст. 3 Короткої редакції і ст. 25 Розширеної редакції Руської Правди передбачали відповідальність за удар батоном, жердиною, чашею, рогом, долонею чи тупою стороною меча [6, с. 77, 110]. Наведений у вказаних статтях перелік предметів свідчить про те, що для тодішнього законодавця важливим був не стільки удар сам по собі, скільки завдана ним образа, тому й удар у відповідь мав слідувати відразу за образою². У разі ж, якщо ображений через якісь причини одразу не помстився, кривдник підлягав грошовому стягненню у розмірі 12 гривень [7, с. 52; 2, с. 375; 5, с. 62].

Логічним продовженням розглянутих статей були ст. 4 Короткої редакції та ст. 23 Розширеної редакції Руської Правди, які трактували як образу завдання удару мечем в піхвах або ж руків'ям меча [6, с. 77, 110]. З цього приводу М.В. Духовської ще у 1873 році писав, що «на переконання тодішнього суспільства, в якого на першому плані була особиста хоробрість, бійка мечем не вважалася образливою: той, хто отримав удар мечем, завжди міг відповісти тим самим, як справжній громадянин тогочасного суспільства. Не такими були інші перераховані у статтях 3-й і 4-й зняряддя; удар ними, так само, як і удар не вістрям витягнутого меча, а руків'ям, вважався ганебним; таким чином ніби показували, що ця особа – боягуз, з яким не варто битися мечем, як зі звичайним громадянином, що його можна бити або палицею, або мечем в піхвах» [4, с. 162]. В якості образи Руська Правда (ст. 9 Короткої редак-

¹ Варто зауважити, що «обидою» (кривдою) за давньоруським правом вважався будь-який злочин проти особи [1, с. 28].

² Відзначимо, що удар мечем у відповідь на образу дією не визнавався злочиним і не підлягав покаранню. У ст. 26 Розширеної редакції Руської Правди вказувалося: «Не терпя ли противу тому ударить мечемъ, то вини ему в томъ нетуть» [6, с. 110].

ції, ст. 24 Розширеної редакції) розглядала й оголення меча без його застосування [7, с. 93]. Таке діяння каралося штрафом у розмірі гривні кун [6, с. 78, 110].

Здійснений аналіз норм Руської Правди засвідчує, що злочини проти честі та гідності в Київській Русі вважались більш небезпечними, ніж злочини проти здоров'я. На це вказує той факт, що за образу честі тогочасний законодавець передбачав суворіше покарання, аніж за посягання на здоров'я. Так, приміром, завдання удару невийнятим з піхов мечем або його руків'ям каралося грошовим стягненням у розмірі 12 гривень, тоді як відсічення пальця (ст. 7 Короткої редакції, ст. 28 Розширеної редакції) – всього лиш трьома гривнями штрафу [6, с. 78, 110].

Руська Правда виокремлювала також образу, що виявлялася у пошкодженні бороди чи вусів (ст. 8 Короткої редакції, ст. 67 Розширеної редакції) як тодішніх символів мужності та честі [2, с. 376; 3, с. 17; 4, с. 164]. За вказане діяння встановлювався штраф у розмірі 12 гривень [6, с. 78, 115]. У ст. 67 Розширеної редакції, крім цього, підкреслювалося, що у разі відсутності свідків обвинувачення має розцінюватися в якості неправдивого (поклеп) і штраф не присуджується. Порівняння санкції даної статті з іншими санкціями (зокрема, ст. 7 Короткої редакції, ст. 28 Розширеної редакції), знову ж таки, дозволяє дійти висновку про те, що законодавець вбачав більшу суспільну небезпеку в злочинах проти честі та гідності особи, а не проти її здоров'я, адже пошкодження бороди чи вусів спричиняло здоров'ю потерпілого явно меншу шкоду, аніж відсічення пальця. Такого ж висновку дійшли й інші дослідники [2, с. 376; 4, с. 164; 8, с. 40]. Варто також зауважити, що пошкодження бороди як різновид образи відоме й Уставу князя Ярослава про церковні суди, в якому дане діяння приписувалося карати аналогічною сумою штрафу («Аже пострижеть голову или бороду, епископу 12 гривен, а князь казнить» [7, с. 169]).

До злочинних посягань проти честі Розширена редакція Руської Правди, вочевидь, відносила також вибиття зуба [7, с. 107]. У ст. 68 було сказано: «Аже выбьют зуб, а кровь видять у него во рте, а людье вылезуть, то 12 гривен продаже, а за зуб гривна» [6, с. 115]. М.В. Духовської слушно зазначав, що за цією статтею карався «не стільки сам факт вибиття, скільки те, що інші бачать, як особу б'ють по зубах; биття ж по зубах було ганебним» [4, с. 166]. Варто також зауважити, що за публічну образу винному загрожував штраф у розмірі 12 гривень, а за саме по собі вибиття зуба – всього лиш одна гривня.

Під особливою охороною в Київській Русі була честь жінки. Хоча Руська Правда не вказувала на особливу тяжкість посягання не неї, відповідний висновок можна зробити на підставі такої пам'ятки, як договір з німцями 1195 р. За завдання удару жінці ст. 7 договору приписувала карати штрафом, рівним вирі за вбивство вільної людини [2, с. 376; 3, с. 17; 5, с. 65]. В тому ж договорі містяться положення про караність таких посягань на жіночу честь, котрі не мають нічого спільного зі злочинами проти здоров'я: «хто зірве у чужої жінки головний покрив, з того 6 гривень за сором» (ст. 8) [2, с. 376].

Важливі положення про відповідальність за розглядувані посягання містилися в церковних уставах Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Так, у ст. 9 Уставу князя Володимира перераховуються справи, що підлягали юрисдикції єпископів, в тому числі й справи про «урекание» [7, с. 140] – образу лайкою і наклепом (зокрема, неправдивим звинуваченням у виготовленні приворотного зілля чи в ересі) [7, с. 145;

9, с. 92–93]. Таким чином, можна стверджувати, що словесна образа та наклеп як карані діяння³ вперше з'являються в Уставі князя Володимира. Разом з тим вказані посягання знаходились в компетенції не князівського, а церковного суду. Відповідальність за словесну образу стосовно жінки встановлювалась у ст. 25 Уставу князя Ярослава. У цій статті йшлося про покарання за завідомо неправдиве звинувачення жінки у розпусті. При цьому штраф за таке діяння диференціювався залежно від соціального статусу потерпілої: від однієї гривні за образу жінки селянина до п'яти гривень за образу жінки боярина [7, с. 169, 183–184].

Внаслідок монгольської навали на давньоруських землях якоюсь мірою поширюється право Золотої Орди⁴. Серед злочинів, відомих золотоординському праву, – образа, в тому числі й фізична. Положення про шанування старших молодшими, про підкорення батькам, старшим братам і начальникам, а також про неприпустимість приниження старшими молодших, були встановлені Чингізханом, а в подальшому підтверджувались його наступниками [11, с. 133]. Перський літописець Рашид-ад-Дін писав, що великий хан Монгольської імперії Угедей «розіслав ярлики у всі кінці держави про те, щоб жодне створіння не завдавало кривди іншому, щоб сильний не випробував на слабкому [своєї] сили і [нічого] [в нього] не забирав» [12, с. 37]. Образа інших вважалася порушенням ханської волі і суворо каралася [11, с. 133]. Так, наприклад, за свідченням італійського місіонера П'єтро Карпіні, що за дорученням папи римського відвідав Монгольську імперію (побував, зокрема, в Києві), образа молодшими старших за віком каралася «тяжким бичуванням» [13, с. 36].

Після захоплення Галичини польським королем Казимиром III Великим на цих землях поширюються норми Віслицького статуту 1347 р., Повного зводу статутів Казимира Великого 1420 р., Вартського статуту 1423 р. та інших нормативних актів [14, с. 137; 15, с. 750]. Особливу групу злочинів проти особи за цими актами становили посягання на честь. З формуванням поняття шляхетської честі образу почали вважати тяжким злочином. Різновидами образи честі вважались приниження лайливими словами чи наклепом. Якщо обвинувачення не підтверджувалось, наклепник підлягав суворому покаранню [14, с. 151; 16, с. 152]. Так, у Повному зводі статутів Казимира Великого вказувалося: «якщо хто-небудь не стримує свого язика і шляхтич шляхтича, рівний рівного, знатний знатного буде ляяти, називаючи його сином блудниці, і він одразу не візьме цих слів назад, не відмовиться від того, що він говорив, або не доведе, що той дійсно є таким, яким він його назвав, то за зганьблення того, кого він так обізвав, заплатити в покарання 60 гривень, так, якби він убив його» (арт. LXXXIV) [15, с. 759].

Наступним етапом у розвитку законодавства про відповідальність за злочини проти честі та гідності особи стали Литовські статuti у редакціях 1529, 1566 та 1588 рр. Норми про розглядувані посягання містилися в різних розділах Статуту, однак більшість із них були акумульовані у розділі III «Про вольності шляхти і про розширення Великого князівства Литовського». Вже із назви цього розділу можна зробити висновок, що вказана пам'ятка охороняла передовсім честь

³ Варто, однак, зауважити, що в Уставі князя Володимира не визначається покарання за такі посягання.

⁴ Окремі дослідники вважають, що поширення монгольського права на руських землях було незначним, зокрема підкреслюють, що на Русі ніколи не діяла Велика Яса Чингізхана [10, с. 129].

та гідність шляхтичів, що й не дивно, адже охорона честі входила в обсяг так званих «вольностей шляхетських» [1, с. 37; 3, с. 41; 17, с. 109; 18, с. 17–18]. Сучасний український історик Н.П. Старченко підкреслює, що честь і похідна від неї добра слава впевнено посідали чільне місце серед базових понять шляхетського соціуму. «Пов'язана з сакральною сферою, честь видавалася шляхтичеві важливішою, ніж життя. Отримуючи за правом народження певну квоту честі, він був зобов'язаний боронити її за найменших ознак урази для неї, а також примножувати – додаючи доброї слави собі та своєму роду» [18, с. 17]. Разом з тим професор Київського університету І.О. Малиновський слушно звертає увагу на те, що Литовському статуту відомі й злочини зі складним об'єктом, в яких додатковим об'єктом є честь як благо, що належить і «людям простого стану» [17, с. 106]. Приміром, арт. 18 розд. 6 Литовського статуту 1529 р. приписував карати ув'язненням строком на шість тижнів за образу судді або «кого іншого» лайливими словами. Вказувалось також, що й «суддя, виконуючи судові обов'язки, не повинен нікого ображати. Якщо ж суддя схопив би кого рукою і вдарив, то мусить заплатити тому за безчестя відповідно до стану. А якби суддя кого образив лайливими словами, то образений має поставити його перед нами, господарем, або перед панами, і йому із суддею має бути вчинено правосуддя у відповідності до законів» [19, с. 248]. Таким чином, у даному випадку, з одного боку, мала місце образа суду, з другого ж – будь-якої особи, якого б стану вона не була. Так само «підданий», без достатніх на те підстав ув'язнений, міг після звільнення претендувати на стягнення відшкодування «за приниження в ув'язненні своєму» і за «шкоди, якби які сталися йому від того затримання і ув'язнення» (арт. 4 розд. 14 Статуту 1588 р.) [20, с. 332]. У цьому випадку йшлося про свободу і честь не шляхтича, а «підданого», котрий міг бути представником і «простого стану».

За Литовськими статутами образа честі полягала в проголошенні образливих слів (заперечення шляхетського походження певної особи, закид її у позашлюбному походженні, обвинувачення шляхтянки у розпусній поведінці), а в окремих випадках – й у вчиненні образливих дій. Образливі слова названі у Литовських статутах «голими словами». При цьому оприлюднення обставин, що ганьбили людину, не вважались злочином проти честі, якщо особа, що їх розголосила, довела правдивість своїх слів [17, с. 107]. В арт. 12 розд. 3 Статуту 1529 р. з цього приводу сказано: «Також постановляємо: якби хто кому сказав: «Ти – позашлюбний син», – але цього б не довів, то наказуємо, що той має цей наклеп відвести перед судом такими словами: “Що я говорив про тебе, начебто ти позашлюбний син, то на тебе брехав, як пес”» [19, с. 225]. За безпідставне обвинувачення іншої особи винний мав зазнати покарання, аналогічного тому, яке загрожувало потерпілому: «якщо дехто огудою звинуватив кого, і той, кого звинуватили, повинен був би зазнати безчестя або смертної кари, або конфіскації маєтку, або якого іншого покарання, тоді той, хто огудить іншого, але не подасть доказів, сам повинен понести таке покарання» (арт. 1 розд. 1 Статуту 1529 р.) [19, с. 208]. Литовські статuti встановлювали відповідальність й за словесні образи, не пов'язані з наклепом. Такі слова мали бути сказані в присутності ображеного. Проголошення образливих слів заочно не вважалося злочином: «А про заочне безчестя ніхто братися не має, оскільки те при тому зостатися має, хто заочно безчестить

людину поштиву, бо добрій людині не годиться лихе говорити про поштивого» (арт. 27 розд. 3 Статуту 1588 р.) [20, с. 97].

Литовським статутам була відома також образа честі, вчинена дією. До образи дією відносились «ті види тілесних ушкоджень, в яких шкода матеріальна – відчуття фізичної болі, конкурує з шкодою психічною – відчуттям образи» [17, с. 108]. Такими, наприклад, визнавались побої, завдані шляхтичу: «А хто би теж кого умисно з метою зганьблення стану шляхетського києм, кістеном, булавою чи батогами, різками і іншими якими пристосуваннями бив або бити наказав, за такі побої і знеславлення має бути нав'язки сплачено сорок кіп грошей» (арт. 27 розд. 11 Статуту 1588 р.) [20, с. 283]. Як і в Київській Русі, у Великому князівстві Литовському, до складу якого входила більшість українських земель, образою честі вважалося пошкодження бороди: «А хто б поличника кому дав, або бороду чи волосся рвав, такий за те дванадцять рублів грошей платити і в ув'язненні три тижні сидіти має» (арт. 27 розд. 11 Статуту 1588 р.) [20, с. 283]. Варто також відзначити, що як образа честі в Статуті трактувалися посягання на свободу і пов'язані з ними насильницькі дії [17, с. 108]: «де б те ж хто кого несправедливо звинуватив, і за його звинуваченням в'язнем затриманий був, а тим звинуваченням його оббрехав, до шкод і збитків привів або до в'язниці відправив, тоді той в'язень, також відразу, має того пильно доглядати, і де б з'ясувалося, що хто кого невинуватого оббрехав, – як за наклеп йому згідно з його станом нав'язку, також і за всі шкоди, які б йому через ув'язнення в майні його трапилися, за доказом достатнім, сплачено і винагороджено йому було без жодних позв» (арт. 29 розд. 4 Статуту 1588 р.) [20, с. 138–139].

Попри широку систему гарантій захисту шляхетської честі, її носії часто віддавали перевагу не судовим засобам захисту, а негайному збройному вирішенню конфлікту. Потреба у захисті своєї репутації змушувала вкрай чутливих до найменших образ шляхтичів реагувати на них тут і зараз [18, с. 18]. Поєдинки між шляхтичами через образу честі стали звичною справою того часу. На доказ їх поширеності наводять, зокрема, лист великого канцлера литовського Миколая Радзивілла до короля Польщі та Великого князя Литовського Сигізмунда II Августа від 12 січня 1559 р., у якому адресант пише про те, що велика кількість убивств у державі виправдовується поєдинками, а також радить монарху покласти кінець цьому варварському звичаю [1, с. 43; 18, с. 211]. Попри пропозицію князя Радзивілла, монарх тривалий час зволікав з відповідним рішенням. І лише в 1588 р. у Польській Короні був виданий закон, який постановляв: «у разі виклику на поєдинок той, кого викликають, не має виходити, хіба якщо буде дозволено королем, а хто насмілиться зробити протилежне, той буде посаджений у вежу на півроку і заплатити за безчестя 60 гривень» [1, с. 44]. Того ж року відповідний артикул з'явився і в Литовському статуті (арт. 14 розд. 11 Статуту 1588 р.)⁵. Для заохочення відмови від

⁵ В цьому артикулі детально і красномовно обґрунтовувалась необхідність заборони виклику на поєдинок: «Оскільки шкідлива звичка вкоринилася поміж підданими нашими, особливо стану лицарського, які за мізерних причин терплять гідного у собі не зберігаючи і правом посполитим не користуючись, і взагалі ним нехтуючи, свавільно і зухвало один іншого штовхнувши, а потім, до поєдинку спонукавши і зобов'язавши словами такими, які поштивості і доброї слави торкаються; потім б'ючись між собою і ран собі завдаючи, до небезпечних ран і ненависті між собою приходять. А дехто, зброєю небезпечною застосовуючи, ніби проти зовнішнього ворога, і гідні подиву вчинки здійснюючи, до смерті один одного вбивають і повністю себе калічать так, ніби владі і правосуддя над собою не мають. І хоча іноді між собою домовляються, що якби один другого поранив або вбив, то ні самі вони, ні нащадки їхні судитися про те не мають, проте те державі ніякої користі і прибутків не приносить і взагалі, коли кров людська, іноді і невинна, проливається, там Господь Бог бурюється, також і спо-

поєдинку як способу вирішення конфлікту у документі підкреслювалось, що той, хто відмовиться від поєдинку, не втрачатиме своєї доброї слави: «тому з тих, хто, зберігаючи спокій, не йшов на такий зухвалий виклик, такий захист і підтримку встановлюємо: хоча б той противник його слова які, образливі славі і поштивості його, промовляючи і підбурюючи, до поєдинку його схилив, а він, коли не піде [на це], спокій громадський оберігаючи, проти цієї устави і права не виступить, тоді всі ті слова нічого йому і доброго імені його шкодити не можуть, але напроти, тому противнику його самому, як підбурювачу мають шкодити, і може такий витриманий, звернувшись до нас, Господаря, або до вряду нашого належного, разом такого противника свого до суду позвати за загрозу здоров'ю своєму і за слова образливі» [20, с. 276]. Разом із тим законодавча заборона поєдинку була малоефективною. Той, хто під час двобою поранив чи убив суперника, піддавався визначеному в законі покаранню тільки тоді, коли цього вимагали або сам поранений, або родичі убитого; зрозуміло, що потерпілий, давши згоду на поєдинок, скаржитися не збирався. Тому поєдинки, як спосіб вирішення конфлікту між шляхтичами, продовжувались [1, с. 44].

Таким чином, у питанні кримінально-правової охорони честі та гідності особи Литовські статuti загалом зберігали наступність із відповідними положеннями давньоруського права. Необхідно, зокрема, підкреслити, що під образою честі у проаналізованих пам'ятках права розумілися як образа словом, так і образа певною дією.

Певне місце злочинам проти честі та гідності особи відводилось й у Вірменському статуті 1519 р. Цим актом, затвердженим польським королем Сигізмундом I Августом, користувалися вірмени, що протягом століть компактно проживали на території України. Так, зведення наклепу на батьків прирівнювалось до їх побиття і батьки могли позбавити таких дітей спадку (ст. 22 «Про того, хто б обмовляв своїх батьків»). У цій правовій пам'ятці містилися також норми, які захищали честь і гідність короля, королівської влади (маєстату) і сенаторів. У разі їх порушення винний підлягав прокляттю, якщо ж він був духовною особою – його позбавляли духовного сану. Таке покарання ст. 14 «Про того, хто злословить у спину королівського маєстату або комусь з радників сенаторського стану» пояснює тим, що королівська влада містить у собі елемент Божої влади [14, с. 324; 21, с. 223].

З другої половини XVII ст. на українських землях поширюється дія Соборного Уложення 1649 р. В ньому закріплюється становий характер інституту честі; категорія честі тісно пов'язується із становищем особи в державі. Глава X «Про суд» Соборного Уложення містить низку норм (73 статті!), присвячених відповідальності за «безчестя» (образу словом) залежно від соціального статусу ображеного. Йшлося про різні групи населення: духовних і світських осіб, звичайних ченців та вище духовенство, світських служилих і неслужилих людей

кій посполитий ображений. А від цього, ми тому шкідливому звичаю у панстві нашому, Великому князівстві Литовському, не бажаємо допустити поширення, і спокій посполитий добре забезпечуючи, за порадою і згодою панів-рад наших і всіх станів, цьому Статутові належних, уставуємо, щоб від цього часу свавільно, без дозволу нашого господарського, який тільки зі значних і важливих причин дається, і за розсудом нашим господарським і пани-рад наших, а у війську – від розсуду і дозволу пана гетьмана цього панства, Великому князівства Литовського, залежати буде, спонукати на послинок і викликати ніхто нікого не смів і словами, які б торкалися поштивості і доброї слави шляхетської, у тому його не зобов'язував, і один іншому ран не завдавав, і ніхто нікого не вбивав, але про всілякі кривди свої, хоча б і про найбільші і найголовніші, правом посполитим, згідно з цим Статутом, один з іншим розбирався» [20, с. 275–276].

тощо. Так, наприклад, ст. 92 під загрозою фізичного покарання та двотижневого ув'язнення забороняла образу бояр, окольничих і думних людей, ст. 93 охороняла честь і гідність стольників, стряпчих, дворян, дяків, іноземців, піддядчих тощо, ст. 94 – городових посадських людей, ямщиків, боярських людей, поміщицьких селян тощо [22, с. 110–111]. Диференціація була настільки детальною, що враховувались не лише посада та рід діяльності, а й місцезнаходження певної особи (розрізнялись, наприклад, монастирські слуги Троїцько-Сергіївського, Спаського та інших монастирів). Для кожної посади Соборне Уложення перераховує розмір плати за безчестя – від кількох рублів до декількох сотень. Наприклад, плата за безчестя митрополита становила 400 рублів (ст. 28 глави X), архимандрита Спаського монастиря – 70 рублів (ст. 35 глави X), повара, хлібника чи конюха – два рублі (ст. 95 глави X). Особливий охорони підлягала жіноча честь. За образу жінки «непригожим словом» стягувалось подвійне відшкодування, дівчини – в чотириразному розмірі. Навпаки, честь неповнолітнього захищалася лише половинним відшкодуванням (ст. 99 глави X) [22, с. 112, 296–297]. Якщо кривдник не мав змоги виплатити призначене відшкодування, його ставили на «правеж», тобто щоденно били батогами доти, доки він не домовиться з ображеним про погашення свого боргу [22, с. 296]. Відповідальність за образу представників вищих станів не обмежувалась грошовим відшкодуванням за завдану шкоду, а включала биття батогами, ув'язнення тощо.

Соборне Уложення лише в одному випадку визначало, у яких висловлюваннях могла полягати образа честі (ст. 280 глави X). Йдеться про слово, що позначало позашлюбне походження особи [22, с. 149–150]. Разом з тим відповідну інформацію можна отримати з тогочасних судових актів. Так, за даними М.Ф. Владимирського-Буданова, образа могла полягати у звичайній лайці, в неналежному визначенні прізвища чи по батькові, у прозиванні чоловіка «женкою» тощо [2, с. 410]. В якості образливих у тогочасних судових актах фігурують також такі слова та словосполучення: «вор», «изменник», «страдник», «псарев внук», «худой князишко», «сынишко боярский», «шпынок турецкий» тощо [23, с. 317, 318]. Оскільки Уложення не містило поняття образи і не визначало, які саме слова слід вважати образливими, це призводило до численних судових справ [23, с. 318]. Для зменшення їх кількості указом 1690 р. заборонялось вважати образою описки в грамотах, помилки в імені та по батькові; обвинувачений міг присягтися, що він не мав наміру образити потерпілого [8, с. 46; 24, с. 60].

Соборне Уложення неодноразово (ст. 31 глави VII, ст. 9 глави X, ст. 44 глави XXI, ст. 4 глави XXV) згадує про наклеп («поклеп»), який охоплювався ширшим поняттям «безчестя». Так, у ст. 31 глави VII йшлося про неправдиве обвинувачення у вчиненні злочину: «А будет кто служилых людей таким делом поклеплет напрасно и сыщется про то допряма, и тому, кто таким делом кого поклеплет, учинити то же наказание, в каком было наказании быти тому, кого он таким делом поклеплет» [22, с. 97]. Звертає на себе увагу те, що для притягнення до відповідальності за вказане діяння ознака завідомої неправдивості поширюваних відомостей не грала ролі – достатньо було встановити, що обвинувачення було неправдивим.

Соборне Уложення знало образу не лише словом, а й дією. Для прикладу, ст. 94 глави X встановлювала: «А будет кто государева крестьянина зашибет, а увечья никакова не учинит, и на

том имати государевым крестьяном за бой и за бесчестье по два рубли человеку» [22, с. 111]. Як бачимо, під безчестям у цій статті розумілося завдання побоїв.

Злочини проти честі та гідності особи були відомі також Артикулу військовому Петра I. Так, глава 18 цієї пам'ятки мала назву «О поносительных писмах бранных и ругательных словах». Артикул 149 встановлював відповідальність за написання і поширення анонімних листів, що містили звинувачення іншої особи у вчиненні злочину. Пасквілянт сам підлягав покаранню за той злочин, у вчиненні якого когось звинувачував. Крім того, кат повинен був спалити анонімний лист під шибеницею. У цьому артикулі також вказувалось, що пасквіль підлягав перевірці, але навіть в тому випадку, якщо достовірність викладеної в ньому інформації підтверджувалась, винний все одно підлягав покаранню, визначеному на розсуд суду. Таким чином, за цим артикулом карався не лише наклеп, але й порушення порядку інформування про вчинений злочин («понеже он истинным путем не пошел, дабы другого погрешение объявить») [25, с. 354]. Окремі дослідники вважають, що тут йдеться про дифамацію, оскільки особа каралася за поширення достовірної інформації [8, с. 47].

Артикул 151 встановлював відповідальність за образу офіцера словом: «Ежели офицер о другом, чести касающияся или поносныя слова будет говорить, дабы тем его честное имя обругать и уничтожить, оный имеет пред обиженным и пред судом обличать свои слова и сказать, что он солгал, и сверх того посажен быть на полгода в заключение» [25, с. 354]. В арт. 152 передбачено відповідальність за те саме діяння, вчинене імпульсивно, за що винному загрожувало менш суворе покарання: «Ежели кто другого не одумавшись с сердца, или не опамятовась, бранными словами выбранит, оный пред судом у обиженного христианское прощение имеет чинить и просить о прощении. И ежели гораздо жестоко бранил, то сверх того наказанием денежным и сносным заключением наказан будет» [25, с. 354–355]. В арт. 153 заборонялося мститися за завдану образу і передбачалося однакове покарання як для кривдника, так і для скривдженого, який за це помстився: «А ежели кто против бранных слов, боем или иным своеволением отмщать будет, оный право свое тем потерял, и сверх того с соперником своим в равном наказании будет. Також и оный право свое потерял, кто противно бранит, когда он от другого бранен будет» [25, с. 355].

Таким чином, Артикул військовий деталізував ознаки наклепу, а також розвинув розуміння образи словом. Відомою цьому акту була й образа дією, зокрема, ляпас по щоці (арт. 145 глави 17). Винного у такому діянні потерпілий міг у відповідь вдарити по щоці перед всією ротою. Вказувалось також, що кривдник «к тому еще по рассмотрению наказан быть имеет». Скривджений, який «не захотел самовольно отмщение учинить», міг подати командиру скаргу, на яку останній повинен був реагувати, «дабы озлобленный и обруганный свою надлежащую сатисфакцию или удовольствие имел» (арт. 147 глави 17) [25, с. 353].

Злочини проти честі та гідності особи – серед тих, які були відомі звичасвому праву Запорізької Січі [14, с. 406; 26, с. 109; 27, с. 187]. До таких злочинів, зокрема, належала образа [28, с. 81; 29, с. 186]. За образу між козаками допускався поєдинок [30, с. 151]. Посягання на честь відомі також кримінальному праву Гетьманщини часів гетьманування Богдана Хмельницького [31, с. 124].

Варто зауважити, що норми козацького звичасвого права були використані при підготовці «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. [28, с. 84; 29, с. 197]. Крім цього, розробниками було використано Литовський статут 1588 р., правові книги магдебурзького і хелмінського права, гетьманські універсали, окремі російські законодавчі акти, реальну практику козацьких судів. Чимало норм кодифікаційна комісія напрацювала самостійно [29, с. 197]. Не будучи офіційно затвердженими російською владою, «Права, за якими судиться малоросійський народ» все ж застосовувалися в Гетьманщині при розгляді судових справ [14, с. 425].

В частині кримінально-правової охорони честі та гідності особи положення вказаного кодексу зазнали істотного впливу Литовського статуту, а також Артикулу військовому. До розглядуваних злочинів «Права» відносили словесні та письмові образи і наклепи, образу дією, а також злочин неправдивої присяги. Образа шляхтича або військового простолюдином шляхом висловлення твердження, що дана особа не належить до шляхетського чи військового стану, «но посполитой породы человеком», каралася грошовим відшкодуванням за безчестя, а також ув'язненням на шість тижнів. У разі ж, якщо кривдник й сам був шляхтичем чи військовим, то така образа каралася грошовим стягненням і арештом (арт. 54 глави XX) [32, с. 393]. Аналогічна образа іноземного шляхтича за першим разом каралася виплатою відшкодування, за другим разом – такою ж карою, як і образа місцевого шляхтича [33, с. 163]. Артикул 57 глави XX детально регламентував відповідальність за закид стосовно нешлюбного походження. Той, хто назвав шляхтича чи військового «незаконного ложа сином» і не довів правдивість цих слів на суді, карався грошовим стягненням у розмірі 96 рублів і повинен був у суді спростувати свої твердження словами «что я назвалъ тебе не законнорожденнымъ сыномъ, то я того не говорилъ, но глалъ и лялалъ якъ песь». Наголошувалося також, що кривдника слід тримати під арештом доти, доки він не відкличе своїх слів, і «судь оному упрямому в томъ никакого послабленія чинить не имѣть» (п. 1 арт. 57) [32, с. 395]. Якщо такий закид було зроблено під час сварки («по худому в бранѣ и в посварѣ») і при цьому кривдник не намагався довести правдивості своїх слів, йому загрожувало вдвічі менше покарання (п. 2 арт. 57). Натомість якщо потерпілими від такої образи були жінка чи дівчина, грошове стягнення подвоювалось (п. 3 арт. 57). Взаємні образи, вчинені особами «в равномъ званіи», карі не підлягали. Водночас підкреслювалось, що «всякъ нижшаго званія и чина вышшему чиновнику, а паче командиру должень в такомъ случаи, снисходя, равно не отвѣтствовать, но за свое безчестіе пристойнымъ образомъ суда искать» (п. 4 арт. 57) [32, с. 395]. Вказана норма відображала становий характер розглядуваної пам'ятки, хоча у літературі підкреслювалось, що у Кодексі 1743 р. «прірва між вищими і нижчими станами не така вже глибока, як раніше» [3, с. 77]. Охорона честі вищих і нижчих верств різнилася тільки розмірами стягнення за її порушення. Наприклад, якщо за закид у незаконному народженні, зроблений шляхтичеві чи військовому, слід було сплатити 96 рублів (п. 1 арт. 57 глави XX), то за аналогічний закид представникові нижчих верств населення – від 24 до 48 рублів (п. 6 арт. 4 глави XXI).

Артикул 59 глави XX присвячений усним і письмовим наклепам. Той, хто з наміром зашкодити честі іншого неправдиво повідомив «судовымъ или другимъ честнымъ perso-

намь» про вчинення іншим протиправного чи безчесного вчинку, або ж поширив (прибив у публічному місці чи потай комусь підкинув) відповідне письмове повідомлення, вперше карався грошовим стягненням та шеститижневим арештом, вдруге – покаранням у подвійному розмірі, втретє – у потрійному, вчетверте – окрім грошового стягнення і арешту, карався розрізанням ніздрі та оголошенням безчесним і «зашельмованим» (п. 1 арт. 59) [32, с. 396–397]. За умисне неправдиве звинувачення іншого у вчиненні злочину, що карався смертною чи іншою тяжкою публічною карою, приписувалося карати тим покаранням, яке загрожувало звинуваченій особі (п. 2 арт. 59). Крім того, підкреслювалось, що усний чи письмовий наклеп на підставі неперевіраних чуток також не має залишатися безкарним, оскільки «нікому ни на чію честь посягати и оныя повреждать не надлежит» (п. 3 арт. 59) [32, с. 397]. Злочин неправдивої присяги карався відрубанням двох пальців правої руки, що їх підносить угору особа, яка складає присягу, та оголошення кривоприсяжника безчесним й негідним довіри (п. 2 арт. 21 глави VIII).

До образи дією відносились побої, вчинені зневажливим зряддям, наприклад, батоном, києм, різкою, або ж зневажливим способом, наприклад, виривання волосся з бороди або голови, ляпас по щоці тощо. За такі образи винний карався ув'язненням та зобов'язанням сплатити потерпілим відшкодування за завдані біль і безчестя. Під особливою охороною перебувала честь жінок і духовенства – вони одержували відшкодування в подвійному розмірі [3, с. 78; 14, с. 522; 33, с. 164].

У 1782 р. російська імператриця Катерина II підписала «Устав благочиния або поліцейський», який регламентував правовий статус поліцейських органів, їх систему та основні напрями діяльності. Стаття 230 вказаної пам'ятки підтверджувала заборону вчинення злочинів «проти народної тиші», серед яких називаються «розсіювання брехні та наклепу» [34, с. 372]. Судячи з контексту, цією нормою заборонялось поширення в народі неправдивих чуток з метою збурення громадського спокою. За вчинення вказаного діяння приписувалося «имать под стражу и отослать к суду» (ст. 272) [34, с. 385].

Грамота на права та вигоди містам Російської імперії (більш відома як Жалувана грамота містам) 1785 р. забороняла міщанам «чинить безчестие» словом або письмом, а також шляхом удару рукою (ст. 91). За образу міщанина словом чи письмом кривдник «повинен платить сколько обиженный как казне и городу платит тот год». За удар рукою кривдник мав заплатити ображеному вдвічі більше відшкодування. Так само вдвічі більше від зазначеної суми кривдник мав заплатити за безчестя, завдане жінці [34, с. 89–90]. Відповідальність за образу дією встановлювалася також у п. 110 ст. 123 грамоти: «Буде подмастерья или ученик, пока у мастера, оскорбит мастера запрещенным обхождением с его женою или дочерью, и о том в управе жалоба принесена будет или инако по делу откроется, то подмастерья или ученика наказать полугодовым содержанием в смирительном доме. После же смирительного дома ни единой управной мастер да не примет его» [34, с. 117].

Відображенням тогочасних поглядів держави на дворянську честь слугує маніфест «Про посдинки», виданий Катериною II в Києві 21 квітня 1787 р. В преамбулі до цього документа імператриця з прикритістю відзначала, що після того, як дарувала дворянству нові права та привілеї, вона розраховувала на те, що дворянство вбачатиме свою честь у вірності та любові

до батьківщини, «слідовательно и къ императорскому величеству». Натомість змушена була констатувати, що в дворянство проникли «предубѣждения... не суть отъ предковъ полученныя, но перенятыя или нанесенныя чуждыя». На увазі малася поширена у той час практика дуелей: «обижая и бывъ обижаемы, каждый въ дѣлѣ собственномъ дѣлалъ себя судьей и по сему тутъ же на мѣстѣ, или вскорѣ по томъ отмщаль словами, рукою либо орудиємъ». Серед причин такого стану речей, на думку Катерини II, була невизначеність поняття честі: «толкъ о чести и безчестіи былъ своевольный, безъ правилъ, по собственному каждому нраву, страсти и наклонности» [35]. У зв'язку з цим у маніфесті наводилось «законное толкованіе о оскорбленіи или обидѣ», яке, втім, було доволі широким і розмитим: «буде кто кого вредитъ в правѣ или по совѣсти, какъ то порочитъ, поклеплетъ, пренебрежетъ, унижитъ или задеретъ» (п. 8). Підкреслювалось, що образа може бути трьох видів: словами, письмом та дією (п. 11). Для визнання слів, написаного чи вчиненого образою, необхідно було встановити наявність у особи відповідного наміру (п. 9). Маніфест визначав, що потрібно розуміти під образою словом, письмом та вчинком. Образа словами визначалася так: «буде кто кого при немъ порочитъ закону противными дѣлами или поступками, или произноситъ на него брани или угрозы личныя или имѣнію его» (п. 12). Під образою письмом маніфест пропонував розуміти ті самі образи, виражені у письмовій формі (п. 13). Образою дією розглядувана пам'ятка поділяла на два різновиди: 1) погрозу рукою, ногою чи певним зряддям; 2) удар рукою, ногою або якимось зряддям, а також виривання волосся (п. 14). Потерпілому надавалося право вибору: або вимагати цивільно-правового відшкодування шкоди, завданої честі та гідності, або вимагати стосовно кривдника кримінального покарання (п. 18) [35].

Висновки. Законодавство про кримінальну відповідальність за посягання на честь та гідність особи еволюціонувало разом зі зміною уявлень про сутність вказаних цінностей. Проаналізовані норми були недосконалими з точки зору юридичної техніки, зокрема хибували на надмірну казуальність, відображали існуючу стану нерівність між членами суспільства, невиправдано поєднували елементи цивільного, матеріального та процесуального кримінального права. Разом із тим вони свідчать про постійний пошук шляхів оптимального забезпечення кримінально-правової охорони честі та гідності особи.

Здійснений аналіз доводить, що законодавство, яке упродовж століть діяло на території українських земель, під злочинними посяганнями на честь та гідність особи розуміло не лише словесну образу та наклеп, а й образу дією. Цей факт має важливе значення, оскільки слугує додатковим аргументом на користь того, що відсутність у чинному Кримінальному кодексі України статей про відповідальність за наклеп та образу не означає відсутності кримінально-правової охорони честі та гідності особи.

Література:

1. Бобровскій П.О. Преступления противъ чести по русскимъ законамъ до начала XVIII вѣка. Историко-юридическое изслѣдованіе. Санктъ-Петербургъ : Типографія Правительствующаго Сената, 1889. 120 с.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2005. 800 с.
3. Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен : Видавництво «Молоде життя», 1951. 131 с.

4. Духовской М.В. Понятие клеветы, как преступления против чести частных лиц, по русскому праву. Ярославль : Типография Губернской Земской Управы, 1873. IV+252 с.
5. Рыбина Е.О. Уголовно-правовая защита чести, достоинства и репутации : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2009. 242 с.
6. Памятники русского права. Выпуск первый / под ред. проф. С.В. Юшкова. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1952. XVI+287 с.
7. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 1. Законодательство Древней Руси. Москва : Юрид. лит., 1984. 432 с.
8. Омельченко С.С. Уголовно-правовая оценка клеветы и оскорбления : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2008. 209 с.
9. Снигирев А.В. Отражение правонарушений, вызванных речевыми конфликтами, в юридических документах Киевской Руси и периода феодальной раздробленности. *Юрислингвистика*. 2016. № 5. С. 88–95.
10. Рязановский В.А. Монгольское право (преимущественно обычное). Исторический очерк. Харбин : Типогр. Н.Е. Чинарева, 1931. 351 с.
11. Почекаев Р.Ю. Право Золотой Орды. Казань : Издательство «Фэн» АН РТ, 2009. 260 с.
12. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей / пер. с перс. Ю.П. Верховского, ред. проф. И.П. Петрушевского. Москва, Ленинград : Издательство Академии Наук СССР, 1960. Том II. 213 с.
13. Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрика / ред., вступ. статья и примеч. Н.П. Шастиной. Москва : Государственное издательство географической литературы, 1957. 291 с.
14. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.). Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
15. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / под ред. акад. В.М. Корещко. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1961. 950 с.
16. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Москва : Юридическая литература, 1980. 559 с.
17. Малиновскій І. Учення о преступленіи по Литовскому статуту. Київ : Типографія Імператорскаго Университета св. Владимира, 1894. VII+171+L с.
18. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). Київ : Laurus, 2014. 510 с.
19. Статуты Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2002. 464 с.
20. Статуты Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004. 568 с.
21. Попович О.С. Органи самоврядування і право вірменських громад в Україні (XIV–XVIII ст.): монографія. Дрогобич : Видавництво «Коло», 2011. 310 с.
22. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 3. Акты Земских соборов. Москва : Юрид. лит., 1985. 512 с.
23. Мизис И.Ю. Этапы формирования понятия инвективной лексики в судебных текстах XI–XVII вв. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2014. № 11 (139). С. 314–320.
24. Арямов А.А., Пономаренко В.С. Механизм уголовно-правовой защиты чести и достоинства. Москва : Юрлитинформ, 2010. 376 с.
25. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. Москва : Юрид. лит., 1986. 512 с.
26. Колос М. Войско Запорожское: преступления, наказания и их назначение. *Закон и жизнь*. 2013. № 10/3. С. 107–111.
27. Ніколаєнко Т.Б. Особливості кримінальної відповідальності козаків і військової старшини за звичаєвим правом Запорозької Січі середини XVI ст. – середини XVII ст. *Право і суспільство*. 2015. № 5-2. Частина 2. С. 182–191.
28. Бедрий М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Випуск 61. С. 78–86.
29. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навчальний посібник. Київ : Атіка, 2011. 944 с.
30. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. Том 1. Львів : Світ, 1990. 319 с.
31. Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648–1657 роки). *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 4 (35). С. 120–126.
32. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 1997. 547 с.
33. Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по которымъ судится малоросійській народъ». Його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен : Кооперативне видавництво «Заграва», 1949. 211 с.
34. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. Москва : Юрид. лит., 1987. 528 с.
35. О поединках. Манифест Екатерины II от 21 апреля 1787 г. / Национальная электронная библиотека. URL: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_DIGIT_76227/

Andrushko A. Formation of the legislation on criminal liability for crimes against honor and dignity of a person (XI–XVIII centuries)

Summary. The article is devoted to the historical land legal analysis of legislation on criminal liability for crimes against honor and dignity of a person that had acted on the territory of Ukrainian lands in the period from the XI to the end of the XVIII century.

Analyzing respective norms that were laid down in Rus'ka Pravda (Rus' Law), the ecclesiastical statutes of Vladimir the Great and Jaroslav the Wise, the Full Compendium of Statues of Casimir the Great in 1420, the Lithuanian statutes of 1529, 1566, 1588, the Armenian statute of 1519, the Sobornoye Ulozheniye (Council Code) of 1649, Military Statute of Peter I of 1715, "Rights used in courts by the Little Russian people" of 1743 and other historical law documents.

It has been suggested that the legislation on criminal liability for encroachment on the honor and dignity of a person evolved along with changes in the essence of these values. The analyzed norms were imperfect from the point of view of a legal technique, for instance, they were excessively casual, reflected existing social imparity between members of society, unjustifiably combined elements of civil, substantive and procedural criminal law. At the same time, they are reflecting the constant search for the best ways of ensuring criminal law protection of honor and dignity of a person.

The conducted research proves that the legislation, which for centuries had been used on the territory of Ukrainian lands, under criminal assault on honor and dignity of a person understood not only verbal abuse and libel but also assault and battery.

This fact is significant since it serves as an additional argument in favor of the position, that the absence of articles on liability for libel and insult in the Criminal Code of Ukraine does not mean the absence of criminal law protection of honor and dignity of a person.

Key words: crimes against honor and dignity of a person, insult, libel.

*Бережнюк В. М.,**аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ*

ДОСУДОВА ДОПОВІДЬ СЛУЖБИ ПРОБАЦІЇ ЯК ПЕРЕДУМОВА ДЛЯ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ПОКАРАННЯ ПІД ЧАС ЙОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Анотація. Покарання покликане виступати засобом охорони найбільш важливих суспільних відносин від злочинних посягань шляхом здійснення виховного впливу на засудженого задля його виправлення, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженим, так й іншими особами. Призначення судом покарання об'єктивно є заключним етапом правосуддя. Від того, наскільки законним, справедливим та обґрунтованим буде призначене винній особі покарання, значною мірою залежить реалізація завдань кримінального законодавства. Під час призначення покарання суд повинен застосовувати індивідуальний підхід, враховувати особливості кожного вчиненого злочину та особи, яка його вчинила. Важливу роль в індивідуалізації покарання відіграє досудова доповідь, підготовлена органами пробації, як конфіденційна, формалізована інформація, що характеризує обвинуваченого (підсудного) та підготовлена задля надання рекомендацій суду щодо застосування до винної особи належного кримінально-правового заходу.

У статті акцентовано увагу на головній меті досудової доповіді як формулюванні висновку про ризик вчинення обвинуваченим повторного злочину та можливості його виправлення без позбавлення або обмеження волі. Встановлено, що сутність досудової пробації полягає в роботі офіцера пробації в судах, яка пов'язана з вивченням особи злочинця, який притягується до кримінальної відповідальності, й наданням у межах реалізації принципу індивідуалізації покарання відповідних рекомендацій суддям щодо призначення міри покарання. Досудова доповідь є зручним інформаційним інструментом для формулювання виваженої позиції сторонами стосовно покарання та подальшого об'єктивного прийняття судом рішення про вид і міру покарання. Безперечним позитивом досудової доповіді є її рекомендаційний характер, а також заборона використання як доказу винуватості особи.

Автором наголошено на тому, що завдяки професійно виконаній досудовій доповіді та проведенню всіх етапів, визначених законом, вдається не тільки в повному обсязі реалізувати один із ключових принципів кримінального судочинства, а саме принцип індивідуалізації покарання під час його призначення, але й запобігти потраплянню до виправних установ тих, хто не демонструє ризик щодо рецидиву злочину й чия провина перед законом може бути спокута альтернативним покаранням. При цьому зауважено, що забезпечення належного балансу між правами правопорушників, правами постраждалих від злочинів та інтересами суспільства щодо його безпеки є можливим лише за умови й подальшого вдосконалення норм кримінального процесуального закону, усунення колізій та неузгодженостей, що мають місце під час застосування цього інституту на практиці.

Ключові слова: досудова доповідь, індивідуалізація покарання, призначення покарання, інститут досудової пробації, особа винного, особа правопорушника.

Постановка проблеми. Під час реформування кримінально-правової політики щодо формування повноти даних про особу винного на етапі досудового провадження або підготовки до судового розгляду вивчення особи винного здійснюється в рамках досудової пробації (про доцільність якої тривалий час велися гострі дискусії фахівцями в галузі кримінального, кримінально-виконавчого та кримінально-процесуального права). Під час реалізації цього інституту участь у судочинстві соціального працівника сприяє виконанню важливої функції пробації, а саме наданням суду доповіді про особу винного.

Конструктивна співпраця з уповноваженими органами пробації в межах безумовного додержання вимог вітчизняного законодавства, міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини та у дусі верховенства права спрямована передусім на гуманне, справедливе поводження з людиною, яка вчинила злочин і має можливість отримати альтернативне покарання, не пов'язане з позбавленням волі, для найшвидшого повернення до суспільно корисного життя.

Досудова пробація, яка реалізується у формі досудової доповіді (п. 2 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про пробацію» від 5 лютого 2015 року), сприяє суду краще вивчити особу винного, його соціально-психологічну характеристику, оцінити ризики вчинення повторного кримінального правопорушення та визначити потенційну можливість виправлення такої особи без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Це забезпечує суду можливість застосовувати принцип індивідуалізації покарання та, зрештою, досягати такої мети покарання, як виправлення засудженого (ст. 50 Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року).

Мета статті полягає в дослідженні поняття, змісту та рольового значення досудової доповіді служби пробації в межах застосування судом принципу індивідуалізації покарання під час його призначення.

Окремі питання, присвячені вивченню окресленої проблематики, були предметом наукових праць С. Абламського, І. Алексєєва, О. Богатирьової, Є. Івашева, Л. Олефір, І. Роянова, Л. Самофалова, А. Сербіної та інших вчених. Проте наявні теоретичні розробки далеко не вичерпали цю проблему. В кримінально-правовій доктрині висловлюють різні позиції стосовно практичного застосування інституту досудової пробації у вітчизняному кримінальному процесі, неоднозначно виокремлюють окремі аспекти участі адвоката у складанні досудової доповіді, наводять спірні судження про доцільність досудової доповіді на стадії судового розгляду тощо. Це викликає необхідність подальшого теоретичного аналізу природи,

змісту та диференціації даних про особу винного як важливої складової індивідуалізації покарання, розроблення питання про вдосконалення кримінально-правового регулювання механізму їх врахування в досудовій доповіді служби пробації під час призначення покарання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Задля забезпечення балансу між безпекою суспільства, запобігання вчиненню злочинів, виправлення правопорушників та підвищення рівня довіри серед учасників сектору юстиції та суспільства створено повноцінну систему пробації.

На етапі судового розгляду органи пробації на вимогу суду складають та подають досудову доповідь, а саме конфіденційну, формалізовану інформацію, що характеризує обвинуваченого (підсудного) та підготовлена задля надання рекомендацій суду щодо застосування до винної особи належного кримінально-правового заходу. Така інформація сприяє суду щодо призначення справедливого покарання, необхідного для виправлення правопорушника та попередження нових злочинів. Щодо цього автори фундаментального посібника, присвяченого основам професійної діяльності персоналу органу пробації в межах проекту «Підтримка реформ у сфері юстиції України», резонно зазначають, що збирання працівниками органів пробації важливої інформації з різних органів державної влади і місцевого самоврядування, навчальних закладів, закладів охорони здоров'я тощо про обвинуваченого, особливості його соціально-демографічної, кримінально-правової, морально-психологічної характеристики дає змогу суду прийняти більш об'єктивне й справедливе рішення щодо міри відповідальності винного [6].

Наділення на законодавчому рівні органів пробації правом виготовляти досудову доповідь для суду має суттєві переваги, оскільки дає змогу цим органам під час роботи над складанням соціально-психологічної характеристики особи, яка притягується до кримінальної відповідальності за вчинення злочину, вивчити особистісні риси цієї особи, що сприяє індивідуалізації покарання й вибору в подальшому судом такого виду та міри покарання, що допомагає повернути цю особу суспільству.

Реалізація в межах такої процедури принципу індивідуалізації кримінального покарання створює передумови для врахування під час призначення покарання індивідуальних особливостей здійсненого злочину та своєрідності особи винного. Інакше без врахування в процесі призначення покарання типових та індивідуальних рис особи винного застосування кримінального закону повернеться до практики пропорційної карності. Як справедливо у зв'язку з цим зазначають М. Коршик і С. Степичев, «якщо у справі немає необхідних відомостей про особу підсудного, покарання призначається судом ніби наосліп, воно неминуче знеособлюється, виявляється не відповідним особі засудженого, тобто втрачає свою індивідуальну спрямованість, а з нею й ефективність» [3, с. 9].

Призначення судом покарання об'єктивно є заключним етапом правосуддя. Від того, наскільки законним, справедливим та обґрунтованим буде призначене винній особі покарання, значною мірою залежить реалізація завдань кримінального законодавства. Під час призначення покарання суд повинен застосовувати індивідуальний підхід, враховувати особливості кожного вчиненого злочину та особи, яка його вчинила. Важливу роль у такому процесі відіграє досудова доповідь як зручний інформаційний інструмент для формулювання вираженої

позиції сторонами стосовно покарання та для подальшого об'єктивного прийняття судом рішення про вид і міру покарання. Безперечним позитивом досудової доповіді є її рекомендаційний характер, а також заборона використання як доказу винуватості особи. Досліджуючи проблемні питання реалізації інституту пробації у кримінальному провадженні, С. Абрамський констатує, що досудова доповідь є тим інструментом, завдяки якому здійснюється оцінювання правопорушення з урахуванням інформації про особу, яка вчинила злочин. Саме це оцінювання має допомогти системі судочинства ефективно та оптимально застосовувати одне з можливих видів покарань до особи з урахуванням даних, що її характеризують [1, с. 34].

Досудова доповідь зосереджує увагу на особистості правопорушника, його проблемах і потребах, відображаючи відомості про детальну біографію правопорушника; медичні дані; інформацію про сім'ю, друзів та оточення; вчинений злочин; ставлення до вчиненого злочину та потерпілого; судимість; фактори, що обумовили вчинення ним злочину та його поведінку загалом, а також варіанти його виправлення завдяки відповідним апробаційним програмам [5, с. 34]. Цей правовий документ характеризує особу, щодо якої до суду направлено обвинувальний акт, та містить обґрунтований висновок про ризик вчинення цієї особою повторного злочину й можливість виправлення цієї особи без позбавлення або обмеження волі. На думку В. Чернишова, оцінювання ризиків і потреб правопорушників, що дає змогу досліджувати особу правопорушників та визначати фактори ризику, що впливають на формування у них злочинної поведінки, є базовим інструментом пробації. Від самого початку роботи з правопорушником є можливість впливати на конкретні фактори ризику, що можуть привести до повторного злочину, а не здійснювати профілактичну роботу за загальним шаблоном [10, с. 167]. При цьому, на думку автора, існує низка особливостей запровадження інструменту оцінювання ризиків в Україні через запозичення їх із міжнародного наукового та практичного досвіду, а саме жодний не є універсальним і таким, що забезпечує гарантований результат; отримані результати підлягають перевірці за допомогою використання різних джерел інформації; всі інструменти базуються на визначенні причин та умов вчинення злочинів стосовно конкретного злочинця, оскільки вплив саме на них робить можливим зниження ризику рецидиву; для кожної країни методика оцінювання ризиків повинна враховувати національні особливості, зокрема у сфері кримінального судочинства та виконання покарань.

За час практичного впровадження досудової доповіді в кримінальне судочинство у ставленні суду та учасників судового провадження до цього інституту відбулась еволюція від повного несприйняття та ігнорування до цікавості, а пізніше до намагання використати на шкоду оперативності судочинства та як підставу для оскарження судового рішення та пом'якшення покарання за кримінальне правопорушення. Нині вже проведено титанічну роботу стосовно актуалізації чималої кількості практичних питань у роботі органів щодо пробації. Проте заради справедливості слід зазначити, що, на жаль, складання оцінки ризику вчинення повторного кримінального правопорушення поки не є законодавчо визначеним. Єдиним нормативним підкріпленням для оцінювання ризику вчинення повторного кримінального правопорушення є методичні рекомендації, затверджені Міністерством юстиції (наказом від

27 січня 2017 року було прийнято Порядок складання досудової доповіді). У зв'язку з цим працівники органу з питань пробації, навіть досконало володіючи інструментами складання оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення, часом допускають певний суб'єктивізм у визначенні факторів ризику, що може становити ускладнення належному застосуванню судом принципу індивідуалізації покарання під час його призначення.

Крім того, сьогодні правова конструкція досудової доповіді виявляється недосконалою та збіраною з низки інших протиріч та парадоксів. По-перше, виокремлюючи недоліки наявної моделі досудової пробації, зазначаємо недоцільність виключного покладення рішення про її застосування на суд, зокрема за власною ініціативою, що може ставити під сумнів адекватну реалізацію ключових стандартів його діяльності, а саме безсторонності й неупередженості. Прийняття судом цього рішення за відсутності матеріалів кримінального провадження унеможливує належне встановлення судом наявності мети й підстав складання досудової доповіді.

По-друге, найменування відповідного різновиду пробації як досудової (як і форми, в якій вона втілюється, якою є досудова доповідь) суперечить її застосуванню в судовому провадженні. Якщо рішення про складання досудової доповіді приймається судом і на стадії підготовчого провадження, яка є частиною судового провадження, то така пробація закономірно має йменуватися судовою. Як аргумент залишення назви досудової доповіді як документа, що подається суду та готується на стадії судового провадження, серед практичних правників можна зустріти протилежну думку про те, що така назва резонує з назвою стадії кримінального провадження, такого як досудове розслідування, яке закінчується або закриттям кримінального провадження, або зверненням до суду з певним документом (обвинувальним актом чи клопотанням).

По-третє, хоча ставлення до досудової доповіді тяжіє до визнання цінності отриманої інформації, важливості відомостей, які ніким, крім представника органу пробації, не могли бути подані на розгляд суду, часом у кримінально-правовій доктрині висловлюється думка про те, що самий збирання інформації про обвинуваченого від підприємств, установ, організацій або уповноважених ними органів та громадян задля підготовки досудової доповіді деякою мірою мимоволі підмінює або принаймні дублює компетенцію органів досудового слідства. Це схоже, з одного боку, на збирання доказів винуватості особи, а з іншого боку, на передчасний розголос того факту, у зв'язку з чим виникла необхідність проводити подібну роботу. Отже, з огляду на частковий прояв карального ефекту формується ситуація парадоксальності з аналізованим видом пробації.

По-четверте, незважаючи на те, що сутність досудової пробації полягає у забезпеченні суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, задля прийняття судом у межах індивідуалізації покарання рішення про міру його відповідальності, складно уявити масштабність цієї роботи, яку має здійснювати служба пробації, щоби виконати нормативні приписи. Основними проблемними питаннями в процесі реалізації досудової пробації залишаються занадто стислі терміни на підготовку досудової доповіді, вказані в ухвалі суду, що часом позбавляє можливості персонал органів пробації зібрати всю необхідну інформацію для складання повної та всебічної досудової доповіді. З іншого боку, можна зрозуміти суддів,

які встановлюють обмежені строки для підготовки досудової доповіді, оскільки суди мають розглядати справи в розумний строк, а порушення цих вимог може привести до негативних наслідків для судді аж до дисциплінарної відповідальності.

З огляду на вищесказане дискусійним залишається питання про те, чи можемо ми за таких обставин говорити про досягнення в повному обсязі мети досудової пробаційної діяльності та, зокрема, про забезпечення суспільства, перевиховання порушників і недопущення вчинення ними повторних кримінальних правопорушень. На жаль, всі вищезгадані недоліки та протиріччя цього інституту залишаються незмінними, оскільки з часу запровадження (з 26 лютого 2015 року) та початку дії норм Кримінально-процесуального кодексу України щодо складання досудової доповіді (з 8 жовтня 2016 року) жодний парадокс досудової доповіді законодавцем не переглянутий та не виправлений. З огляду на це, на нашу думку, цілком очевидно, що коріння проблеми щодо більш ефективного використання судами досудових доповідей під час призначення покарання як важливої передумови для його індивідуалізації лежить у площині вдосконалення кримінального, кримінального процесуального законодавства та законодавства про пробацію. З огляду на вказані обставини для створення ефективної служби пробації в Україні не варто ігнорувати світовий досвід пробаційної діяльності, важливим є подальше поглиблене вивчення законодавчої бази європейських країн задля подальшої імплементації відповідних стандартів та норм у національне законодавство України.

Висновки. Запровадження в Україні інституту досудової пробації є необхідною умовою належного застосування в кримінальному судочинстві принципу індивідуалізації покарання під час його призначення. Інститут досудової доповіді є позитивною новелою, спрямованою на професійне інформування суду про особу обвинуваченого задля призначення йому більш справедливого й ефективного покарання. За результатами висновку представників служби пробації суд приймає рішення про можливість альтернативи в'язниці, чим може запобігти появі нових постраждалих від стигматизації. Завдяки професійно виконаній досудовій доповіді та проведенню всіх етапів, визначених законом, вдається не тільки в повному обсязі реалізувати один із ключових принципів кримінального судочинства, а саме принцип індивідуалізації покарання під час його призначення, але й запобігти потраплянню до виправних установ тих, хто не демонструє ризику щодо рецидиву злочину й чия провина перед законом може бути спокута альтернативним покаранням. Водночас забезпечення належного балансу між правами правопорушників, правами постраждалих від злочинів та інтересами суспільства щодо його безпеки є можливим лише за умов подальшого вдосконалення норм кримінального процесуального закону, усунення колізій та неузгодженостей, що мають місце під час застосування цього інституту на практиці.

Література:

1. Абламський С. Щодо питання реалізації інституту пробації у кримінальному провадженні. *Інститут пробації в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку* : матеріали міжнародного круглого столу (16 квітня 2019 року). Київ : Національна академія прокуратури України, 2019. С. 32–36.
2. Демура М. Окремі питання застосування досудової пробації у кримінальному процесі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 58. Т. 2. С. 133–136.

3. Коршик М., Степичев С. Изучение личности обвиняемого на предварительном следствии : монография. Москва, 1969. 80 с.
4. Микитесь І. Досудова доповідь: поняття, зміст, значення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2018. Вип. 3. С. 131–136.
5. Олефір Л. Досудова доповідь як складовий елемент соціально-правового дослідження правопорушника. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 1. Т. 4. С. 34–36.
6. Основи професійної діяльності персоналу органу пробачії : навчальний посібник для персоналу органу пробачії / за ред. Дж. Сефима, М. Октігана. Київ, 2017. 242 с.
7. Самофалов Л. Пробачія – шлях до гуманізації покарань. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. Вип. 5 (187). С. 36–40.
8. Сербіна А. Досудова доповідь: що за фрукт такий? *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2017. Вип. 4. С. 24–30.
9. Турчина О. Інститут пробачії: теоретичні та практичні аспекти діяльності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 2. С. 259–263.
10. Чернишов Д. Міжнародний вектор впровадження пробачії в Україні. *Інститут пробачії в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку* : матеріали міжнародного круглого столу (16 квітня 2019 року). Київ : Національна академія прокуратури України, 2019. С. 166–168.

Berezniuk V. Probation service pre-trial report as a prerequisite for its individualization of punishment at its appointment

Summary. Punishment is intended to act as a means of safeguarding the most important public relations from criminal encroachment by exercising an educational influence on the convicted person for the purpose of correcting him, as well as preventing the commission of new crimes by both the convicted person and others. The sentencing of the court objectively acts as the final stage of justice. The implementation of the objectives of criminal law depends to a large extent on how punishable the perpetrator is to be punished by law and justice. In imposing a sentence, the court must apply an individual approach, taking into account the particularities of each offender and the person who committed it. An important role in the individualization of punishment is played by the pre-trial

report prepared by the probation authorities as confidential, formalized information, characterizing the accused (defendant) and prepared with the purpose of giving recommendations to the court regarding the application of a proper criminal measure to the guilty person.

The article focuses on the main purpose of the pre-trial report as to formulate a conclusion about the risk of the crime being committed again and the possibility of correcting him without imprisonment or restriction. It is established that the essence of pre-trial probation lies in the work of the probation officer in the courts, which is related to the investigation of the person of the criminal being held criminally responsible and to provide, within the framework of the implementation of the principle of individualization, appropriate recommendations to the judges regarding the imposition of the sentence. The pre-trial report is a useful informational tool for formulating a reasonable position by the parties regarding the punishment and for a further objective decision by the court on the type of punishment. The indisputable positive of the pre-trial report is its advisory nature, as well as the prohibition of using it as evidence of the person's guilt.

The author emphasizes that thanks to a professionally executed pre-trial report and carrying out all the stages defined by the law, not only is it possible to fully implement one of the key principles of criminal justice – to realize the principle of individualization of punishment in its appointment, but also to prevent entry to correctional institutions, those who does not demonstrate the risk of a recidivism and whose guilt before the law can be redeemed by an alternative punishment. It was noted that ensuring a proper balance between the rights of offenders, the rights of victims of crime and the interests of society in terms of its security is possible only under the condition and further improvement of the rules of criminal procedural law, the elimination of conflicts and inconsistencies that occur during the application of this institute.

Key words: pre-trial report, individualization of punishment, sentencing, institute of pre-trial probation, person of the perpetrator, person of the offender.

Боровик А. В.,*кандидат юридичних наук,
член-кореспондент Академії економічних наук України,
доцент кафедри кримінального права і правосуддя
Міжнародного економіко-гуманітарного університету
імені академіка Степана Дем'янука*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КОРУПЦІЙНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЗАПОБІГАННЯ ЇМ ЗА КОРДОНОМ

Анотація. У статті визначено стан наукового дослідження питань кримінальної відповідальності й запобігання корупційним кримінальним правопорушенням за кордоном (зокрема, в порівняльно-правовому аспекті) задля створення загального уявлення про зміст і напрями наукових розробок іноземними фахівцями щодо цього та оцінювання можливостей використання в Україні проаналізованого позитивного зарубіжного досвіду. Встановлено, що засадничі принципи щодо питань кримінальної відповідальності й запобігання корупційним кримінальним правопорушенням були сформульовані в працях видатних зарубіжних мислителів, філософів, економістів та правників минулих століть, де центральне місце відводилося питанням непорушності та захисту власності як свободи та права людини. У подальшому активізація досліджень з антикорупційної тематики спостерігається на початку ХХ ст., де акценти робилися насамперед на природі політичної корупції. Розвиток наукових пошуків щодо проблем протидії корупційним проявам та запобігання їм продовжувався у 50–70-х рр. ХХ ст., коли було здійснено моральне та екзистенціальне оцінювання корупційних проявів, створено модель суспільного впливу на корупцію, прогнозовано її небезпечні наслідки. У 90-х рр. ХХ ст. у працях вчених найбільше поширення отримують економічні інтерпретації корупційних проявів.

У сучасній юридичній літературі провідних демократичних держав світу з проблематики кримінальної відповідальності та запобігання корупційним кримінальним правопорушенням відсутні ґрунтовні наукові розробки в цьому напрямі. Їх формат насамперед репрезентований відповідними аналітичними оглядами або звітами щодо стану запобігання та протидії корупції у світових масштабах (наприклад, “Global Legal Insights”). Водночас існує чимало базових англомовних праць з антикорупційної проблематики. У пострадянських країнах і державах – учасниках СНД найбільш активно питання кримінальної відповідальності та запобігання корупційним кримінальним правопорушенням, а також протидії корупції розроблялися вченими з Російської Федерації, а також Республіки Білорусь, Киргизької Республіки, Республіки Таджикистан. На підставі вивчення позитивного зарубіжного досвіду виділено напрями, які будуть актуальні для України. Водночас зазначено про негативні характеристики, що наявні у працях іноземних науковців.

Ключові слова: корупція, корупційні злочини, корупційні кримінальні правопорушення, кримінальна відповідальність, запобігання, порівняльно-правове дослідження, зарубіжні країни, стан наукової розробки.

Постановка проблеми. Для України проблема кримінальної відповідальності за корупційні злочини (корупційні кримінальні правопорушення) та запобігання їм вже давно стала однією з першочергових та актуальних, що є очевидним хоча б з невітшного рейтингу корупції в нашій державі (зокрема, за даними “Transparency International”, у 2018 році Україна набрала 32 бали зі ста можливих і посіла 122 місце за підсумками 2018 року, розділивши його з Малі, Малаві та Ліберією) [1], цілого пакета ухвалених антикорупційних законів і програм, що не вражають своєю ефективністю, створеної чималої кількості антикорупційних органів і навіть Вищого антикорупційного суду. За таких умов у порівняльно-правовому аспекті важливим завданням, на нашу думку, є звернення до позитивного зарубіжного досвіду з питань протидії корупції та запобігання їй.

Слід зазначити, що, по-перше, останніми роками динаміка розвитку кримінального законодавства у світі характеризується більшим проявом криміналізації (наприклад, створення спеціальних складів злочинів або пеналізація діянь, що розглядаються як особливо соціально значущі), при цьому особливо відчутні такі тенденції в контексті корупційних злочинів; по-друге, для законодавців пріоритетним стає використання всіх засобів і методів посилення репресивності кримінально-правових заходів щодо діянь, визнаних особливо соціально значущими, зокрема корупційних злочинів (ці заходи виражаються в підвищенні розміру санкцій, посиленні підстав для умовного засудження та умовно-дostroкового звільнення, збільшенні строків для застосування погашення або зняття судимості тощо) [2, с. 19–49]. Отже, з'ясування та уточнення важливих кримінально-правових і кримінологічних особливостей щодо корупційних кримінальних правопорушень є важливим напрямом у науково-прикладному аспекті.

Звернення до змісту юридичної літератури в іноземних державах дає змогу зробити висновок про те, що дослідженням як загальних питань корупції, так і питань кримінальної відповідальності й запобігання корупційним діянням займалася значна кількість зарубіжних учених-криміналістів у різні історичні періоди. Сучасні розробки питань протидії та запобігання корупційним кримінальним правопорушенням, зокрема в порівняльно-правовому аспекті, здійснювали Л. Шеллі, Д. Кампос, Р. Берк, Дж. Моран, А. Грайкар, В. Пенг, Т. Сорейда, С.С. Стефанишин, К.О. Краснова, Т.М. Сулейманов, Ю.М. Румянцева, Л.Н. Смірнова, І.С. Власова та інші науковці. У країнах близького зарубіжжя активні «антикорупційні»

дослідження забезпечували насамперед науковці з країн СНД, а в країнах далекого зарубіжжя – переважно американські та західноєвропейські вчені. Проте в працях згаданих та інших дослідників не було створено універсальної концепції кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення та запобігання їм. Напевно, це не є можливим за сучасних умов через різноманітні фактори правового, релігійного, соціально-економічного, культурного та іншого характеру. Звідси випливає потреба розуміння хоча б загальної картини щодо стану наукової розробки окреслених вище питань за кордоном задля її об'єктивного аналізу. Ситуація ускладнюється тим, що 96,0% опитаних нами респондентів (працівників правоохоронних органів, експертів тощо) зовсім не обізнані щодо змісту досліджень питань кримінальної відповідальності й запобігання корупційним кримінальним правопорушенням за кордоном (ймовірно, що й решта 4% респондентів, на наш погляд, також важко собі уявляють її сутність).

Мета статті полягає у визначенні стану дослідження питань кримінальної відповідальності й запобігання корупційним кримінальним правопорушенням за кордоном (зокрема, в порівняльно-правовому аспекті) задля створення загального уявлення про зміст і напрями наукових розробок іноземними фахівцями щодо цього та оцінювання можливостей використання в Україні проаналізованого позитивного зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо звернутися до історичних даних, то стає очевидним той факт, що у працях видатних зарубіжних мислителів, філософів, економістів та правників (Аристотеля, Платона, Цицерона, Юстиніана, Дж. Локка, Г. Гегеля, І. Канта, К. Маркса, Ф. Енгельса та інших дослідників), присвячених антикорупційній тематиці, центральне місце відводилося питанням непорушності та захисту власності як свободи та права людини. Ймовірно, що один із перших суттєвих акцентів на проблемах корупції в політичній площині був зроблений у 1904 р. Дж.Г. Фордом (у своїй публікації цей автор, порівнюючи ситуацію у Великій Британії із ситуацією у США, наголосив на питаннях політичної корупції, яка найбільш показово виявляється під час соціальних трансформацій, коли нові еліти стикаються з не прийнятними для них практиками) [3]. Пізніше Р. Брукс у статті «Природа політичної корупції» (1909 р.) [4] та монографії «Корупція в американській політиці та житті» (2010 р.) підняв пласт проблем щодо підкупу посадовців в органах державної влади США [5]. При цьому монографія Р. Брукса отримала численні позитивні відгуки в науковому світі, що є очевидним зі змісту публікацій протягом 1911–1912 рр., авторами яких були Ч. Хайенс, Ч. Джонс, Р. Мічелс та Дж. Тіфтс. Далі, не беручи до уваги окремі дослідження з питань нелегального бізнесу та хабарництва у владних структурах США, бачимо, що протягом декількох десятиліть, а саме з 1912 до 1949 рр., не виходить жодної статті, яка б індексувалася в ISI «Web of Science». Притому, що загалом з теми корупції по соціальних базах даних «Web of Science» було знайдено 5 779 публікацій станом на 12 листопада 2011 р. [6].

Окремі спроби наукових пошуків щодо розв'язання питань корупції були здійснені на початку 50-х рр. XX ст. у зв'язку з публікацією монографії Г. Вілсона «Конгрес: корупція та компроміс» (1951 р.) [7]. Лише у 70-х рр. XX ст. тема корупції знову набула своєї актуальності, активно потрапивши до публічних

та академічних дискурсів. У цей період спостерігається поступова трансформація досліджень зі сфери політичної теорії, державного та муніципального права у сферу економічної інтерпретації корупційних феноменів. Звернення до економічного підходу в аналізі корупції свого часу дали поштовх дослідженням Дж.С. Найя (1967 р.) та С. Роуз-Аккерман (1975–1978 рр.), завдяки яким зріс науковий інтерес до самого феномена корупції та були застосовані її моральні й екзистенціальні оцінки, сформовані моделі деструктивного впливу на неї з боку суспільства, прогнозовані наслідки корупційних ризиків. У 90-х рр. XX ст. економічні інтерпретації корупційних проявів остаточно отримують найбільше поширення серед наукових досліджень, при цьому активно обговорюються питання, пов'язані з крос-національними розробками причин корупції (Д. Трайсман), зв'язками корупції з тіньовою економікою (Ф. Шнайдер, Д. Енст) та оподаткуванням доходів, зокрема у зв'язку з міжнародними інвестиціями (С. Вай).

Аналіз сучасної юридичної літератури в провідних демократичних іноземних державах світу (наприклад, ФРН, Франції, Італії, Великій Британії, Канаді, США, Японії) з проблематики кримінальної відповідальності та запобігання корупційним кримінальним правопорушенням у контексті порівняльного пізнання дає змогу дійти висновку про відсутність ґрунтовних наукових розробок у цьому напрямі. Головна причина такої ситуації, на нашу думку, полягає в тому, що окреслені держави зазвичай (за даними організації «Transparency International») очолюють рейтинг найменш корумпованих країн світу, впевнено формуючи сучасну світову політику (йдеться про функціонування «G7»), маючи високі економічні та соціальні показники, отже, вони вважають себе прикладом («взірцем») для наслідування позитивного антикорупційного досвіду, який повинен вивчатися й використовуватися іншими країнами, де ситуація з протидією корупції поки що не досягла значних успіхів, та який охоче передають через різноманітні урядові та неурядові програми, проекти, плани та заходи. Фактично порівняльно-правові дослідження у цих країнах зводяться до укладення відповідних аналітичних оглядів або звітів щодо стану запобігання та протидії корупції у світових масштабах, які є корисними передусім для правоохоронців, адвокатів, представників державних і недержавних антикорупційних організацій та установ. Наприклад, у цьому напрямі типовим прикладом є щорічні аналітичні огляди відомого британського видання «Global Legal Insights» [8], де в друкованій та електронній формах представлені дослідження експертів щодо тенденцій антикорупційної політики різних держав світу.

У зарубіжній юридичній літературі сьогодні також існує чимало базових англійських праць з проблем протидії корупції, а також кримінальної відповідальності та запобігання корупційним кримінальним правопорушенням, при цьому найбільш цікавими в науковому аспекті, на нашу думку, є такі:

1) Л. Шеллі «Організована злочинність і корупція в Грузії» (2007 р.), де констатовано, що ендемічна злочинність і корупція завдавали руйнівного впливу на уряд і повсякденне життя в Грузії, що викликало широке поширення невдоволення населення, яке завершилося Революцією троянд у 2003 р., однак після цього проблеми злочинності та корупції є одними з центральних у політичному, економічному та соціальному житті в найближчі роки цієї держави [9];

2) Р. Берк «Дослідницький підхід до корупції в організаціях (нові горизонти в управлінні)» (2009 р.), де констатовано, що корупція є всесвітньою проблемою та зростатиме через поточну економічну кризу, при цьому особлива увага має приділятися аналізу таких причин корупції, як індивідуальний рівень морального розвитку, моральне розмежування, жадібність, рутинізація та організаційні фактори (конфлікти інтересів, системи винагород та організаційні культурні цінності); шляхами зниження рівня корупції є освіта та навчання, її викриття, збільшення організаційного контролю, розвиток етичної культури [10];

3) А. Грайкар та Т. Пренцлер «Розуміння і запобігання корупції» (2013 р.), яка присвячена питанням впливу на корупцію в державному і приватному секторах, висвітленню характеру та розмірів проблем корупції в різних країнах світу, а також виробленню практичної стратегії запобігання корупції, що сприяє економічному зростанню та розвитку держав [11];

4) В. Пенг «Китайська мафія: організована злочинність, корупція та позаправовий захист» (2015 р.), в якій на базі використання індивідуальних інтерв'ю та обговорення у фокус-групах розкривається зміст організованої злочинності та корупції в китайському контексті [12];

5) навчальний посібник РЄ «Основні антикорупційні поняття» (2015 р.), де розглянуті питання, присвячені, зокрема, криміналізації корупційних проявів, елементам кримінальних правопорушень, імунітету як перешкоді кримінального переслідування, кримінально-правовим аспектам спонсорства [13];

6) Т. Сорейда «Корупція та кримінальне правосуддя: подолання економічних та правових перспектив» (2016 р.), де досліджуються питання ефективності кримінального права в процесі пошуку практичних рішень фундаментальних викликів у сфері корупції та кримінальної юстиції, а також виробляються оптимальні заходи кримінального законодавства щодо корупції з акцентом на фундаментальну роль системи кримінального правосуддя у боротьбі з корупцією та впливу на інші механізми в суспільстві (зокрема, наголошується на тому, що ефективність кримінального права зумовлюється застосуванням економічних підходів та недопущенням «фасадної стратегії», яка може сприяти корупції) [14].

Крім названих учених, вагомими порівняльно-правовими науковими дослідженнями у галузі кримінального права проводили такі зарубіжні науковці, як Д. Дж. Бейкер, К. Галлант, М. Д. Даббера, Р. Краер, Д. Робінсон, Е. Уілксхерст, Х. Фріман, Т. Хьорнле, які у своїх працях розкривали питання міжнародного кримінального права, порівняльного кримінального права та законодавства про права людини, розробляли вчення про криміналізацію та декриміналізацію діянь, що дало змогу зрозуміти основи фундацій кримінального права та центральних доктрин різних країн.

У пострадянських країнах і державах – учасниках СНД найбільш активно питання кримінальної відповідальності та запобігання корупційним кримінальним правопорушенням, а також протидії корупції розроблялися вченими з РФ. Проте такі наукові розробки помітно не вплинули на стан корупції в Росії, оскільки ця держава залишається найбільш корумпованою в Європі та в переліку зі 180 країн світу посідає 138 місце (зокрема, у 2018 р. бал РФ в Індексі сприйняття корупції дорівнював лише 28) [15]. Як зазначає російський науковець Л. К. Савюк, корупція в Росії стала нормою (зі знаком мінус),

а традиція ставити особисті стосунки та зобов'язання вище закону й правил пронизує буквально все російське суспільство (при цьому в новітній час в Росії з проблем протидії корупції в різних жанрах написано стільки, скільки, мабуть, не писалося за всі попередні періоди, зокрема захищено понад 150 дисертацій різного рівня) [16].

Наприклад, в умовах сьогодення в російському кримінальному праві та кримінології активно розробляються питання щодо:

- розвитку законодавства про корупційні (посадові, службові) злочини (зокрема, Л. М. Одинцова, 2013 р.), стану та перспектив такої відповідальності, системи злочинів корупційного спрямування (зокрема, А. В. Онуфрієнко, 2015 р.), а також відповідальності за корупцію (зокрема, А. Ю. Яковлев, 2018), протидії їй (зокрема, Т. Я. Хабрієва, 2017 р.) та корупційним правопорушенням загалом (зокрема, Р. А. Сабітов, 2018 р.);

- протидії корупційним злочинам на федеральному й регіональному рівнях, де розкриваються правові основи та форми реалізації сучасної антикорупційної політики, розглядається міжнародний і зарубіжний досвід боротьби з корупцією, аналізується та узагальнюється практика застосування кримінально-правових норм про відповідальність за корупційні злочини (зокрема, О. О. Адоєвська, 2013 р.);

- посадових осіб, які вчиняють злочини проти здійснення державних функцій (зокрема, В. М. Борков, 2013 р.), або спеціальних суб'єктів злочинів корупційного спрямування (А. М. Багмета, 2018 р.);

- розроблення комплексу пропозицій теоретичного й практичного характеру, реалізація яких дасть змогу підвищити ефективність боротьби з хабарництвом як найбільш небезпечним корупційним злочином (зокрема, М. О. Підгрушний, 2014 р.);

- запобігання корупційним злочинам у сфері виборів (зокрема, Ю. М. Климова, 2013 р.) або попередження корупційної злочинності під час організації та проведення професійних спортивних змагань (зокрема, А. С. Іванов, 2017 р.);

- дослідження комерційного підкупу як однієї з форм корупції в приватному секторі (зокрема, С. Д. Красноусов, 2013 р.) або кваліфікації злочинів, пов'язаних із підкупом (зокрема, В. В. Бичков, 2014 р.), або кримінально-правової характеристики зловживання повноваженнями та комерційним підкупом (зокрема, Д. О. Кононов, 2016 р.);

- обґрунтування необхідності закріплення статті «Корупційний злочин» в Загальній частині КК РФ (зокрема, О. В. Воробйов, 2016 р.), кримінологічної характеристики корупційної злочинності у сфері місцевого самоврядування та її попередження (зокрема, Г. М. Аглямова, 2016 р.), корупціології злочину та покарання (зокрема, О. Є. Румянцева, 2017 р.).

У порівняльно-правовому аспекті питання протидії корупції в РФ досліджувалися насамперед у контексті кримінології з огляду на європейський досвід або щодо окремих корупційних злочинів. Наприклад, С. С. Стефанишин у своїй дисертації «Попередження корупційних злочинів у зарубіжних країнах» (2005 р.) пропонував, зважаючи на позитивний зарубіжний досвід, встановити дозвільний порядок для працевлаштування держслужбовців, які пішли на пенсію з високих посад, у приватному секторі чи під час заняття комерційною діяльністю, якщо вони мали відношення до цих сфер під час державної служби (ФРН), або взагалі встановити заборону

для держслужбовців після їх відставки певний період займати відповідну посаду чи займатися певною діяльністю в компаніях чи на підприємствах, які вони контролювали, чи навіть взагалі заборонити займати керівні посади у державних чи приватних компаніях (Франція) [17].

Водночас К.О. Краснова у монографії «Кримінальна політика Європейського Союзу в сфері протидії корупції» (2015 р.) проаналізувала положення міжнародних конвенцій, установчих договорів, регламентів, директив ЄС, норми кримінальних кодексів держав – членів ЄС, матеріали Європейської Комісії, Європолу, Євроюсту, Європейського суду з прав людини, а також навела приклади корупційних злочинів за матеріалами зарубіжних засобів масової інформації [18]. Також низка інших російських науковців досліджувала в порівняльно-правовому аспекті питання кримінальної відповідальності за зловживання посадовими повноваженнями в РФ та ФРН (зокрема, Т.М. Сулейманов, 2016 р.) [19], а також у Франції (зокрема, Ю.М. Румянцева, 2018 р.) [20], питання боротьби з корупцією в Китаї (зокрема, Л.Н. Смірнова, 2014 р.) [21].

Певні наукові дослідження з питань антикорупційної тематики, а також кримінальної відповідальності та запобігання корупційним кримінальним правопорушенням проводили вчені-криміналісти з інших пострадянських республік та держав СНД, зокрема Республіки Білорусь, де розглядалися питання кримінологічної характеристики та попередження хабарництва (зокрема, А.М. Клим, 2013 р.) [22], протидії корупції (зокрема, Г.А. Василевич, 2018 р.) [23], а також практики з кримінальних справ про корупційні злочини (А.В. Конюк, В.В. Лосєв) [24]; Киргизької Республіки, де досліджувалася кримінальна відповідальність за хабарництво (Н.Н. Сулайманова, 2002 р.) [25]; Республіки Таджикистан, де також аналізувалися питання кримінально-правової протидії хабарництву (В. Нуралізода, 2019 р.) [26].

Не можна не оминати увагою монографію за редакцією І.С. Власова «Кримінально-правові заходи щодо протидії корупції за кордоном: порівняльно-правове дослідження» (2014 р.) [27], в якій у компаративному аспекті проаналізовано антикорупційне законодавство зарубіжних держав, поняття корупції, види корупційних злочинів, особливості кримінальної відповідальності юридичних осіб, а також питання конфіскації як найбільш дієвого заходу щодо корупційних діянь. Попри беззаперечний позитивний зміст цієї роботи, відзначимо окремі дискусійні моменти щодо її форми та змісту (зокрема, йдеться про рік видання, який не охоплює останні нормотворчі тенденції законодавців світу, обмеженість кола аналізованих країн, фрагментарність висвітлення матеріалу в кримінально-правовому аспекті, відсутність положень про кримінологічну характеристику корупційних злочинів і запобігання їм, неналежне використання матеріалів правозастосовної практики, описовий характер тексту, відсутність формулювання ґрунтовних висновків).

У межах статті ми не намагалися охопити увагою всі актуальні праці як з порівняльного кримінального права, так і з питань кримінальної відповідальності та запобігання корупційним кримінальним правопорушенням, оскільки таких праць виявиться сотні й навіть тисячі, а їх автори мешкають у різних державах, на різних континентах і публікуються різними мовами. Крім того, слід враховувати політичні, економічні, регіональні, релігійні, традиційні та інші фактори, що впли-

вають на тематику, напрями й змістовне наповнення наукових досліджень. Наприклад, індійські вчені-криміналісти (зокрема, Радж Кумар, 2011 р.) [28] намагаються поєднувати у своїх працях теоретичні та практичні аспекти суспільного впливу на корупцію, аналізують її в контексті порушення прав людини й громадянина, виробляють необхідні інституції, які здатні забезпечити здійснення прав і свобод крізь призму суспільних послуг без корупційного впливу. Монгольські дослідники (зокрема, Даваажав Бат-Улзій, 2017 р.) [29] зосереджуються на питаннях шляхів і способів кримінологічного забезпечення попередження корупційної злочинності, виробленні рекомендацій щодо вдосконалення правових основ боротьби з корупцією.

Все це у черговий раз підтверджує складнощі в уявленні про стан і концептуальні підходи до дослідження кримінальної відповідальності й запобігання корупційним кримінальним правопорушенням в іноземних державах.

Висновки. На підставі викладених вище положень слід зробити такі висновки та зазначити перспективи подальших розробок у цьому науковому напрямі.

1) Зasadничі принципи щодо питань кримінальної відповідальності й запобігання корупційним кримінальним правопорушенням були сформульовані в працях видатних зарубіжних мислителів, філософів, економістів та правників, зокрема Аристотеля, Платона, Цицерона, Юстиніана, Дж. Локка, Г. Гегеля, І. Канта, К. Маркса, Ф. Енгельса, де центральне місце відводилося питанням непорушності та захисту власності як свободи та права людини. У подальшому активізація досліджень з антикорупційної тематики спостерігається на початку ХХ ст. у працях Г. Форда, Р. Брукса, Ч. Хайенса, Ч. Джонса, Р. Мічелса та Дж. Тіфтса та інших вчених, де акценти робилися насамперед на природі політичної корупції. Розвиток наукових пошуків щодо проблем протидії та запобігання корупційним проявам продовжувався у 50–70-х рр. ХХ ст. у працях Г. Вілсона, Дж.С. Найя, С. Роуз-Аккерман та інших дослідників, які надали морально-екзистенціальні оцінки корупційних проявів, створили моделі суспільного впливу на корупцію та спрогнозували її небезпечні наслідки. У 90-х рр. ХХ ст. найбільше поширення отримують економічні інтерпретації корупційних проявів (Д. Трайсман, Ф. Шнайдер, Д. Енст, С. Вай та інші науковці).

2) У сучасній юридичній літературі провідних демократичних держав світу (ФРН, Франції, Італії, Великої Британії, Канади, США, Японії тощо) з проблематики кримінальної відповідальності та запобігання корупційним кримінальним правопорушенням відсутні ґрунтовні наукові розробки в цьому напрямі. Їх формат насамперед репрезентований відповідними аналітичними оглядами або звітами щодо стану запобігання та протидії корупції у світових масштабах (наприклад, “Global Legal Insights”). Водночас існує чимало базових англомовних праць з антикорупційної проблематики, авторами яких є Л. Шеллі, Р. Берк, А. Грайкар, Т. Пренцлер, В. Пенг, Т. Сорейда. Також вагомими порівняльно-правовими науковими дослідженнями у галузі кримінального права проводили Д.Дж. Бейкер, К. Галлант, М.Д. Даббера, Р. Краєр, Д. Робінсон, Е. Уілмсхерст, Х. Фріман, Т. Хьорнле, Радж Кумар, Даваажав Бат-Улзій та інші дослідники з країн далекого зарубіжжя.

3) У пострадянських країнах і державах – учасниках СНД найбільш активно питання кримінальної відповідальності

та запобігання корупційним кримінальним правопорушенням, а також протидії корупції розроблялися вченими з РФ (Л.М. Одинцова, А.В. Онуфрієнко, А.Ю. Яковлев, Т.Я. Хабрієва, Р.А. Сабітов, О.О. Адоевська, В.М. Борков, А. М. Багмета, М.О. Підгрушний, Ю.М. Климова, А.С. Иванов, С.Д. Красноусов, В.В. Бичков, Д.О. Кононов, О.В. Воробйов, Г.М. Аглямова та інші вчені), однак такі наукові розробки суттєво не змінили незадовільний стан корупції в Росії. Безпосередньо в порівняльно-правовому аспекті питання протидії корупції в РФ досліджувалися насамперед у працях С.С. Стефанишина, К.О. Краснової, Т.М. Сулейманова, Ю.М. Румянцевой, Л.Н. Смирновой та інших учених. Певні наукові дослідження з питань кримінальної відповідальності та запобігання корупційним кримінальним правопорушенням проводили вчені-криміналісти з інших пострадянських республік та держав СНД, зокрема Республіки Білорусь (А.М. Клим, Г.А. Василевич, А.В. Конюк, В.В. Лосев), Киргизької Республіки (Н.Н. Сулайманова), Республіки Таджикистан (В. Нуралізода).

4) Позитивним досвідом для України у розробках іноземних правників можна вважати такі напрями, як взаємозв'язок корупції з ендемічною злочинністю, економічною кризою, моральним станом суспільства та організаційними факторами; формування системи винагород та шляхів зниження рівня корупції через систему освіти, культури, прозорого надання суспільних послуг і громадського контролю; кримінально-правові аспекти спонсорства; вироблення ефективних економічних підходів у протидії корупційним проявам і недопущення при цьому «фасадної стратегії»; спеціальні суб'єкти злочинів корупційного спрямування; відповідальність за корупційні кримінальні правопорушення під час проведення виборів і професійних спортивних змагань; уточнення переліку корупційних діянь у приватному секторі; остаточне вирішення дискусії щодо закріплення статті «Корупційний злочин (Корупційне кримінальне правопорушення)» та переліку основних і додаткових покарань за їх вчинення (зокрема, щодо встановлення специфічних заборон); особливості кримінальної відповідальності юридичних осіб тощо. Серед негативних рис у працях зарубіжних науковців у контексті розглядуваної нами проблематики можна виділити великий масив антикорупційних праць, що важко класифікувати; труднощі перекладу; неврахування останніх змін до національних кримінальних законодавств різних країн; обмеженість кола аналізованих іноземних держав; неналежне використання матеріалів правозастосовної практики; описовий характер тексту; відсутність ґрунтовних висновків в окремих працях; існування різноманітних політичних, економічних, регіональних, релігійних, традиційних та інших факторів, що впливають на тематику, напрями й змістове наповнення наукових досліджень.

Література:

1. Индекс сприйняття корупції – 2018 / Трансперенсі Інтернешнл Україна. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-2018> (дата звернення: 04.11.2019).
2. Кашепов В.П., Голованова Н.А., Гравина А.А. и др Криминализация и декриминализация как формы преобразования уголовного законодательства : монография. Москва : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ ; ООО «Юридическая фирма КОНТРАКТ», 2018. 280 с.
3. Ford H.J. Municipal corruption. *Political Science Quarterly*. 1904. Vol. 19. No. 4. P. 673–686.

4. Brooks R.C. The nature of political corruption. *Political Science Quarterly*. 1909. Vol. 24. No. 1. P. 1–22.
5. Brooks R.C. Corruption in American politics and life. New York : Dodd, Mead & Co, 1910. 304 p.
6. Рогозин Д.В. Обзор публикаций о коррупции. *Отечественные записки*. 2012. № 2. URL: <https://magazines.gorky.media/oz/2012/2/obzor-publikaczij-o-korruptcii.html> (дата звернення: 05.11.2019).
7. Wilson H.H. Congress: Corruption and compromise. New York : Rinehart, 1951. 337 p.
8. Bribery & Corruption laws and Regulations 2019. Covers law in 24 chapters. Published: 04/12/2018. Global Legal Insights. URL: <https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/bribery-and-corruption-laws-and-regulations/united-arab-emirates> (дата звернення: 07.11.2019).
9. Shelley L. Organized Crime and Corruption in Georgia. 1st ed. Book. US : Washington, American University, Routledge, 2007. 144 p.
10. Burke R.J. (ed.) Research Companion to Corruption in Organizations (New Horizons in Management). Massachusetts; Edward Elgar Publishing Limited, 2009. 310 p.
11. Graycar A., Prenzler T. Understanding and Preventing Corruption. New York : Palgrave Pivot, 2013. 161 p.
12. Peng W. The Chinese Mafia: Organized Crime, Corruption, and Extra-legal Protection. Oxford University Press, 2017. 254 p.
13. Basic Anti-Corruption Concepts. A Training Manual. 2nd Edition. Council of Europe, 2015. 154 p.
14. Soreide T. Corruption and Criminal Justice: Bridging Economic and Legal Perspectives. Edward Elgar Publishing, 2016. 288 p.
15. Россия опустилась на 138 место в Индексе Transparency о восприятии коррупции (10:09, 29 января 2019). URL: <https://www.novayagazeta.ru/news/2019/01/29/148760-rossiya-opustilas-na-138-mesto-v-indekse-transparency-o-vospriyatii-korruptsii> (дата обращения: 10.11.2019).
16. Савюк Л.К. Феномен преступности коррупционной направленности в зеркале судебной статистики. *Уголовное право и современность* : сборник научных статей. Вып. 5. Москва : Проспект, 2014. С. 130–153. URL: <https://publications.hse.ru/chapters/141228030> (дата обращения: 04.08.2019).
17. Стефанишин С.С. Предупреждение коррупционных преступлений в зарубежных странах : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Москва, 2005. 27 с.
18. Краснова К.А. Уголовная политика Европейского Союза в сфере противодействия коррупции : монография. Москва : Проспект, 2015. 96 с.
19. Сулейманов Т.М. Ответственность за злоупотребление должностными полномочиями по уголовному праву России и Германии (уголовно-правовой и криминологический анализ) : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 ; Российский Университет Дружбы Народов. Москва, 2016. 189 с.
20. Румянцева Ю.Н. Злоупотребление должностными полномочиями в России и Франции (сравнительно-правовое исследование) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Калининград, 2018. 24 с.
21. Смирнова Л.Н. Борьба с коррупцией в КНР: международный опыт и особая китайская модель : дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 ; ИДВ РАН. Москва, 2014. 210 с.
22. Клим А.М. Взятничество: криминологическая характеристика и предупреждение : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Минск, 2013. 25 с.
23. Василевич Г.А. Актуальные направления противодействия коррупции в Республике Беларусь на современном этапе : монография. Минск : Беларуская навука, 2018. 200 с.
24. Конюк А.В., Лосев В.В. Прокурорско-судебная практика по уголовным делам о коррупционных и других преступлениях против интересов службы : практическое пособие. Минск : Академия управления при Президенте РБ, 2018. 334 с.

25. Сулайманова Н.Н. Уголовная ответственность за взяточничество по законодательству Киргизской Республики : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 ; Кыргызско-Российский славянский университет. Бишкек, 2002. 145 с.
26. Нурализода В. Уголовная ответственность за взяточничество в Республике Таджикистан : автореф. дисс. ... докт. наук : спец. 12.00.08. Москва, 2019. 31 с.
27. Власов И.С., Голованова Н.А., Меньших А.А. и др. Уголовно-правовые меры по противодействию коррупции за рубежом: сравнительно-правовое исследование. Москва : Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ, 2014. 432 с.
28. Kumar R. Corruption and Human Rights in India. Comparative Perspectives on Transparency and Good Governance. Oxford University Press, 2011. 234 p.
29. Бат-Улзий Д. Предупреждение коррупционной преступности в Монголии : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 ; Московский университет МВД России имени В.Я. Кикотя. Москва, 2017. 25 с.

Borovyk A. Research of criminal liability issues for corruption criminal offenses and their prevention

Summary. The article defines the state of scientific investigation of criminal responsibility issues and prevention of corruption offenses abroad (including in the comparative-legal aspect) in order to create a general idea of the content and directions of scientific developments by foreign experts on this subject and to evaluate the possibilities of use in Ukraine of analyzed positive foreign experience. It was found that the fundamental principles of criminal responsibility and the prevention of corruption are set out in the writings of eminent foreign thinkers, philosophers, economists and legal practitioners of the past centuries, where the center was devoted to the issues of inviolability and protection

of property rights. Further intensification of research on anti-corruption topics is observed in the early twentieth century, where the emphasis was primarily on the nature of political corruption. The development of scientific research on the problems of combating and preventing corruption continued in the 50–70's of the twentieth century, where a moral and existential evaluation of corruption manifestations was carried out, a model of social impact on corruption was created and its dangerous consequences were predicted. In the 90's of the twentieth century in the writings of scholars the economic interpretations of corruption manifestations are most widely used.

In the modern legal literature of the leading democratic states of the world on the problem of criminal responsibility and prevention of corruption criminal offense there are no substantial workings in this direction. Their format is primarily represented by relevant analytical reviews or reports on the state of prevention and counteraction of corruption on a global scale (for example, "Global Legal Insights"). Along with this, there are many basic English-language works on anti-corruption issues. In the post-Soviet countries and the CIS member states, the most active issue of criminal responsibility and prevention of corruption criminal offenses, as well as the fight against corruption, were developed by scientists from the Russian Federation, as well as the Republic of Belarus, the Kyrgyz Republic, the Republic of Tajikistan. On the basis of the study of positive foreign experience the directions that will be relevant for Ukraine were highlighted. Along with this, the negative characteristics that are present in the writings of foreign scientists are noted.

Key words: corruption, corruption crimes, corruption criminal offenses, criminal responsibility, prevention, comparative-legal research, foreign countries, state of scientific development.

*Земляний Д. Л.,
здобувач вищої освіти зі спеціальності «Право»
Інституту післядипломної освіти
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню теорети-ко-прикладних аспектів державної системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, а саме злочинам у сфері службової діяльності. Актуальність дослідження проблеми щодо злочинів у сфері службової діяльності визначається високою суспільною небезпекою відповідних посягань, нинішнім станом законодавства, практичною значимістю питань відповідальності за злочини посадових осіб.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів злочинного походження та державний службовець як спеціальний суб'єкт зазначеного злочину.

Предметом дослідження є доктринальні положення науки кримінального права, які стосуються складу злочину «легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» та теорії протидії, а саме кримінально-правова та кримінологічна характеристика досліджуваного явища, стан взаємодії правоохоронних органів з іншими органами та суб'єктами щодо запобігання цьому злочину.

Сучасна криміналізація економіки, недосконалість законодавства щодо протидії економічній злочинності, відсутність дієвої системи державного контролю за діяльністю комерційних структур та недостатня наукова розробленість проблеми запобігання цим злочинам перетворили кредитно-фінансову систему України на зону, сприятливу для легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, яка є одним з найпоширеніших правопорушень у сфері економіки.

Зазначені злочинні посягання заподіюють шкоду економіці України та добробуту населення, є підґрунтям для поширення організованої злочинності, приводять до зростання корумпованості державного апарату та правоохоронних органів.

Протидія злочинам є комплексною та багатоаспектною проблемою, а питання, пов'язані з належним забезпеченням захисту правовідносин у цій сфері, набувають особливого значення й потребують ґрунтовного всебічного вивчення. Зарубіжні вчені-кримінологи провели фундаментальні дослідження економічної злочинності (зокрема, Е. Сатерленд (1939 р.), Г. Ньюмен (1958 р.), Г. Кайзер (1980 р.), Г. Шнайдер (1987 р.)).

Загалом засновником концепції протидії економічній злочинності вважають американського кримінолога Е. Сатерленда, який ще у 1939 р. вперше вжив поняття «білокомірцева злочинність». Сьогодні, коли злочинність, як хвороба, все більше поширюється серед державних службовців від найнижчих до найвищих категорій та рангів, ця проблематика постає дуже гостро.

Вивчення цієї теми сприятиме глибшому розумінню вже вивчених проблем, пов'язаних з поняттям та особливостями кримінальної відповідальності спеціального

суб'єкта злочину, а також питаннями застосування норм глав Кримінального кодексу про злочини, суб'єктом яких є посадова особа.

Ключові слова: злочин, злочини соціального характеру, службові злочини, корисливість, хабарництво, службова діяльність, суспільна небезпека, посадова особа, професіоналізм, хабародавець.

Постановка проблеми. В економічному й соціальному житті України як незалежної держави спостерігається безперервний процес змін у всіх сферах її життєдіяльності. Передусім такі перетворення пов'язані з прагненнями України інтегруватись у загальноєвропейський простір.

Однак соціально-економічна криза в Україні, суттєвими ознаками якої є спад виробництва, розбалансування державних фінансів, бюджетний дефіцит, інфляція, напружена ситуація на ринку кредитних ресурсів тощо, привела до різкого зростання ступеня криміналізації життєво важливих сфер функціонування держави, перш за все економіки.

Теоретичні й практичні проблеми запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів злочинного походження останніми роками досліджували такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як П.П. Андрушко, Б.С. Болотський, Д.А. Брандolino, Л.К. Виноградова, Б.В. Волженкін, А.Ф. Волобуєв, В.В. Голіна, О.М. Джужа, Л.М. Доля, В.А. Журавель, О.Г. Кальман, Х.-Х. Кернер, М.Й. Коржанський, К. Коттке, Н.Ф. Кузнецова, О.В. Київець, В.В. Лавров, В.О. Мандибура, Г.А. Матусовський, В.А. Нікуліна, В.М. Попович, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, Є.В. Фесенко, Х.Р. Фрімен, Л.М. Чуніхіна, В.Ю. Шепітько, П.С. Яні.

Окремі кримінально-правові та кримінологічні аспекти боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, розглядалися в працях В.М. Алієва, А.М. Бабенка, А.С. Беніцького, М.В. Бондаревої, В.П. Головіної, О.О. Дудорова, Т. Качки, А.О. Клименка, М.В. Корнієнка, М.Є. Короткевича, М.І. Костіна, І.Є. Мезенцевої, М.І. Мельника, А.А. Музики, В.О. Навроцького, В.В. Сасенка, В.І. Сергієва, М.І. Хавронюка, О.О. Чаричанського.

Мета статті полягає в наданні кримінологічної характеристики осіб, що здійснюють легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Верховенство Закону та громадянське суспільство повинні гарантувати людині максимальну свободу та вільний розвиток особистості. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Громадяни користуються

рівним правом доступу до державної служби, а також правом на службу в органах місцевого самоврядування.

Отже, згідно з Конституцією, кожен має право бути допущеним до управління державними справами за умови, що буде відповідати певним критеріям. Одним із цих критеріїв є оцінювання своєї позиції, а також дотримання Закону, тобто виконання обов'язків у рамках Законів України. Всі порушення цих правил розглядаються у розділі 17 Кримінального кодексу України «Злочини у сфері державної служби та професійної діяльності» [1].

Слід зазначити, що юристи часів Російської імперії підкреслювали особливе значення офіційних злочинів. Н.М. Коркунов писав, що злочини чиновників більше, ніж правопорушення осіб, підривають авторитет Закону та силу правового порядку, мають більший вплив на інтереси держави. Водночас повноваження органів влади, уповноважених посадовими особами, полегшують їм вчинення злочинів, роблять їх більш небезпечними, ставлять людей у беспорядне становище. Нарешті, використовуючи свої повноваження, чиновники можуть вчинити злочини, які взагалі неможливі для окремих осіб [2].

Посадові особи під час здійснення службової діяльності повинні діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачений законодавством України. Це стосується всіх посадових осіб – представників законодавчої, виконавчої чи судової гілки влади, які виконують свої службові обов'язки в органах державної влади або місцевого самоврядування, юридичних осіб за державним або приватним законодавством [2].

Закон поділяє на такі три групи всі офіційні правопорушення:

- службові злочини, вчинені лише юридичними особами відповідно до приватного права;
- службові злочини, вчинені лише в органах державної влади, місцевого самоврядування та юридичних осіб, передбачених публічним законодавством;
- службові злочини, вчинені в державних органах, органах місцевого самоврядування юридичними особами публічного та приватного права.

Отже, розділ 17 Особливої частини КК встановлює кримінальну відповідальність за злочини, предметом яких є суспільні відносини, забезпечення нормальної службової діяльності в органах державної влади, місцевого самоврядування, а також юридичні суб'єкти як публічного, так і приватного права [3].

Не є службовими особами працівники, які виконують суто професійні (лікар), виробничі (водій) або технічні (друкарка, сторож) функції. Проте, якщо особа здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг і вчиняє злочин саме в цій сфері (наприклад, лікар отримує незаконну винагороду за видачу листа непрацездатності), відповідальність настає за відповідними статтями [4].

Також усі службові правопорушення можна класифікувати на службові злочини корисливих інтересів (хабарництво) та безкорисливі (зловживання владою, перевищення влади, службова недбалість, службове підривлення). Серед них найбільшу суспільну небезпеку має хабарництво. Це приводить до дезорганізації адміністративної діяльності, підриву авторитету влади та управління. Часто хабарництво поєднується з різноманітними економічними злочинами.

Згідно з даними соціологічних досліджень кримінальної статистики рівень службових злочинів значно підвищився за

останні роки. Так, якщо у 1990 р. було зареєстровано 3,2 тис. офіційних злочинів, то у 2001 р. – 18,9 тис., а у 2018 р. – понад 15 тисяч. У 1994 р. було виявлено 1,5 тис. фактів хабарництва, а у 2001 р. – 2,3 тис., у 2018 р. – 6 923 факти. У 2018 р. було зареєстровано понад 10 тис. службових злочинів, що становить 2,2% від усіх зареєстрованих злочинів.

Особливістю кримінологічної характеристики службових злочинів є відносно висока частка жінок. Їх частка в цих злочинах у 4–6 разів більше, ніж загальні тенденції цього показника серед інших видів злочинів.

Характерним є також той факт, що службові злочини вчиняються особами більш зрілого віку, ніж інші злочини (переважно особами старше 30 років).

Зловмисниками, як правило, є працівники, які мають прямий доступ до майна або розподіляють його, або здійснюють нагляд за працівниками, які здійснюють контроль.

Особи, які вчиняють службові правопорушення, мають такі риси характеру, як егоїзм, прагнення до зловживання владою, адміністрацією (це особливо стосується тих, хто терпить владу), зневага до Закону та нехтування своїми обов'язками щодо його виконання, дрібне, формальне або легковажне безвідповідальне ставлення до наслідків своїх дій та рішень, неповага до людей, а також часто зустрічається схильність до випивки, паскудний спосіб життя.

Більшість (до 95%) притягнутих до відповідальності працівників є представниками середнього та нижчого рівнів управління.

За морально-психологічною спрямованістю особистості суб'єктів зловживання владою та недбалістю можна поділити на кілька умовних типів.

1) Працівник економічної одиниці, який розглядає свою посаду зайнятості насамперед із корисливих інтересів чи інших особистих вигід; впевнений у силі грошей; отримує особисті матеріальні вигоди за рахунок урядових чи неурядових організацій чи окремих громадян; знає бізнес, є кваліфікованим організатором, але ігнорує інтереси служби, зацікавлений у них лише за можливості залишатися на посаді, яку він займає.

2) Посадова особа економічного та адміністративного апарату, домінуючим мотивом злочинних зловживань якої є кар'єризм.

3) Посадова особа, як правило, середнього бізнесу, яка не має достатньої кваліфікації.

4) Особа, яка дала згоду на виконання своїх обов'язків, але недостатньо компетентна для їх успішного виконання, посідає певне місце серед порушників.

Відповідно до морально-психологічної спрямованості хабарників можна класифікувати на два типи:

- звичайний хабарник, який тривалий час займався своєю злочинною діяльністю, оскільки майстерно маскує її;
- хабарник відносно нестабільного типу, який виявляється нездатним протистояти спокусі отримати «винагороду» за виконання своїх обов'язків.

Існує два види хабарів, які різко відрізняються один від одного:

- «злісний» хабарник, який часто використовує хабар та інші види «подяки» для досягнення як законних, так і протизаконних цілей; дотримується думки, що «все продається і все купується»;

– «випадковий» хабарник, який після тривалого вагання продовжує давати хабар, використовуючи всі можливі, на його думку, юридичні засоби [5].

Глибокий кримінологічний аналіз причин службових злочинів можливий насамперед з урахуванням основних економічних процесів та становища посадових осіб у системі наявних соціально-економічних відносин. Криміногенні фактори, що визначають причини та умови службових злочинів, досить численні, різноманітні й заздалегідь визначаються значними змінами в соціально-економічному житті суспільства. За своїми істотними характеристиками їх можна розділити на п'ять основних груп, таких як політичні, економічні, організаційно-управлінські, соціально-психологічні, правові фактори.

Специфіка політичних факторів в Україні зумовлена докорінним переходом суспільства від партійно-тоталітарної системи до демократичної, соціальної, правової держави.

Стратегічні помилки, допущені під час переходу від бюрократичного та планового регулювання економіки до регулювання на основі ринкових відносин, привели до конкретних проявів корпоративного та місцевого регулювання, які не вдалося своєчасно усунути чи яким не вдалося протидіяти.

До організаційно-управлінських факторів, що безпосередньо зумовлюють службові злочини в Україні, належать недоліки механізму функціонування системи державного управління та формування його апарату.

Соціально-психологічні чинники виявляються, зокрема, в широкому розвитку системи державного контролю; поганому контролю за діяльністю посадових осіб у таких важливих сферах, як бюджетування та приватизація, приватизація, ліцензування, митні та податкові, правоохоронні та судові органи.

Юридичні фактори – це перш за все недосконалість чинного законодавства, що виявляється в тому, що воно не забезпечує цілісної системи заходів щодо протидії корупції, необхідного впливу на її причини та умови.

Причини та умови офіційних злочинів відображають як загальний стан суспільства, властиві йому протиріччя, так і суб'єктивні фактори, включаючи відсутність політичної волі провідних вищих органів державної влади для рішучої боротьби з цим негативним соціальним явищем [6].

Запобігання службовим злочинам становить узгоджену систему заходів політичного, економічного, соціального, організаційно-правового характеру, спрямованих на випередження появи передумов цих злочинів, їх послаблення, нейтралізацію та усунення.

Запобіжні заходи політичного характеру зводяться до програмованості та предметності у впровадженні демократичних засад у різних сферах суспільної організації, зокрема в системі управління суспільством.

В економічній сфері заходи із запобігання службовим злочинам включають створення сприятливих умов для внутрішнього інвестування легальної економіки; запровадження загальнонаціонального інформаційного комплексу, в рамках якого відбувається постійний моніторинг кредитно-фінансового становища та грошових операцій населення.

Заходи запобігання службовим злочинам соціального характеру передбачають доведення рівня оплати праці державних службовців до рівня задоволення соціально значущих потреб відповідно до їх соціального статусу.

Запобігання службовим злочинам заходами правового характеру означає запровадження кримінологічної експертизи проектів нормативно-правових актів, здійснення повної систематизації антикорупційного законодавства тощо.

У сфері державного управління задля запобігання злочинам необхідно обов'язково дотримуватися правил підбору та розстановки кадрів, які базуються на конкурсній основі, запровадити практику обов'язкової ротации керівних працівників та інших працівників правоохоронних органів тощо.

Попри всю важливість заходів запобігання через об'єктивні та суб'єктивні обставини вони не завжди досягають своєї мети. Виявлення службових злочинів через специфіку їх прояву становить надзвичайну складність. Це зумовлює високий рівень їх латентності, перебування поза сферою юридичної відповідальності значної кількості осіб, діяльність яких є суспільно небезпечною.

Задля вдосконалення діяльності спеціальних органів, які виявляють службові злочини й запобігають їм, необхідно переорієнтувати їх із виявлення незначних фактів корупції на виявлення найбільш небезпечних злочинів та проявів у найбільш важливих сферах життя держави, а також там, де ця злочинність набула найбільшого поширення, чітко визначити порядок повної та своєчасної реєстрації повідомлень про вчинені злочини та інші правопорушення й встановити юридичну відповідальність за порушення працівниками правоохоронних органів.

Висновки. Ефективна боротьба зі службовими злочинами не може бути здійснена в результаті разових і короточасних акцій будь-якого ступеня активності та суворості на певному рівні, адже вона потребує довгострокових соціально-економічних, політичних і правових перетворень.

Література:

1. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ : Ін Юре, 2006. 1184 с.
2. Класифікація мотивів злочинної поведінки працівників міліції у сфері службової діяльності. *Право і безпека*. 2002. № 4. С. 192–196.
3. Про практику розгляду судами справ про корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25 травня 1998 р. № 13. *Вісник Верховного Суду України*. 1998. № 5. С. 9–12.
4. Гончар Т.О., Стрельцов Є.Л., Чуваков О.А. Кримінальне право України : посібник. Харків : Одиссей, 2013. 264 с.
5. Андрушко П.П., Стрижевська А.А. Злочини у сфері службової діяльності: кримінально-правова характеристика : навчальний посібник. Київ : Юрисконсульт, 2006. 342 с.
6. Даньшин І.М., Голіна В.В. та ін. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2013. 288 с.

Zemlyaniy D. Criminological characteristics of offenses in the field of official activity

Summary. The article is devoted to the research of theoretical and applied aspects of the state system of prevention and counteraction to legalization (laundering) of proceeds from crime, namely crimes in the sphere of official activity. The urgency of the study of the problem of crimes in the field of official activity is determined by the high public danger of relevant encroachments, the current state of the legislation, the practical importance of issues of responsibility for crimes of officials.

The object of the study is the public relations in the field of prevention and counteraction to the legalization (laundering)

of proceeds of criminal origin and a civil servant, as a special subject of the said crime.

The subject of the study is the doctrinal provisions of the science of criminal law, relating to the composition of the crime “legalization (laundering) of proceeds from crime” and the theory of counteraction: criminal and criminological characteristics of the phenomenon under study, the state of interaction of law enforcement agencies with other bodies and entities prevention of this crime.

Modern criminalization of the economy, imperfection of legislation on combating economic crime, lack of an effective system of state control over the activity of commercial structures and insufficient scientific elaboration of the problem of preventing these crimes have made the credit and financial system of Ukraine favorable for legalization (laundering) of crime, in turn, is one of the most common economic offenses.

These criminal attacks cause damage to the economy of Ukraine and the well-being of the population, are the basis for the spread of organized crime, lead to increased corruption of the state apparatus and law enforcement agencies.

Crime is a complex and multifaceted issue, and issues related to the proper protection of legal relationships in this area are of particular importance and require thorough scrutiny. Foreign criminologists have conducted fundamental studies of economic crime: E. Sutherland (1939), G. Newman (1958), G. Kaiser (1980), G. Schneider (1987) and others.

In general, the founder of the concept of combating economic crime is considered by American criminologist E. Sutherland, who in 1939 first used the concept of “white collar crime”. And today, as crime, as a disease, is increasingly prevalent among public servants from the lowest to the highest categories and ranks, this problem is becoming very acute.

Studying this topic will contribute to a deeper understanding of the problems already studied, related to the concept and peculiarities of criminal responsibility of the special subject of crime, as well as issues of application of the rules of the Criminal Code chapters on the offenses of which the official is subject.

Key words: crime, crimes of a social nature, official crimes, self-interest, bribery, official activity, public danger, official, professionalism, bribery.

*Кікалішвілі М. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

СВІТОВІ МОДЕЛІ СТРАТЕГІЇ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЙНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ

Анотація. Стаття присвячена розгляду світових моделей стратегії протидії корупційній злочинності. У статті встановлено визначення поняття «стратегія», наведені підходи до загального розуміння стратегії як кримінологічного інституту з визначенням найбільш популярних та дієздатних підходів.

Автором перелічуються одні з найменш корумпованих держав світу із зауваженням того, як саме цим державам вдалося домогтися такого низького рівня корупції. Досліджується досвід антикорупційних стратегій країн Скандинавії та Прибалтики. Зауважується, що більшість держав із низьким рівнем корупції поєднують у своїх моделях стратегії протидії корупції репресивні заходи із системним усуненням причин корупції.

У статті акцентується увага, що сучасна антикорупційна стратегія майже завжди передбачає розбудову активної співпраці державних органів, правоохоронних органів та громадськості в розрізі запобігання та протидії корупційним проявам. Крім того, важливим фактором подолання корупції визнається підвищення громадянської та службової свідомості.

Як підсумок, визначено, що корупція – небезпечне явище, яке притаманне будь-якій державі сучасного світу. Водночас деякі держави світу змогли вибудувати дієву модель стратегії протидії корупційній злочинності. Україна натеper стоїть на порозі видання нової антикорупційної стратегії, з якою нам жити наступні декілька років. Цілком доцільним було б запозичити до національної антикорупційної стратегії певні позитивні елементи зарубіжного досвіду з урахуванням специфічних особливостей українського буття.

Ключові слова: стратегія, модель, світові держави, системна протидія, усунення причин, корупційна злочинність, кримінологія.

Постановка проблеми. Розвиток сучасної української державності супроводжується рядом гострих проблем, які потребують негайного вирішення. Однією з найбільш істотних та нагальних проблем виступає корупція. Той негативний вплив, який корупція вчиняє на державу, набагато більш глибокий, аніж може здатися на перший погляд. Окрім розвитку тіньової економіки, яка завдає болісного вдару звичайній, корупція підриває авторитет державних інституцій, руйнує морально-етичні принципи громадян, призводить до поступового формування негативного суспільного менталітету, який виражається у схильності людей вирішувати справи в обхід законних шляхів.

Боротися з корупційними проявами та самою корупцією як явищем – складне та багатоаспектне завдання, під час вирішення якого важливо, чи є в держави грамотна стратегія проти-

дії даному виду злочинності. У протидії корупційній злочинності стратегія займає провідне місце, виступаючи тією основою, що формує та координує загальну політику держави в антикорупційній сфері. Без антикорупційної стратегії заходи по боротьбі з корупцією несистемні та нескоординовані, а діяльність антикорупційних правоохоронних органів відрізняється дисбалансом та неузгодженістю.

Той факт, що Україна досі перебуває скуютою корупційними проявами, яскраво свідчить про те, що антикорупційна стратегія нашої держави залишає бажати кращого. Варто наголосити, що в Україні наразі взагалі не існує сучасної антикорупційної стратегії, яка б відповідала викликам сьогодення. Зараз наша держава керується тими стратегічними приписами, які були закладені в Антикорупційній стратегії на 2014–2017 роки (затверджена Законом України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки» [8]), діяльність якої, за ідеєю, повинна була припинитися у грудні 2017 року, а на зміну повинна була прийти нова Антикорупційна стратегія 2018–2020, чого не відбулося. Натепер є вже розроблений проект Антикорупційної стратегії на період 2019–2023 рр. який, втім, ще знаходиться на стадії обговорення. На наш погляд, аби зробити нову Антикорупційну стратегію України дійсно революційним документом, покликаним викоринити корупцію з держави, конче необхідно запровадити до неї прогресивні світові доробки. Для цього необхідно змістовно дослідити найбільш дієві світові моделі стратегії протидії корупції, щоб обрати ту, яка найбільше підходить до українських реалій. Саме в цьому полягає очевидна актуальність даного наукового дослідження.

Серед учених, які приділяли увагу дослідженню питань, пов'язаних зі стратегією протидії злочинності загалом та корупційної зокрема, треба наголосити на таких прізвищах: О.М. Бандурка, О.Ю. Бусол, В.В. Голіна, М.Г. Колодяжний, О.М. Литвинов, М.І. Мельник, А.Н. Михненко, Т.М. Супрун та інші.

Метою статті є дослідження різних світових моделей стратегії протидії корупції задля визначення найбільш прогресивних та таких, які можна було б реалізувати в українських умовах. Задля досягнення поставленої мети висунуто завдання – дослідити визначення поняття «стратегія» та виявити, які саме моделі стратегії протидії корупційній злочинності виокремлюються сучасною кримінологією, навести найбільш дієві світові моделі стратегії протидії корупційній злочинності з виявленням тих аспектів, які можна було б запозичити для української антикорупційної стратегії на найближчі роки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переходячи до викладення основного матеріалу, насамперед розберемося з понятійним апаратом такої дефініції, як «стратегія».

Слід відмітити, що наукова література рясніє різними підходами до визначення поняття «стратегія». Зазначена дефініція має відношення до різних сфер суспільного буття і в кожній із цих сфер відрізняється певними характерними особливостями. Етимологічно слово стратегія має давньогрецьке походження та означає «мистецтво воювати». Іншими словами, спочатку стратегія виступала суто воєнним терміном та передбачала певний детальний план щодо ведення війни на чітко визначений, зазвичай довготривалий період [6, с. 132]. Цивільного значення термін «стратегія» довгий час не мав та використовувався суто у воєнних та пов'язаних з ними науках. В інших науках, які ми зараз не можемо уявити без використання терміна «стратегія», як, наприклад, економіка, перші згадки про стратегію датуються серединою ХХ століття.

З розвитком людського пізнання стратегія почала відходити від свого першочергового воєнного значення та почала розглядатися як певний план довготривалих дій, направлених на досягнення конкретизованої, чітко окресленої мети, сформованої в залежності від сьогоденних потреб тієї чи іншої сфери. Сьогодні поняття «стратегія» використовується не лише в науці як такій, а й в абстрактних сферах, прямо не зв'язаних із наукою. Наприклад, популярним є використання понять «стратегія» та «стратегічні цілі», коли йдеться про розвиток певного підприємства.

Якщо говорити про кримінологічне визначення дефініції «стратегія», то воно з'явилося відносно нещодавно, що пояснюється багато в чому й молодістю самої кримінології як однієї з юридичних наук. Із кримінологічної точки зору стратегію прийнято розглядати як сукупність прийомів, які покликані на реалізацію ведення ефективної боротьби зі злочинністю загалом та окремими її проявами зокрема. Іншими словами, кримінологія – це вибір кінцевого вектору досягнення тієї мети, яку було визначено заздалегідь [1, с. 13].

З нашої точки зору, найвдалішим визначенням терміна «стратегія» в кримінологічному сенсі є інше визначення. Так, стратегія – це певний вид державної діяльності, яка реалізує концептуальні питання теорії та практики запобігання злочинності, боротьби з нею та її профілактики [3, с. 30].

Отже, аналізуючи зазначені теоретичні підходи до визначення поняття «стратегія», можна дійти проміжного висновку, що стратегія виступає певним базисом для подальшого формування державної антикорупційної політики, тобто вона являє собою першочергову основу для державної боротьби з корупцією. Під час побудови антикорупційної стратегії можна керуватися різними підходами до розуміння загальної сутності цього інституту. Зазвичай виокремлюють три найбільш популярні підходи:

- підхід «війни» з корупцією (за такого підходу головною зброєю боротьби з корупцією стають каральні засоби; у державі приймають нормативно-правові акти із жорсткими санкціями);

- підхід системного усунення причин корупції (суттєво менш суворий підхід порівняно з першим, який поєднує в собі й просвітницькі засоби боротьби з корупцією, й репресивні, внаслідок чого створюється певна комбінована система протидії корупційній злочинності);

- підхід свідомої пасивності відносно корупції (напевно, найбільш своєрідний підхід, який полягає в думці, що активні дії не здатні подолати корупційні прояви, а сама корупція –

тимчасовий фактор, який зникне сам по собі з трансформацією суспільства на більш демократичне та ліберальне) [4, с. 191–195].

У сучасному світі своє відображення знаходить кожен із наведених підходів. Найбільш недієздатним та неефективним, безумовно, є підхід свідомої пасивності відносно корупції. Такий підхід характерний для вкрай слабо розвинутих країн Африки та Азії, де панує суцільна анархія та безлад. Власне кажучи, подібний підхід і формує поступове перетворення держави у клептократію – державу, що повністю пройнята злочинністю, якою безпосередньо керують шахраї різних верств. Відмічений підхід простий та не затратний, проте він і безглуздий, адже не дає жодного практичного результату. З корупцією, як і з хворобою, неможливо розраховувати на те, що вона зникне сама по собі, варто лише почекати. Лише належні дії, лише адекватне «лікування» можуть допомогти державі скинути із себе хворобливі кайдани корупції.

Підхід війни з корупцією має ряд переваг, але він теж не ідеальний. Фактично даний підхід розрахований на залякування корупціонерів. Створення системи жорстких покарань начебто повинно утримати осіб від вчинення корупційних злочинів чи правопорушень, проте зазвичай відбувається трохи інакше. Корупціонери не утримуються від вчинення корупційних дій, а лише намагаються стати ще більш обережними та ще більше приховати власну незаконну діяльність, адже корупціонерів залякують, а не намагаються змінити їх усвідомлення власних дій. Не відбувається належного перевиховання населення з націленістю на формування законослухняної поведінки. Крім того, зазвичай будь-які репресії сприймаються негативно, що рано чи пізно призведе до активної протидії подібній антикорупційній державній політиці з боку різних прошарків населення.

Підхід війни з корупцією не винищує її, а лише змушує корупційну злочинність переходити у більш витончені форми. Яскравим прикладом країни, яка бореться з корупцією суто «воєнним» підходом, є Китайська народна республіка. У відміченій країні навіть присутня смертна кара за хабарництво, проте, за статистичними даними та різними соціологічними дослідженнями, в Китаї все одно присутня корупційна злочинність, яка вміло маскується та рідко проривається назовні.

Таким чином, найбільш популярний та ефективний підхід – це системне усунення причин корупції. За даного підходу є можливість комплексно та довгостроково поліпшити ситуацію з корупцією в державі. Суттєвою перевагою перед іншими підходами виступає вплив саме на причини появи корупції, а не на її зовнішні прояви. Державою, яка найбільш ідеально втілює підхід системного усунення причин корупції під час формування власної стратегії протидії корупційній злочинності, є Королівство Нідерланди (мається на увазі лідерство серед країн Європи). Антикорупційну стратегію цієї країни побудовано на таких елементах: постійна звітність та гласність стосовно вчинених корупційних злочинів посадовцями перед населенням; щорічні звіти Міністра внутрішніх справ щодо виявлених фактів політичної корупції; моніторинг ситуації з корупцією в державі (виявлення найбільш потенційно корумпованих сфер суспільного життя з подальшим пріоритетним на них впливом); створення системи покарань за порушення професійної етики; головне покарання до особи, яка вчинила корупційний злочин, – заборона працювати в державних орга-

нізаціях із позбавленням всіх пільг, що передбачені для держслужбовця, в тому числі пенсійних та соціальних; в усіх державних органах створені спеціальні служби безпеки, які ретельно слідкують за неприпустимістю корупційних дій у підзвітній структурі чи організації [9].

Зазвичай більшість країн світу схильні поєднувати у своїх антикорупційних стратегіях підхід війни з корупцією та підхід системного усунення причин корупції. Так, зокрема, подібне поєднання двох підходів характеризує успішну антикорупційну політику, проведену диктаторським урядом Нігерії наприкінці ХХ – початку ХХІ століття. Жорсткі покарання корумпованих чиновників (тюремні строки від 10 років) поєднувалися тут із прищепленням нації антикорупційної етики, для чого створювалися відповідні державні структури, які несли принципи такої етики в народні маси та володіли істотним рівнем престижності в очах пересічних громадян.

На основі визначених підходів кожна держава світу формує власне бачення своєї стратегії подолання корупції. Тобто створює певну модель – певне інформаційне та натурально-матеріальне уявлення об'єкту (у нашому випадку об'єкт – стратегія протидії корупційній злочинності). Тобто модель стратегії протидії корупційній злочинності – це те, як саме та чи інша держава бачить цю стратегію у власних умовах, як її запровадити та реалізувати.

Окрім згаданих вище Нідерландів, у Європі ще достатня кількість країн з ефективними моделями стратегії протидії корупційній злочинності. Моделі деяких із них ми проаналізуємо.

Так, за загальним індексом рівня корупції європейськими лідерами за найнижчими показниками цього явища виступають далеко не Франція чи Німеччина, як дехто міг би подумати, зважаючи на економічну та промислову потужність цих держав. Безумовно, і Франція, і Німеччина мають низький рівень корупції, проте справжніми антикорупційними лідерами являються країни Скандинавії та Прибалтики. Якщо відносно скандинавських держав особливих сумнівів не виникає, адже ці країни заможні та успішні, з найвищим рівнем середньої заробітної плати на всій материковій Європі, то успішність прибалтійських держав у протидії корупції викликає певне здивування, адже економіка зазначених держав не виглядає монументально з огляду на майже відсутню промисловість у регіоні (яка, як відомо, є основою стабільності економічної системи). Успіх Прибалтики пов'язують передусім із правильними змінами у світосприйнятті населення, які відбулися після отримання країнами цього регіону незалежності. Найкращою моделлю антикорупційної стратегії протидії корупції виокремлюється Естонія.

Досліджуючи антикорупційну стратегію Естонії, слід відмітити, що після розвалу СРСР для Естонії були характерні ті ж самі бурхливі події 90-х років ХХ століття, що й для більшості інших радянських республік. Йдеться про тотальний розбій, рекет і поширення корупції на такому плідному ґрунті анархії. Виходить, що початкові умови в Україні та Естонії були однаковими, але одна держава залишилася у корупційній владі, а інша якісно та рішуче її подолала. На рубежі століть Естонія розробила свою найбільш дієву модель антикорупційної стратегії, яка полягала в розбудові електронної держави (прибирався людський фактор під час отримання різних довідок та документів; увесь процес документообігу поступово автоматизувався). У межах цієї стратегії був прийнятий Кри-

мінальний кодекс Естонії, який увів суворі покарання за корупційну злочинність. Хабарництво за естонським Кримінальним кодексом карається позбавленням волі на строк до п'яти років, а у разі повторного вчинення даного злочину – від десяти років (порівняйте з набагато більш ліберальним кримінальним законодавством України). Крім безпосередньо позбавлення волі, до винних осіб активно застосовується додатковий вид покарання – конфіскація майна.

Приблизно в період 2008–2010 років Естонія дещо видозмінила модель своєї антикорупційної стратегії, зосереджуючи увагу на дієвій профілактиці корупційним злочинам з активним залученням до цього громадських організацій. У державі офіційно діє Програма «Чесна держава і нагляд», суть якої в тому, що будь-який тривожний сигнал щодо корупційного діяння негайно розслідується всіма правоохоронними органами, уповноваженими на боротьбу з корупцією [11, с. 34]. Як бачимо, Естонія у своїх моделях антикорупційної стратегії активно використовує поєднання двох підходів, відмічених вище, – «війни» з корупцією та системного усунення причин корупції, що дає свої позитивні результати. Литва та Латвія будують свої антикорупційні стратегії, беручи за основу саме естонські напрацювання.

Серед Скандинавських країн очевидним антикорупційним гігантом постає Швеція, але про неї ми зауважимо окремо та дещо пізніше. Інші держави, такі як Норвегія, Данія та Фінляндія, перебувають приблизно на однаковому рівні, тому дослідити їхні моделі стратегії протидії корупції можна на прикладі якоїсь однієї країни. Ми розглянемо Фінляндію. Дана держава є членом Європейського союзу (далі – ЄС), а отже, приєднується до більшості нормативних документів транснаціонального характеру, що затверджуються даною організацією. Проте запровадження норм ЄС до масиву внутрішніх норм права робиться Фінляндією вкрай обережно та виважено. Головний принцип у цьому процесі – якомога менше змінити вітчизняне законодавство, додаючи в нього загальноєвропейські норми.

Фінська модель антикорупційної стратегії ґрунтується не на боротьбі чи протидії корупції як явищу, що вже сформовано, а на тому, аби не допустити формування корупції та винищувати її на початкових стадіях. До речі, такий підхід стосується всіх інших видів злочинності також. Кримінальний кодекс Фінляндії, на відміну від естонського, містить більш гуманні санкції. Так, за хабарництво передбачена санкція у вигляді або штрафу, або позбавлення волі на строк до чотирьох років, залежно від ступені серйозності вчинюваного діяння. Не менш важливо, що, незважаючи на низький рівень корупції в державі, у Фінляндії ніколи не було спеціального закону про корупцію [10, с. 203].

Виходить, що центральне місце у фінській моделі стратегії протидії корупційній злочинності відводиться профілактиці корупційних проявів, роботі з населенням щодо формування в останнього законослухняного образу життя та створення умов комфортного життя для кожного члена громадськості, аби в нікого не виникало думки про спробу вчинити злочинне діяння (майже немає «війни» з корупцією, натомість величезна увага приділяється системному усуненню причин корупції). Авжеж, подібне можливо лише за умови заможного стану держави та суцільної довіри пересічних громадян до політичної верхівки. Для України, в її сьогоденних реаліях, таке виглядає утопічним.

Подібно фінській моделі стратегії протидії корупційній злочинності обстоють справи й в Ісландії – одній з північних країн. Ця держава, територіально віддалена від материкової Європи, майже не визнає силові способи боротьби зі злочинністю. Ставка робиться на високий рівень культури громадян. Цікаво, що в Ісландії один із найменших за кількістю штат поліцейських, адже рівень злочинності настільки низький, що в країні попросту немає потреби у великому скупченні поліціантів. Ісландія є передовою державою в плані використання новітніх технологій. Так, у зазначеній державі активно використовується Інтернет як засіб пізнання громадської думки. Через всесвітню мережу ісландці, зокрема, голосують за ті чи інші антикорупційні заходи, чим створюється атмосфера причетності всіх та кожного, без виключення, до загальнодержавної антизлочинної боротьби [2, с. 96].

Активною розбудовою співпраці громадськості та державних органів, що є стратегічною задачею антикорупційної діяльності, займається і Молдова, яка істотно просунулась вперед у питанні викорінення корупції [5, с. 72].

Слід відмітити, що кожна країна світу має власні моделі стратегії протидії корупційній злочинності, дослідити кожен з яких неможливо через певні обмеження такої форми наукового дослідження, як наукова стаття. Окрім наведених вище моделей певних країн, у межах даної наукової роботи ми дослідимо ще дві держави, антикорупційний досвід яких є вкрай важливим. Йдеться про анонсовану вище Швецію та Сінгапур. Природно, що такий вибір не є раптовим.

Справа в тому, що сучасна кримінологія, коли йдеться про моделі стратегії протидії корупції, умовно виокремила дві найбільш дієві та перевірені з них, на основі яких існують та видозмінюються всі інші. Цими базисними моделями вступають сінгапурська та шведська. Зазначені моделі характеризуються рядом специфічних ознак та мають певні відмінності одна від одної, проте схожі в одному – вони високоєфективні. Як у Сінгапурі, так й у Швеції корупція перебуває на неймовірно низькому рівні, і якщо погоджуватися з тезою, що корупцію неможливо викоринити повністю, то слід визнати, що цим державам це майже вдалося й вони, як ніхто інший, близькі до повної перемоги над корупційною злочинністю.

Якщо казати більш детально, то в Сінгапурі, зокрема, діє розгалужена мережа органів кримінальної юстиції суто антикорупційного призначення, які ретельно вивчають будь-яку інформацію щодо вчинення корупційного злочину певною особою. Особливо ефективно працює Бюро з розслідування корупції, яке має широке коло повноважень та може завдавати впливу навіть на політичних діячів, представників найвищих державних посад [12, с. 97].

За хабарництво в Сінгапурі відбирають майно та кошти, що цікаво, не лише в розмірі завданих збитків. Часто загальна вартість такої матеріальної санкції може перевищувати суму хабара. Особа, яка вчинила корупційний злочин, позбавляється можливості займати будь-які державні посади, й загалом, її подальше працевлаштування вкрай важке. У пресі іноді миготіла інформація стосовно сінгапурських чиновників, котрі були замішані у корупційній справі, внаслідок якої були позбавлені посади та значної кількості матеріальних благ (та дивом не були позбавлені волі) й після цього не могли влаштуватися на роботу навіть офіціантами в кафе. Можна сказати, що клеймо

корупціонера в Сінгапурі вибиває з-під ніг такої особи весь соціальний ґрунт та робить життя дуже складним.

Вартий уваги той факт, що бути чиновником у цій державі – велика честь. Усі матеріальні та соціальні проблеми чиновника і його родини вирішуються на багато років уперед. Водночас і розплата за корупційне діяння вкрай суворі. Корупціонеру загрожує великий тюремний строк, втрата всіх матеріальних та соціальних благ/пільг та ганьба.

Сінгапурська модель стратегії протидії корупції була започаткована ще в 70-х роках ХХ століття й актуальна досі. Головні її елементи полягають у такому: за хабарництво несе жорстку відповідальність не тільки особа, що взяла хабар, а й та особа, яка його запропонувала; особистий приклад політичних лідерів щодо кристально чистої та чесної роботи; невідворотність покарання незалежно від статусу винного; гідна оплата праці чиновникам; втрата всіх благ особами, які будуть викриті в корупційному діянні [4, с. 298]. Здається, що кожен із зазначених постулатів зовсім не був би зайвим в українській антикорупційній стратегії.

Що ж до Швеції, то в цій державі домогтися суттєвих успіхів у боротьбі з корупцією допомогло створення незалежної та ефективної системи правосуддя. Паралельно з цим шведська модель стратегії протидії корупційній злочинності зосередилась на підвищенні етичних стандартів чиновників. Робота державного службовця становилась поступово вельми іміджевою, а статки держслужбовців істотно перевищували заробітні плати представників інших професій (на початку реформування державної служби особи, що знаходились на такій службі, заробляли у 12–15 разів більше, ніж була середня заробітна плата по країні). Сьогодні пересічний службовець заробляє вдвічі більше робочих професій. Істотною особливістю шведського підходу до викорінення корупційних проявів є активне залучення громадськості до антикорупційної політики держави [7]. Так, у Швеції успішно функціонує «Інститут проти хабарів», який займається ретельним моніторингом рівня корумпованості всередині країни ще з 20-х років ХХ ст. Зазначений інститут працює в частині суспільної моралі, намагаючись дати громадянам вірне уявлення стосовно того, чи є діяння корупційним, чи ні. «Інститут проти хабарів» активно співпрацює з антикорупційною прокуратурою та антикорупційною поліцією (яка налічує лише 25 осіб, що займаються розслідуванням суто корупційних випадків).

Загалом, слід наголосити, що у Швеції майже немає антикорупційних програм чи нормативних документів, а протидія корупції ведеться не за допомогою жорстких санкцій, а через дієвий вплив на свідомість громадян, яким прищеплюється законслухняна поведінка. Саме системний розвиток держави, її поступове зміцнення та збагачення вкупі з належними просвітницькими та антизлочинними профілактичними діями становлять основу шведської моделі стратегії протидії корупції, яка у свою чергу є основою та прикладом для інших держав. Так, наприклад, сусідня із Швецією Норвегія на основі шведської моделі стратегії протидії корупційній злочинності побудувала загальнодержавну програму профілактики корупції, яка називається «нульова терпимість до корупції» та передбачає формування в населення тотальної відрази до будь-яких корупційних дій.

Висновки. Підводячи підсумок, варто зазначити, що корупція – небезпечне явище, яке притаманне будь-якій дер-

жаві сучасного світу. Різниця полягає в тому, що деякі країни змогли побудувати дієві моделі стратегії протидії корупційній злочинності, а їхній досвід не завадило би проаналізувати та вибірково застосувати Україні, особливо з огляду на її євроінтеграційні прагнення. Треба відмітити, що ефективна модель стратегії протидії корупційній злочинності повинна поєднувати в собі як «воєнні» (репресивні) дії щодо викорінення корупції, так і дії, направлені на системне усунення причин корупції. Такий підхід якісно зарекомендував себе в різних світових моделях антикорупційних стратегій, і, напевно, Україна, яка в найближчий період повинна прийняти власну, нову антикорупційну стратегію, може врахувати вищевказане та внести відповідні новели до своєї стратегії. Цілком природно, що використання зарубіжного досвіду може істотно допомогти нашій державі в подоланні негативного явища корупції, але подібне використання зарубіжного досвіду повинно відбуватися з розумом та з урахуванням специфічних особливостей українського буття.

Література:

1. Бородин С.В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы. Москва : Наука, 1990. 272 с.
2. Голіна В., Колодяжний М. Світова злочинність: сучасні тенденції та стратегії протидії. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 2. С. 92–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapnu_2015_2_12
3. Голіна В.В., Лукашевич С.Ю., Колодяжний М.Г. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні : монографія ; за ред. чл.-кор. Нац. акад. прав. наук України, д-ра юрид. наук В.В. Голіни ; Нац. акад. прав. наук, Ін-т вивч. пробл. злочинності. Харків : Право, 2012. 303 с.
4. Запобігання та протидія корупції : навч. посіб. / А.М. Михненко та ін. ; за ред. А.М. Михненка ; Акад. фін. упр. Вид. 4-те, переробл. й доповн. Київ : Акад. фін. упр., 2013. 664 с.
5. Ільєнок Т.В. Борьба с коррупцией: международный досвід. *Юридична наука*. 2013. № 2. С. 71–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2013_2_11
6. Ліпич Л.Г., Грицюк Н.О. Підходи до визначення поняття стратегія. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 8. С. 131–134. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2013_8_38
7. Міжнародний досвід протидії корупції. URL: <http://sd.net.ua/2012/03/09/mizhnarodnij-dosvid-protidiyi-korupciyi.html>
8. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки : Закон від 14.10.2014 р. № 1699- VII. *Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 46. Ст. 2047.
9. Прохоренко О.Я. Протидія корупційним проявам у системі державної служби України (організаційно-правовий аспект) : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.03. Київ, 2004. 206 с.
10. Супрун Т.М. Зарубіжний досвід запобігання та протидії корупції. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 2–3. С. 199–204. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2017_2-3_41
11. Теоретико-правові засади протидії корупції : науково-аналітична доповідь / авторський колектив : В.Ф. Дейнека та ін. Ірпінь : НДІ фінансового права, 2014. 39 с.
12. Хома В.О., Молдован Е.С. Сінгапурська модель запобігання і протидії корупції: досвід для України. *Митна безпека*. 2013. № 2. С. 94–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mb_2013_2_16

Kikalishvili M. Global models of strategies to counteract corruption criminality

Summary. The article is devoted to consideration of world models of strategy of counteraction to corruption criminality. In the article the definition of the concept “strategy” is established, approaches to the general understanding of strategy, as a criminological institute with the definition of the most popular and effective approaches are resulted.

The author lists some of the world’s least corrupt states, with a note on how these states have managed to achieve such a low level of corruption. The experience of Scandinavian and Baltic countries in anti-corruption strategies is studied. It has been noted that most states with low levels of corruption combine repressive measures in their anti-corruption strategies with systemic addressing the causes of corruption.

The article draws attention to the fact that the modern anti-corruption strategy often provides for the construction of active cooperation between state bodies, law enforcement authorities and the public in the context of preventing and combating corruption. In addition, an important factor in overcoming corruption is the increase of civil and professional consciousness.

As a result, it is determined that corruption is a dangerous phenomenon, which is inherent to any state in the modern world. At the same time, some countries were able to build an effective model of the strategy to counteract corruption. Ukraine is now at the stage of implementing a new anti-corruption strategy, with which we will live for the next few years. It would be quite expedient to borrow certain positive elements of foreign experience into the national anti-corruption strategy, taking into account the specific features of Ukrainian life.

Key words: strategy, model, world states, systemic counteraction, elimination of causes, corruption crime, criminology.

*Кубрак Р. М.,**кандидат юридичних наук,**перший заступник начальника – начальник навчального відділу
Дніпровського центру підвищення кваліфікації персоналу
Державної кримінально-виконавчої служби України*

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Анотація. У статті розглядаються окремі аспекти забезпечення належного правопорядку в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах. Проводиться аналіз стану правопорядку в пенітенціарних установах, звертається увага на окремі криміногенні фактори, які детермінують вчинення злочинів в установах як засудженими, так і персоналом. До них автор відносить наявність кримінальної субкультури, криміногенний склад засуджених, несприятливе соціальне середовище установ, їх неналежне матеріально-технічне та фінансове забезпечення, що не дає можливість створити відповідні умови для проживання та виправлення засуджених у відповідності до міжнародних стандартів, неякісне виконання персоналом установ виконання своїх обов'язків, його низьку кваліфікацію, недосконалу правову регламентацію процедури виконання кримінального покарання, забезпечення безпеки та прав учасників пенітенціарного процесу.

Автором визначено, що кримінальне покарання у виді позбавлення волі на певний строк є одним із найпоширеніших покарань, яке застосовується судом в Україні. Запропоновано систему заходів, спрямовану на підтримання правопорядку в установах. До них насамперед відносяться: підбір та підготовка пенітенціарного персоналу; відкритість установ для громадського контролю, забезпечення ефективного відомчого, громадського контролю та прокурорського нагляду за діяльністю УВП; змінення взаємовідносин між персоналом та засудженими й особами, взятими під варту, які б виключали обопільне вороже, неприязне ставлення, а ґрунтувалися на взаємоповазі, створенні безпечного середовища, належних умов утримання в установах, усунення ситуацій, які створюють передумови для конфронтацій і протистоянь між персоналом, засудженими, їхніми рідними, представниками громадських, релігійних організацій; забезпечення засудженим безпечних умов праці та гідну її оплату, що стане в майбутньому ключовим мотиватором до правомірної поведінки та зміни соціальних пріоритетів у засуджених. Одним із засобів забезпечення правопорядку в УВП є ізоляція засуджених, що поєднує в собі комплекс інженерно-технічних засобів (фізична безпека) та заходів режимного характеру, які спрямовані на недопущення потрапляння до осіб, які утримуються на території УВП, сторонніх осіб, заборонених до використання предметів, обмеження і контроль комунікацій цих осіб із середовищем за межами установи, унеможливлення негативного впливу засуджених та осіб, взятих під варту, на інших громадян, забезпечення охорони суспільних відносин від протиправних посягань цих осіб (процедурна безпека).

Ключові слова: установи виконання покарань, злочин, детермінанти, суспільно корисні зв'язки, позбавлення волі на певний строк, правопорядок, правове регулювання, кримінальна субкультура.

Постановка проблеми. Пенітенціарна система України вже тривалий час відображає ті процеси, які відбуваються в українському суспільстві та безпосередньо чи опосередковано чинять на неї вплив. Правопорядок в установі виконання покарань та слідчих ізоляторах (далі – УВП) є невід'ємною складовою частиною правопорядку в державі, перебуває в прямій з нею взаємозалежності, й не об'єктивно буде розглядати його як відокремлене, автономне соціально-правове явище, незважаючи на певну ізоляцію установ від суспільства. Стан правопорядку в УВП залежить від ряду факторів, окремі з яких ми проаналізуємо в межах даної статті.

Аналіз наукової літератури показав, що сучасний стан дослідження питань, пов'язаних із запобіганням злочинності та зміцненням правопорядку в пенітенціарних установах, відображений у роботах вітчизняних вчених: С. Беклеміщева, І. Богатирьова, І. Даньшина, Т. Денисової, О. Джузи, В. Голіни, І. Жука, А. Зелінського, О. Колба, І. Копотуна, В. Львовичкіна, О. Мартиненка, Л. Мостепанюка, А. Музики, Н. Орловської, Ю. Орла, В. Петкова, Т. Приходько, М. Пузирьова, А. Степанюка, В. Трубникова, С. Царюка, С. Фаренюка, В. Шаблістого, С. Шаренко, І. Яковець та інших. Але, незважаючи на існування наукових праць із даної тематики, питання, порушені в публікації, мають актуальне теоретико-прикладне значення та потребують дослідження і на науковому рівні в умовах існуючої сьогодні складної обстановки в системі УВП, виникнення масових заворушень та групових непокор.

Мета статті – провести аналіз окремих факторів та детермінантів, які впливають на стан правопорядку в УВП, спираючись на статистичні дані вчинених злочинів в установах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до статті 5 Кримінально-виконавчого кодексу України принципами виконання і відбування покарання є невідворотність виконання і відбування покарань, законність, справедливість, гуманізм, демократизм, рівність засуджених перед законом, повага до прав і свобод людини, взаємна відповідальність держави і засудженого, диференціація та індивідуалізація виконання покарань, раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участь громадськості в передбачених законом випадках у діяльності УВП. Дотримання вказаних основоположних принципів виконання та відбування покарання як персоналом, так і засудженими та іншими суб'єктами правовідносин у пенітенціарній сфері є підґрунтям забезпечення належного правопорядку в УВП. Одним із пріоритетних напрямів у реалізації кримінально-виконавчої політики держави є запобігання вчинення злочинів у межах УВП

та зміцнення правопорядку. Сьогодні кримінально-виконавча політика в Україні спрямована на подальшу гуманізацію виконання кримінальних покарань, пов'язаних із позбавленням волі (ізоляцією), що задекларовано в Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, схваленої розпорядженням Кабінету міністрів України від 13.09.2017 р. № 654-р.

Оскільки процес виконання (для персоналу УВП) – відбування (для засуджених) встановленого судом покарання – є бінарним, то складники правопорядку в УВП формуються як персоналом, так і засудженими.

У 2018 р. судами України засуджено 73 659 осіб (2798 неповнолітніх осіб, у тому числі 276 неповнолітніх осіб жіночої статі), з них до позбавлення волі на певний строк – 13 765 осіб (257 неповнолітніх осіб), що становить 18,7% від загальної кількості засуджених, 21 особа засуджена до довічного позбавлення волі, 909 – до обмеження волі, 2584 – до арешту [1]. Як бачимо із приведених даних, серед кримінальних покарань, пов'язаних із застосуванням заходів ізоляції, найчастіше судами застосовується позбавлення волі на певний строк.

За результатами аналізу статистичних даних судової влади, Міністерства юстиції, ДКВС України встановлено, що протягом 2004–2019 рр. відбулося значне зменшення кількості осіб, відносно яких судами застосовано кримінальне покарання у виді позбавлення волі на певний строк – з 54,2 тис. осіб у 2004 р. до 13,7 тис. осіб у 2018 р. Прямо корелюється з указаними даними і зменшення чисельності осіб, які утримуються в установах ДКВС України, з 192,0 тис. осіб у 2004 р. до 53,5 тис. осіб у 2019 р. (за даними ДКВС України в УВП утримується 53 566 осіб, у тому числі: СІЗО та УВП – 19 245 осіб (1151 жінок); виправні колонії – 32 686 осіб (1412 жінок); виховні колонії – 84 особи (5 жінок); виправні центри – 15 541 особа (84 жінок) [2]. Незважаючи на постійну динаміку щодо значного зменшення не тільки загальної кількості осіб, які утримуються в УВП, з 192 тис. у 2004 р. до 60,6 тис. у 2017 р., 55,4 тис. у 2018 р. 53,5 тис. у 2019 р., а й кількості засуджених осіб, до такого виду кримінального покарання, як позбавлення волі на певний строк, у процентному співвідношенні частка вказаної категорії засуджених серед загальної кількості засуджених осіб залишається порівняно сталою протягом 2004–2018 рр. і коливається в межах від 27% до 19% [3]. Також зазначимо, що серед загальної кількості засуджених до позбавлення волі на певний строк неповнолітні особи, засуджені до даного виду покарання, становлять 3%, а відносно загальної кількості неповнолітніх засуджених – 9% [3]. На фоні збереження тенденції гуманізації призначення судами кримінального покарання особам, визаним винними у вчиненні злочинів, позбавлення волі на певний строк все ж таки залишається одним із найпоширеніших видів кримінальних покарань в Україні, яке застосовується до кожної 4–5-ої засудженої особи [3, с. 79] і за кількістю засуджених осіб до даного виду покарання поступається лише штрафу. Враховуючи особливості покарань, пов'язаних з ізоляцією, можна констатувати, що значна кількість осіб перебуває під тривалим негативним впливом, унаслідок чого у них відбуваються незворотні психологічні зміни особистості, криміналізація, втрата навичок соціального співіснування з іншими громадянами.

Ключовим суб'єктом забезпечення законності під час виконання покарань у виді позбавлення волі є УВП і безпосередньо їхній персонал, а саме особи рядового і начальницького складу, спеціалісти, які не мають спеціальних звань, та інші праців-

ники, які працюють за трудовими договорами в органах і УВП, що виконують покладені на них державою завдання та функції в межах реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробачії [4, с. 252].

В Україні на даний час функціонує 148 УВП та СІЗО (113 КВУ; 17 СІЗО; 12 УВП з функцією СІЗО, шість виховних колоній та сектор для тримання неповнолітніх у Мелітопольській УВП № 144; у 17 УВП засуджені не утримуються у зв'язку зі здійсненням оптимізації їхньої діяльності, після надзвичайної події (групових непокор засуджених) 26.05.2019 р. також прийнято рішення про консервування Південної ВК № 51) [5]. У структурі ДКВС України перебуває 20 УВП, розташованих у межах Донецької області (15 ВК, два виправних центра, один СІЗО та дві УВП з функцією СІЗО). Станом на 01.11.2014 р. у цих установах трималось 12,7 тис. осіб (9,9 тис. засуджених та 2,8 тис. осіб, взятих під варту) [6]. Відповідно, в Луганській області розташовано 16 установ (12 ВК, два виправних центра, Старобільський СІЗО та Луганська УВП з функцією СІЗО), в яких трималось 7 тис. осіб (5,8 тис. засуджених та 1,3 тис. осіб, взятих під варту) [6]. У зв'язку з існуючим наповненням УВП менш ніж на 50% від планової, вже третій рік відбувається оптимізація (консервування) окремих установ. Але незважаючи на скорочення кількості УВП і значне зменшення осіб, засуджених до кримінальних покарань, пов'язаних з ізоляцією, та осіб, які тримаються в установах, оперативна обстановка в них залишається вкрай складною, що не може не позначатися на загальному стані правопорядку. Про це свідчать надзвичайні події, що відбуваються протягом останніх років, які носять груповий характер та підвищений рівень суспільної небезпеки.

За результатами проведеного дослідження нами визначено низку факторів, які впливають на стан правопорядку в УВП, а саме: 1) неякісне нормативно-правове регулювання процесу виконання покарань; 2) неналежна увага та підтримка з боку державних інституцій до одного з головних напрямів політики у сфері виконання кримінальних покарань; 3) криміногенний склад засуджених; 4) складна оперативна обстановка в установах, зумовлена різними факторами; 5) наявність кримінальної субкультури та інтенсивне її поширення серед осіб молодіжного віку, що спостерігається останнім часом; 6) недоліки в доборі та професійній підготовці, низька кваліфікація та невмотивованість персоналу пенітенціарних установ; 7) застарілі, неактуальні форми соціально-виховної роботи із засудженими, які не відповідають викликам сьогодення; 8) низький рівень фінансового та матеріально-технічного забезпечення діяльності УВП, що унеможливує забезпечення необхідних умов утримання, освіти, праці засуджених та осіб, взятих під варту, у відповідності до міжнародних стандартів; 9) вплив на процеси, які відбуваються в УВП, злочинного середовища, що існує за її межами, з метою забезпечення превалювання злочинних цінностей серед засуджених та осіб, взятих під варту; 10) недосконалість інститутів громадського, відомчого контролю та прокурорського нагляду за діяльністю установ; 11) існування протистояння як рудиментного наслідку тривалої каральної політики та вороже ставлення персоналу УВП до осіб, які тримаються в них.

Злочинність у місцях позбавлення волі має свою специфіку, яка пояснюється особливістю формальних і неформальних стосунків між засудженими, з одного боку, та ними й адміністрацією виправних установ – з іншого. Важливою ознакою

цієї злочинності є те, що вона порушує нормальну роботу УВП, перешкоджає процесу ресоціалізації засуджених, формує почуття загальної недовіри до кримінально-виконавчої системи та її працівників. Пенітенціарна злочинність тісно пов'язана з іншими негативними явищами – алкоголізмом, наркоманією, незаконним обігом холодної зброї, суїцидом. Тому підхід до боротьби з нею має бути комплексним та охоплювати всі ці явища [7, с. 201].

За результатами проведених досліджень стану злочинності в УВП за 2008–2015 рр. М.С. Пузирьовим [8, с. 381] та нами (в період з 2004–2019 рр.) встановлено, що під час вчинення більшості злочинів проти життя та здоров'я особи як знаряддя засуджені використовували саморобні колючо-ріжучі предмети. Також визначено, що в процесі роботи, спрямованої на запобігання проникненню заборонених предметів, не вдається вилучити з обігу в середньому близько третини таких предметів, які потрапляють до забороненої зони установ. Щороку на території УВП персоналом вилучається близько трьох тисяч колючо-ріжучих предметів (2009 р. – 2830 одиниць, 2010 р. – 2521 од., 2013 р. – 2934 од., 2014 р. – 2499 од., 2015 р. – 2676 од., 2016 р. – 2473 од., 2017 р. – 2536 од., 2018 р. – 2447 од.). Вочевидь, значна кількість колючо-ріжучих предметів приховується від огляду засудженими та особами, взятими під варту, не виявляється персоналом або в разі їх виявлення і вилучення не документується належним чином, а тому не обліковуються. Неодноразово в науковій літературі зверталась увага на суспільну небезпеку проникнення до установ заборонених предметів, що полягає не тільки в можливості їх використати як знаряддя нанесення тілесних ушкоджень особам, які перебувають на території УВП, та предмет злочину, а й у можливості їх виступати криміногенними факторами під час вчинення злочинів засудженими в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Тільки у 2018 р. за безпосередньої участі персоналу відділів охорони під час спроби доставки до зон, що охороняються, на КПП по пропуску людей, КПП по пропуску транспортних засобів та під час спроби перекиду заборонених до використання засудженими (ув'язненими) предметів вилучено: спиртних напоїв – 904,75 л, що на 81,2 л менше ніж у 2017 р.; наркотичних речовин – 2238,336 г, що на 990,996 г більше ніж у 2017 р.; грошей – 185992 грн, що на 177 383,1 грн більше ніж у 2017 р.; мобільних телефонів – 2714 шт., що на 29 шт. більше ніж у 2017 р. [9].

Значний вплив на стан правопорядку в УВП чинить криміногенний склад засуджених, які утримуються в них. Протягом тривалого періоду, у 2004–2019 рр., серед осіб, які перебувають в УВП, більше половини становлять особи, засуджені за тяжкі та особливо тяжкі злочини, понад півтори тисячі осіб відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі, причому згідно із судовою статистикою щороку судами засуджується близько 20 осіб до даного виду покарання, понад 300 осіб перебувають на профілактичних обліках як лідери та «авторитети» злочинних угруповань, притягувалися до відповідальності за бандитизм, злочини проти основ національної безпеки. Більше 5 тис. засуджених відбувають покарання на строк понад 10 років.

Як наслідок недоліків у проведенні превентивних заходів в УВП, особами, котрі в них утримуються, вчиняються злочини, що негативно впливають на загальний стан правопорядку в УВП.

Так, в УВП ДКВС України протягом 2007 р. зареєстровано вчинення засудженими та особами, що перебувають під вартою, 493 злочини, 2008 р. – 549 злочинів [10], 2009 р. – 422 злочини, 2010 р. – 404 злочини, 2011 р. – 465 злочинів [11], 2013 р. – 515 злочинів, у 2014 р. – 377 злочинів, у 2015 р. – 458 злочинів, у 2016 р. – 298 злочинів [12]. Необхідно зазначити, що у вказані періоди від 43 до 54% злочинів вчинено на території виправних колоній середнього рівня безпеки, від 24 до 35% – у виправних центрах. Це можна пояснити меншим обсягом заходів ізоляції та обмежень для засуджених у виправних центрах та порівняно високою кримінальною активністю, чисельністю і складним криміногенним складом засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки. Окремі надзвичайні події стали наслідком багатьох факторів, у тому числі й відвертого ігнорування персоналом установ вимог щодо забезпечення надійної ізоляції та локалізації засуджених, неправильного трактування завдань ДКВС України, відсутності вимогливості щодо виконання засудженими та ув'язненими встановлених законодавством норм поведінки, режиму.

Як бачимо з наведених даних, незважаючи на значне зменшення загальної чисельності осіб, які тримаються в УВП, кількість учинених ними злочинів залишається значною. Щороку вчиняється близько 150 злочинів у сфері обігу наркотичних засобів та така ж кількість тих, що передбачені ст. ст. 391 КК України «Злісна непокоря вимогам адміністрації установи виконання покарань», ст. 393 «Втеча з місця позбавлення волі або з-під варті». У період 1993–2019 рр. вчинено 176 втеч і припинено 183 спроби їх вчинення.

Проведене нами дослідження показало, що протягом останніх 15 років від 21 до 25% раніше засуджених після відбування кримінального покарання повторно вчиняють злочини, що свідчить про тривалу неефективну роботу пенітенціарної системи та соціальних інституцій, діяльність яких повинна бути спрямована на профілактику правопорушень.

Ключовим суб'єктом впливу на стан правопорядку в УВП є особи персоналу, які наділені владними повноваженнями і зобов'язані від імені держави не тільки забезпечувати виконання встановлених законодавством норм поведінки засудженими і ув'язненими, а й особисто дотримуватися вимог чинного законодавства. Але, на жаль, як свідчить практика, у зв'язку з низкою негативних причин персоналом УВП щороку вчиняються кримінальні злочини та правопорушення, пов'язані з корупцією, зокрема: у 2005 р. вчинено 15 злочинів (42 діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією), у 2006 р. – 14 злочинів (54), у 2007 р. – 14 злочинів (57), у 2008 р. – 18 злочинів (79), у 2009 р. – 23 злочини (82), у 2010 р. – 57 злочинів (93), у 2011 р. – 18 злочинів (79) [13], у 2015 р. – 111, у 2016 р. – 102 злочини.

Висновки. Серед злочинів, учинених посадовими особами УВП, переважають корупційні злочини та злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів. Основною причиною вчинення зазначених злочинів стали жага наживи, меркантильні інтереси в поєднанні з мізерним матеріально-ресурсним забезпеченням персоналу для виконання визначених державою завдань. Задля профілактики в подальшому вчинення злочинів на території УВП та зміцнення правопорядку необхідно усунути детермінанти цих злочинних посягань, запровадити сучасні й модернізувати наявні технічні засоби охорони і нагляду, в тому числі систем відеоспостереження, які би відпові-

дали сучасним вимогам фізичної безпеки і гарантували безпеку персоналу та засуджених, ув'язнених, а також надали б можливість організувати цілодобове відеоспостереження та створити багаторівневу систему відеомоніторингу з метою зменшення впливу людського фактору. Безумовно, важливою умовою ресоціалізації засуджених є забезпечення приведення умов утримання засуджених та осіб, узятих під варту, у відповідність із міжнародними стандартами, створення умов тримання, які не порушують гідність людини, а також недопущення жорстокого та такого, що принижує людську гідність, поводження із засудженими.

Одним із засобів забезпечення правопорядку в УВП є ізоляція засуджених, що поєднує в собі комплекс інженерно-технічних засобів (фізична безпека) та заходів режимного характеру, які спрямовані на недопущення потрапляння до осіб, які утримуються на території УВП, сторонніх осіб, заборонених до використання предметів, обмеження і контроль комунікацій цих осіб із середовищем за межами установи, унеможливлення негативного впливу засуджених та осіб, узятих під варту, на інших громадян, забезпечення охорони суспільних відносин від протиправних посягань цих осіб (процедурна безпека).

Література:

1. Звіт про осіб притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінальної покарання. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/media/6_2018.xlsx (дата звернення: 01.12.2019).
2. Довідка про резонансні, надзвичайні події та злочини за участі працівників ДКВС України, осіб узятих під варту та засуджених від 31.10.2019 р.
3. Аналіз стану здійснення судочинства 2004–2018 рр. (за даними судової статистики). URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/169EB9789B839EF9C2257B4B002E5ABD](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/169EB9789B839EF9C2257B4B002E5ABD) (дата звернення: 20.05.2019).
4. Кубрак Р.М., Лень В.В. Засуджені з психічними відхиленнями до позбавлення волі на певний строк: стан, тенденції, перспективи : монографія. Дніпро : Видавць Біла К.О., 2019. 412 с.
5. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України. URL: <http://kvs.gov.ua/harakteristika/01.03.2019.pdf>(documents)/169EB_9789B839E_F9C2257B4B002E5ABD (дата звернення: 25.04.2019).
6. Щодо діяльності органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів у Донецькій та Луганській областях. URL: http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/printable_article/757958
7. Курс кримінології. Особлива частина : підручник : у 2-х кн. / М.В. Корнієнко та ін. ; за заг. ред. О.М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2001. Кн. 2. 480 с.
8. Пузирьов М.С., Якименко Л.Г. Обґрунтування актуальності дослідження запобігання проникнення заборонених предметів до установ виконання покарань. *Науковий вісник Дніпропетровського державного ун-ту внутр. Справ* : зб. наук. праць. 2013. № 2. С. 381–386.
9. Звіт службової діяльності відділів охорони УВП за 2018 рік.
10. Наказ Державної пенітенціарної служби України № 39 від 04.03.2009 року «Про організацію виконання рішення колегії Державної пенітенціарної служби України від 27.02.209 р. № 1КД».
11. Наказ Державної пенітенціарної служби України № 38 від 30.01.2012 року «Про організацію виконання рішення колегії Державної пенітенціарної служби України від 17.01.2012 р. № 2ПК».
12. Відповідь на інформаційний запит № 1397/ПГ-Я-1124/23 від 07.04.2017 р. URL: <http://www.yagunov.in.ua/wpcontent/uploads/2017/04/%D0%BD%D0%B0%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BE%D>

1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%82.pdf (дата звернення: 27.11.2019).

13. Кримінологічні та оперативно-розшукові засади запобігання злочинам і правопорушенням, що вчиняються персоналом виправних колоній / В.В.Коваленко та ін. ; за заг. ред. докт. юрид. наук. проф. В.В.Коваленка. Київ : Атіка-Н, 2011. 368 с.

Kubrak R. Separate questions providing of law and order in the establishments of implementation of punishments

Summary. In this article the separate aspects the proper law and order of providing in the establishments of implementation of punishments and detention facilities one xamined. The analysis of the state of law and order in penitentiary establishments is conducted, attention paid on the separate criminogenic factors that determines committing of crime in the establishments as byconvicts sas by the personnel.

The author takes to the them presence of the criminal subculture, criminogenic composition of convicts, unfavorable social environment of the establishments, unsuitable logistical and financial support that does not give the opportunity to create appropriate conditions for living and correction of convicts in accordance with international standards, poor implementation by personnel of the establishments of the duties, its poor qualification, imperfect legal regulation of procedure of the criminal punishment implementation, providing safety and right of the participants penitentiary process.

The author determines, that criminal punishment in the type of imprisonment on a certain term is one of the most widespread punishments, that is used why the court in Ukraine he proposes. The system of measures, sent for to maintenance of law and order in the establishments.

First of all, it includes the instigate and preparation of penitentiary personnel, the openness of the establishments for a public inspection, providing of effective department, and public inspection and prosecutors supervision after the activity of prisoners, changing of relations between the personnel and convicts and persons kept in custody, which excludes antagonistic attitude, and hostile, and are based on mutual respect, creation of safe environment, proper conditions of holding in the establishments, obviation of situations, that create preconditions for confrontation and opposition between the personnel and, convicts, ther relatives, representatives of public, religious organization, providing the sofe conditions of work for convicts and decent payment, which becomes in the future the main motivator for to good behaviour and changing the social priority of convicts.

One of the ways of providing of law and order in prisoners is the isolation of convicts, that combines the complex of technical means (physical safety) and measures of regime character, to the persons, which directs to the prevention of the getting to the persons who are held in territories of prisoners, extraneous persons objects, forbidden for using, limit and control of communications for these persons and the environment the outside establishments, making impossible the of negative influence convicts and persons, kept in custody other citizens, providing of the guard of public relation from illicit encroachment of these persons (procedural safety).

Key words: prisoners, crime, determinants, social relations are useful, imprisonment is on a certain term, law and order, legal adjusting, criminal subculture.

*Рогатинська Н. З.,**кандидат юридичних наук,**завідувач кафедри кримінального права і процесу**юридичного факультету**Тернопільського національного економічного університету*

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ – ПРАЦІВНИКА МИТНИХ ОРГАНІВ

Анотація. Статтю присвячено основним положенням щодо кримінологічної характеристики особи злочинця – працівника митних органів. Автором зазначено, що зміст повноважень службової особи визначається залежно від займаної нею посади та обсягу повноважень (обов'язків), покладених відповідною посадою. У чинному законодавстві виділяються три види обов'язків, покладання яких на службову особу дозволяє відносити її до тієї чи іншої групи службовців. Організаційно-розпорядчі обов'язки – це функції зі здійснення керівництва галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форм власності. Адміністративно-господарські обов'язки – це повноваження з управління чи розпорядження чужим (державним, колективним, приватним) майном. Певне суспільно небезпечне діяння може бути визнане службовим злочинним і кваліфікуватися за відповідною статтею Кримінального кодексу лише у тому разі, якщо воно вчинене службовою особою, тобто особою, яка була наділена повноваженнями представника влади або яка виконувала обов'язки, пов'язані з організаційно-розпорядчими або адміністративно-господарськими функціями.

Зловживання службовим становищем визнається злочином за наявності трьох ознак у їх сукупності: а) використання службовою особою через дію або бездіяльність свого службового становища всупереч інтересам служби; б) вчинення такого діяння з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або в інтересах третіх осіб; в) заподіяння вказаними діями істотної шкоди державним чи громадським благам, охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або інтересам юридичних осіб. Зловживання службовим становищем передбачає наявність взаємозв'язку між службовим становищем винного і його поведінкою, яка виражається в незаконних діях або бездіяльності. При цьому діяння працівника митної служби – службової особи зазвичай пов'язані безпосередньо зі службовим становищем і повноваженнями особи. В цьому разі вони вчиняються в межах тих прав або фактичних можливостей, якими наділена службова особа саме у зв'язку із займаною посадою, але за своїм змістом суперечать інтересам служби. Використання службового становища всупереч інтересам служби, що має місце в розглядуваному випадку, передбачає вчинення службовою особою таких діянь, які порушують службові обов'язки і суперечать інтересам державної служби (в митних органах у тому числі), інтересам підприємства, установи чи організації.

Ключові слова: особа злочинця, митні органи, митна злочинність, запобігання, протидія, стратегія запобігання митній злочинності, митні правовідносини, контрабанда, митні послуги.

Постановка проблеми. У період існування Радянської держави службова особа ототожнювалася з елементом апарату державного примусу та визначалася насамперед як працівник державного апарату, наділений службовими правами та обов'язками з метою здійснення адміністративно-розпорядчих або організаційно-господарських функцій. Представники влади з загального кола службових осіб відокремлювалися тоді як більш вузька група [1, с. 183]. На подальших етапах розвитку радянського кримінального права службова особа визначалася вже інакше – як особа, що здійснює постійно чи тимчасово функції представника влади, а також займає постійно чи тимчасово в державних чи суспільних установах, організаціях чи на підприємствах, посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, чи виконує такі обов'язки в зазначених установах, організаціях та на підприємствах за спеціальним повноваженням [2, с. 93].

Мета статті – надати характеристику особі злочинця – працівника митних органів, визначити специфічні ознаки службових зловживань, вчинюваних працівниками митних органів.

Вклад основного матеріалу дослідження. Кримінальний кодекс 2001 року вживає термін «службова особа», який за своїм змістом є тотожним поняттю «посадова особа», що вживалось у Кримінальному кодексі 1960 року. Назва розділу XVII Особливої частини Кримінального кодексу 2001 року видається більш вдалою, ніж та, яка містилася у відповідній главі КК 1960 року (глава VII Особливої частини КК «Посадові злочини»), оскільки, по-перше, суб'єктам окремих злочинів, передбачених у цьому розділі (давання хабара), можуть бути і неслужбові особи, і по-друге, низка злочинів, які можуть вчинятися лише службовими особами, знаходяться за межами XVII розділу. Службовими визнаються злочини, що вчиняються службовими особами з використанням наданих їм законом прав і повноважень на шкоду інтересам служби, або невиконання чи неналежне виконання ними своїх службових обов'язків. Службовий злочин можна визначити як передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, спрямоване на основи нормального функціонування публічного апарату управління, а також на його престиж і авторитет, яке заподіює істотну шкоду цим соціальним цінностям [3, с. 4]. Зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб. Так, начальник митного посту П. під час

виявлення незаявлених у декларації промислових товарів, призначених для ввезення в Україну, на суму 380 тис. грн., отримав від їх перевізника – підприємця Д. грошову винагороду у сумі 50 тис. грн. У такому разі діяння містить всі ознаки складу злочину зловживання владою або службовим становищем. Об'єктом, на який здійснено посягання П., виступають суспільні відносини, що регулюють правомірну, законну діяльність митного органу, в якому працює П. Об'єктивну сторону зловживання владою характеризує вчинення таких дій: 1) умисне використання можливостей як службовою особою органу влади своїх повноважень та можливостей по службі на шкоду інтересам окремої особи, зокрема, підприємця Д.; 2) діяння вчинено всупереч інтересам служби правоохоронного органу, в якому працює П. і яким повинні виявлятися всі злочини, вчинені на території обслуговування та прийматися рішення щодо їх припинення та недопущення нових аналогічних злочинів; 3) заподіяння істотної матеріальної шкоди інтересам держави; 4) вчинення протиправного діяння службовою особою, яка є працівником правоохоронного органу. Головним у визначенні службових злочинів є ознаки суб'єкта – службової особи. Відповідно до закону (примітка до ст. 364 КК України) службовими визнаються особи, які постійно чи тимчасово виконують функції представників влади, а також обіймають постійно чи тимчасово на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форм власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним повноваженням. На думку М.Й. Коржанського, визначення поняття посадової особи не дуже вдале. Він пропонує таке: «Посадовою є особа, яка наділена владними юридичними повноваженнями щодо певного кола інших осіб – надавати їм певні права чи покладати на них певні обов'язки. Не можуть визнаватися посадовими особи, які виконують власне технічні обов'язки – заборони-дозволу чи контроль: кондуктори, вахтери, охоронці та інші [4]. Злочинність службових осіб є більш небезпечною, ніж правопорушення приватних осіб, оскільки вона підриває авторитет закону, міцність юридичного порядку. Діяльність службових осіб – правопорушників безпосередньо відбивається на інтересах всієї держави. Водночас повноваження влади, якими наділені службові особи, надають їм можливість більш легко скоювати правопорушення, що робить їх більш небезпечними та ставить приватних осіб у більш беззахисне становище. Зміст повноважень службової особи визначається залежності від займаної нею посади та обсягу повноважень (обов'язків), покладених відповідною посадою. В чинному законодавстві виділяється три види обов'язків, покладання яких на службову особу дозволяє відносити її до тієї чи іншої групи службовців [3]. Організаційно-розпорядчі обов'язки – це функції зі здійснення керівництва галузю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форм власності.

Адміністративно-господарські обов'язки – це повноваження з управління чи розпорядження чужим (державним, колективним, приватним) майном. Певне суспільно небезпечне діяння може бути визнане службовим злочином і кваліфікуватися за відповідною статтею Кримінального кодексу лише у тому разі, якщо воно вчинене службовою особою, тобто особою, яка була наділена повноваженнями представника влади

або яка виконувала обов'язки, пов'язані з організаційно-розпорядчими або адміністративно-господарськими функціями. Якщо на певну особу в установленому порядку такі обов'язки покладені не були, то ця особа не може бути відповідальною за службові злочини. Так, бухгалтер ФЕВ, який на час відсутності начальника ФЕВ митного органу, виконував його повноваження і за цей час підписував фінансові документи, надавав вказівки підлеглим тощо, може бути визнаний службовою особою тільки за умови видання відповідного наказу про призначення його тимчасово виконуючим обов'язки. Якщо такого наказу не було, то всі рішення, які були ним прийняті, не мають законної сили, і будь-які зловживання, що були ним вчинені, не можуть розглядатися як службовий злочин. Представник влади – це особа, яка постійно або тимчасово перебуває на службі в органах державної влади, управління чи місцевого самоврядування і здійснює функції зазначених органів. Така особа наділена правом у межах своєї компетенції давати як для громадян, так і для установ, незалежно від їх відомчої належності чи підлеглості, вказівки правового характеру, що підлягають обов'язковому виконанню.

Також представник влади може застосувати примусові заходи і щодо громадян, які безпосередньо не підпорядковані йому по службі. До представників влади належать усі атестовані працівники митних органів. Однак під час вирішення питання про притягнення їх до кримінальної відповідальності за вчинення зловживання владою необхідно з'ясувати: які функції виконував працівник митних органів під час вчинення протиправного діяння; характер вчиненого зловживання (дисциплінарний проступок, адміністративне правопорушення чи суспільно небезпечне діяння (злочин); чи були ним порушені права та свободи підлеглих по службі осіб чи інших громадян; чи може бути це порушення визнано істотним, виходячи із змісту чинного кримінального закону [5].

Щодо правового статусу інших службовців, які працюють в митних органах, то визнання їх службовими особами здійснюється тільки після перевірки обсягу та характеру повноважень, покладених на них у зв'язку з виконанням певних функцій. Так, водій митного органу може не визнаватися службовою особою залежно від обставин. Вчинення з його вини дорожньо-транспортної пригоди, заподіяння шкоди іншим учасникам дорожнього руху може кваліфікуватися тільки як злочин проти безпеки руху та експлуатації транспорту, а не як злочин, пов'язаний з виконанням службових обов'язків представника влади.

Зловживання службовим становищем визнається злочином за наявності трьох ознак у їх сукупності: а) використання службовою особою через дію або бездіяльність свого службового становища всупереч інтересам служби; б) вчинення такого діяння з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або в інтересах третіх осіб; в) заподіяння вказаними діями істотної шкоди державним чи громадським благам, охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або інтересам юридичних осіб. Зловживання службовим становищем передбачає наявність взаємозв'язку між службовим становищем винного і його поведінкою, яка виражається в незаконних діях або бездіяльності. При цьому діяння працівника митної служби – службової особи зазвичай пов'язані безпосередньо зі службовим становищем і повноваженнями особи. В цьому разі вони вчиняються в межах тих прав або фактичних можливостей, якими наділена службова особа саме у зв'язку із

займаною посадою, але за своїм змістом суперечать інтересам служби. Використання службового становища всупереч інтересам служби, що має місце в розглядуваному випадку, передбачає вчинення службовою особою таких діянь, які порушують службові обов'язки і суперечать інтересам державної служби (в митних органах у тому числі), інтересам підприємства, установи чи організації.

Однак, на мою думку, питання притягнення працівників митних органів до кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 364 КК є не зовсім правильним, оскільки судом не доведено, який вид зловживання вчинено: зловживання владою чи зловживання службовим становищем. Тому під час вирішення питання про їх кримінальну відповідальність та кваліфікацію вчиненого діяння суд повинен встановлювати, що зловживали саме службовим становищем, а не наданою владою.

Працівники митних органів, які виявили факт вчинення правопорушення чи злочину, повинні затримувати підозрювану особу, скласти відповідні документи і передавати їх особі, яка уповноважена порушувати адміністративне провадження або кримінальне провадження шляхом складання відповідного процесуального документу (постанови). У такій же ситуації, коли працівники митного органу згідно із займаними ними посадами не мали повноважень приймати рішення щодо порушення кримінального провадження чи відмови в його порушенні, тоді називати їх діяння зловживанням службовим становищем сумнівно.

Висновки. Таким чином, можна зазначити, що питання притягнення до кримінальної відповідальності працівників митних органів за вчинення зловживання владою чи службовим становищем не тільки утворює групу найбільш небезпечних злочинів у сфері службової діяльності, а й є злочином, що може потягти тяжкі наслідки. Як виявилось в процесі дослідження, визначення статусу працівника митних органів як службової особи за умови вчинення таких злочинів є головною проблемою слідчої та судової практики.

Таким чином, питання притягнення до кримінальної відповідальності працівника митної служби повинно супроводжуватися ретельним вивченням кола його обов'язків із займаної посади, можливостей по службі та фактично виконаних (невиконаних) ним дій. Лише це дозволить встановити: вчинено дисциплінарний проступок чи злочин.

Література:

1. Юридический словарь. Ред.: Братусь С.Н., Казанцев Н.Д. Москва: Юридическая литература, 1953. 781 с.
2. Юридический энциклопедический словарь. Гл. ред. А.Я. Сухарев, Ред. Кол. М.М. Богуславский, М.И. Козырь, Г.М. Миньковский и др. Москва: Уголовный код. Советская энциклопедия, 1984. 415 с.
3. Акрам Трад Аль-Фаїз. Відповідальність за службові зловживання за кримінальним законодавством Йорданії і України (порівняльно-правове дослідження): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук; Спеціальність 12.00.08 – кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право.

Национальная академия наук Украины Институт держави і права ім. В.М. Корецького Київ, 2002. 17 с.

4. Коржанський М.Й. П'ять статей – сім помилок. *Юридичний вісник України*. 1996. № 8. 3. Примітка 1 до ст. 364 КК України.
5. Головійчук Л.Т. Характеристика особи злочинця – працівника митних органів. *Порівняльно-аналітичне право*. URL: http://www.pap.in.ua/3-1_2013/8/Holoviichuk%20L.T.pdf (дата звернення 5 грудня 2019 рік).

Rohatynska N. Characteristics of the offender - customs officer

Summary. The article is devoted to the main provisions on the criminological characteristics of the person of the offender – employee of customs authorities. The author stated that the content of the authority of an official is determined depending on the position he occupies and the amount of authority (duties) assigned to the respective position. The current legislation sets out three types of duties, the imposition of which on an official allows him to assign it to a particular group of employees. Organizational responsibilities are the functions of managing the industry, workforce, field of work, production activities of individual employees in enterprises, institutions or organizations, regardless of ownership. Administrative and business responsibilities are the authority to manage or dispose of another's (state, collective, private) property. A socially dangerous act can only be recognized as an official crime and qualify under the relevant article of the Criminal Code if it is committed by an official, that is, a person who has been endowed with the authority of a representative of the government or who has performed duties related to organizational and administrative activities. or administrative and economic functions.

Abuse of office is considered a crime if there are three features in their totality: a) the use of an official through the act or omission of his official position contrary to the interests of the service; b) committing such act for selfish reasons, other personal interest or in the interests of third parties; c) causing such acts of material harm to public or public goods, the rights, freedoms and interests of individuals protected by law or to the interests of legal persons. Abuse of office implies a relationship between the perpetrator's official position and his or her conduct, which is manifested in illegal acts or omissions. In this case, the actions of a customs officer – an official, as a rule, are directly related to the official position and powers of the person. In this case, they are performed within the limits of the rights or actual possibilities that the official has given in connection with the position, but in their content is contrary to the interests of the service. The use of official position contrary to the interests of the service, which takes place in the case under consideration, involves the commission of an act of the person, which violates the duties and contradicts the interests of the public service (in customs authorities, including), the interests of the enterprise, institution or organization.

Key words: criminal person, customs authorities, customs crime, prevention, counteraction, customs crime prevention strategy, customs relations, smuggling, customs services.

*Брухаль Р. С.,
здобувач*

Університету сучасних знань

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПРОКУРОРОМ СПЕЦІАЛЬНОГО ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню проблем здійснення прокурором спеціального досудового розслідування. Автором звернено увагу на те, що, будучи новим інститутом кримінального провадження, інститут спеціального кримінального провадження в Україні потребує значних законодавчих коректив.

Актуальним є питання щодо особи захисника у спеціальному кримінальному провадженні, оскільки здебільшого підозрюваний, обвинувачений через своє становище не має можливості самостійно залучити захисника, він призначається від центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги, а у зв'язку зі складністю підтримання захисту в конкретному кримінальному провадженні відбувається ухилення від надання правової допомоги захисником. Зазначено, що спірним також є питання надання законодавцем слідчому судді повноваження щодо задоволення своєю ухвалою клопотання про проведення спеціального кримінального провадження чи відмови в цьому, оскільки це право слідчого судді не узгоджується з функціональним призначенням попереднього судового контролю в кримінальному провадженні. На основі розглянутих наукових праць запропоновано приймати таке рішення прокурором, який є процесуальним керівником кримінального провадження.

Визначено, що щодо спеціального кримінального провадження існують обґрунтовані підстави вважати, що підозрюваний чи обвинувачений ухиляється від кримінальної відповідальності (якщо особа понад шість місяців переходить від органів слідства та суду задля ухилення від кримінальної відповідальності та/або стосовно якої наявні фактичні дані про те, що така особа перебуває за межами України, на тимчасово окупованій території України або в районі проведення антитерористичної операції), які викладені слідчим за погодженням з прокурором чи прокурором у клопотанні про здійснення спеціального досудового розслідування до слідчого судді.

На думку автора, недостатньо врегульованим видається порядок вручення процесуальних документів особі, стосовно якої здійснюється спеціальне кримінальне провадження, яка перебуває поза межами України на території іншої держави.

Зроблено висновок про те, що під час здійснення досудового розслідування та судового розгляду можливі випадки, коли підозрюваний (обвинувачений) умисно переходить від органів досудового розслідування чи суду за кордоном, чим перешкоджає здійсненню правосуддя, отже, саме інститут спеціального кримінального провадження дає можливість розпочати та закінчити таке кримінальне провадження задля реалізації правових механізмів, які обумовлюють реалізацію принципу невідворотності відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення.

Ключові слова: кримінальне провадження, спеціальне досудове розслідування, прокурор, слідчі (розшукові) дії, слідчий суддя.

Постановка проблеми. Будучи новим інститутом кримінального провадження, інститут спеціального кримінального провадження в Україні потребує значних законодавчих коректив.

Зміни Кримінального процесуального кодексу України, які відбулися у грудні 2017 року, торкнулися також спеціального кримінального провадження. Введено в дію нові положення, а саме главу 24 КПК України доповнено ще однією статтею під номером 297-1 «Порядок продовження строку досудового розслідування слідчим суддею», яка вводиться в дію відповідно до пункту 4 § 2 «Прикінцеві положення» розділу 4 Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» через три місяці після набуття чинності цим Законом, не має зворотної дії в часі та застосовується до справ, щодо яких відомості про кримінальне правопорушення внесені до Єдиного реєстру досудових розслідувань після введення в дію цих змін. Проте статтю 297-1 глави 24-1 КПК України «Загальні положення спеціального досудового розслідування» не було скасовано.

Про це свідчить те, що інші статті, які регламентують спеціальне кримінальне провадження, залишені без змін. Зокрема, варто звернути увагу на те, що частина 3 статті 323 КПК України «Наслідки неприбуття обвинуваченого» містить посилання на статтю 297-1 КПК України, яка у зв'язку зі змінами не відповідає за змістом. Таким чином, ця прогалина потребує негайного законодавчого втручання, оскільки застосування інституту спеціального кримінального провадження видається неможливим та спірним. Виникає колізія як у правозастосовній діяльності, так і в наукових колах, у зв'язку з чим вважаємо, що статті 297-1 глави 24 КПК України має бути наданий інший порядковий номер задля уникнення не тільки порушення основоположних засад кримінального провадження, але й недопущення винесення неправосудних судових рішень.

Зазначений інститут, відповідно до КПК України 2012 року, достатньо не досліджено. Водночас інститут «заочного» провадження вивчали такі вчені, як М.Я. Вікут, А.О. Замченко, Ю.В. Навроцька, С.Я. Фурса, І.І. Черних, І.В. Уткіна.

Мета статті полягає в дослідженні проблемних питань здійснення прокурором спеціального досудового розслідування та виокремленні напрямів їх вирішення на основі аналізу наукових праць та законодавчих джерел.

Виклад основного матеріалу дослідження. В юридичній літературі висловлюється думка про те, що редакція частини 5 статті 139 КПК України («ухилення від явки на виклик слідчого, прокурора чи судовий виклик слідчого судді, суду (неприбуття на виклик без поважної причини більш як два рази) підозрюваним, обвинуваченим та оголошення його у між-

народний розшук є підставою для здійснення спеціального досудового розслідування чи спеціального судового провадження») має суттєві недоліки. Окремі науковці стверджують, що вказані підстави для застосування інституту спеціального кримінального провадження обмежуються лише рамками міжнародного співробітництва відповідно до приписів розділу IX КПК України, а саме оголошення особи у міжнародний розшук, отже, значно знижує ефективність застосування такого порядку кримінального провадження.

Зокрема, О.В. Маленко зазначає, що в цій нормі варто було б передбачити як одну з підстав здійснення спеціального кримінального провадження, а саме оголошення підозрюваного чи обвинуваченого в розшук відповідно до статті 281 «Розшук підозрюваного» та статті 335 «Зупинення судового провадження» КПК України [4].

Вважаємо, що з такою позицією важко погодитись, тому що правова природа міжнародного розшуку відрізняється від розшуку згідно зі статтями 281, 335 КПК України, оскільки внутрішньодержавний розшук і відповідне зупинення кримінального провадження має відмінні від спеціального провадження передумови, тобто неприбуття особи до органів досудового розслідування з невідомих причин, отже, коли не доведено, що особа ухиляється від кримінальної відповідальності, є підставою для зупинення кримінального провадження. Щодо спеціального кримінального провадження існують обґрунтовані підстави вважати, що підозрюваний чи обвинувачений ухиляється від кримінальної відповідальності (якщо особа понад шести місяців переховується від органів слідства та суду задля ухилення від кримінальної відповідальності та/або стосовно якої наявні фактичні дані, що така особа перебуває за межами України, на тимчасово окупованій території України або в районі проведення антитерористичної операції), які викладені слідчим за погодженням з прокурором чи прокурором у клопотанні про здійснення спеціального досудового розслідування до слідчого судді.

Нині фактично залишаються чинними положення частини 2 статті 297-1 глави 24-1 КПК України, в якій законодавець встановив чіткий перелік кримінальних правопорушень, щодо яких може здійснюватися спеціальне кримінальне провадження. Це злочини, передбачені статтями 109, 110, 110-2, 111, 112, 113, 114, 114-1, 115, 116, 118, частинами 2–5 статті 191 (у разі зловживання службовою особою своїм службовим становищем), статтями 209, 255–258, 258-1, 258-2, 258-3, 258-4, 258-5, 348, 364, 364-1, 365, 365-2, 368, 368-2, 368-3, 368-4, 369, 369-2, 370, 379, 400, 436, 436-1, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447 Кримінального кодексу України, коли відповідна процесуальна форма кримінального провадження стосується тільки окремих злочинів проти основ національної безпеки України, громадської безпеки, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, службових злочинів.

Такий підхід видається спірним, оскільки не відповідає меті та завданням спеціального кримінального провадження, адже поза межами застосування інституту спеціального кримінального провадження залишається значна кількість кримінальних правопорушень. Вважаємо, що цей перелік варто було б розширити та додати до нього деякі кримінальні правопорушення, які посягають на життя та здоров'я особи, статеву свободу та статеву недоторканість, громадську безпеку, громадський порядок та моральність, у сфері наркотичних засобів, психотропних

речовин, їх аналогів або прекурсорів, адже, як засвідчує практика, кримінальні провадження за статтями саме цих розділів Кримінального кодексу України часто вносяться відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Відомо, що однією із засад кримінального провадження є забезпечення права на захист. Також у статті 63 Конституції України зазначено, що підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист [1].

Відповідно до частини 1 статті 297-3 КПК України клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування розглядається слідчим суддею не пізніше десяти днів з дня його надходження до суду за участю особи, яка подала клопотання, та захисника. Якщо підозрюваний самостійно не залучив захисника, слідчий суддя зобов'язаний вжити необхідних заходів для залучення захисника. Також згідно з пунктом 8 частини 2 статті 52 КПК України обов'язкова участь захисника забезпечується у кримінальному провадженні щодо осіб, стосовно яких здійснюється спеціальне досудове розслідування або спеціальне судове провадження з моменту прийняття відповідного процесуального рішення [3].

Проаналізувавши ці положення, можемо дійти висновку про істотну суперечність між ними. Йдеться про те, що захисник має бути обов'язково залучений до винесення ухвали слідчим суддею як відповіді на клопотання про здійснення спеціального кримінального провадження. З огляду на те, що слідчий суддя наділений повноваженнями як задовольнити клопотання, так і відмовити у його задоволенні, може взагалі не існувати відповідного процесуального рішення щодо здійснення спеціального кримінального провадження. Таким чином, захисник взагалі не буде залучений до сфери конкретного кримінального провадження, якщо буде прийняте рішення про відмову у здійсненні спеціального кримінального провадження, що кореспондує порушенню права на захист, а також права на оскарження. Отже, обов'язкове залучення захисника має відбуватись під час подання слідчим за погодженням з прокурором чи прокурором клопотання про проведення спеціального кримінального провадження до слідчого судді, а не з моменту винесення ухвали слідчим суддею чи судом про здійснення спеціального кримінального провадження, тому вважаємо, що необхідно ввести зміни до статті 52 КПК України.

Актуальним є питання щодо особи захисника у спеціальному кримінальному провадженні, оскільки здебільшого підозрюваний, обвинувачений через своє становище не має можливості самостійно залучити захисника, він призначається від центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги, а у зв'язку зі складністю підтримання захисту в конкретному кримінальному провадженні відбувається ухилення від надання правової допомоги захисником. Причини відмови від підтримання захисту різні, зокрема доручення на виконання дій виходять за межі професійних прав та обов'язків адвоката, виконання договору суперечить інтересам адвоката, саме це сприяє невинуватому затягуванню кримінального процесу та порушенню низки основоположних засад.

Спірним також є питання щодо надання законодавцем слідчому судді повноваження задовольняти чи відмовляти у задоволенні своєю ухвалою клопотання про проведення спеціального кримінального провадження, оскільки це право слідчого судді не узгоджується з функціональним призначенням попереднього судового контролю у кримінальному

провадженні. Л.Д. Удалова правильно зазначає, що слідчий суддя дає згоду на тимчасове обмеження конституційних прав особи на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла чи іншого володіння особи, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції тощо. Видається, що прийняття рішення про здійснення спеціального досудового розслідування не передбачає обмеження конституційних прав та свобод осіб, адже воно настає в подальшому, коли під час проведення такого розслідування за ухвалою слідчого судді (постанови прокурора) відбувається вжиття заходів забезпечення кримінального провадження, слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. Автор переконує, що рішення про проведення спеціального досудового розслідування повинен приймати не слідчий суддя, а прокурор, який здійснює нагляд за додержанням законів під час досудового розслідування у формі процесуального керівництва [6, с. 63]. Погоджуємося з вищевказаною позицією з єдиним уточненням: рішення повинен приймати прокурор, який є процесуальним керівником кримінального провадження.

Недостатньо врегульованим видається порядок вручення процесуальних документів особі, стосовно якої здійснюється спеціальне кримінальне провадження, яка перебуває поза межами України на території іншої держави. Відповідно до статті 297-5 КПК України повістки про виклик підозрюваного в разі здійснення спеціального досудового розслідування надсилаються за останнім відомим місцем його проживання чи перебування та обов'язково публікуються в засобах масової інформації загальнодержавної сфери поширення та на офіційних веб-сайтах органів, що здійснюють досудове розслідування. Друкований орган, у якому публікуються протягом наступного року повістки про виклик підозрюваного, визначається не пізніше 1 грудня поточного року в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [3]. Отже, наведені оголошення обов'язково публікуються відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про друковані засоби масової інформації загальнодержавної та місцевої сфери розповсюдження, у яких у 2018 році розміщуються оголошення про виклик до суду відповідача, третіх осіб, свідків, місце фактичного проживання (перебування) яких невідоме, повістки про виклик підозрюваного, обвинуваченого та інформація про процесуальні документи» від 20 грудня 2017 року № 957-р [5]. Друкованим засобом масової інформації загальнодержавної сфери є лише газета «Урядовий кур'єр».

З моменту опублікування повістки про виклик у засобах масової інформації загальнодержавної сфери поширення підозрюваний вважається таким, що належним чином повідомлений. Однак занепокоєння виражається в тому, що навряд чи особа, яка перебуває за межами держави, має доступ до засобів масової інформації загальнодержавної сфери України. Єдиним суб'єктом, який може це довідатись, є захисник підозрюваного чи обвинуваченого, але захисник не заміняє самого підзахисного.

Цікавими є позиції Р.О. Корякіна та М.О. Яковенка, які вважають, що в цьому разі слід звернутися до положень статті 542 КПК України (обсяг міжнародного співробітництва під час кримінального провадження), де однією з форм міжнародної правової допомоги встановлено вручення документів.

Саме за цією процедурою можна направити підозрюваному такі документи, як ухвала слідчого судді про спеціальне досудове розслідування, повістка про виклик, пам'ятка про процесуальні права та обов'язки [2, с. 111–118]. Вказана позиція є актуальною лише тоді, коли відома країна перебування особи, є дипломатичні відносини між державами.

Після підтвердження компетентними органами виконання запиту слід вважати, що особа, стосовно якої здійснюються спеціальне досудове розслідування та судове провадження, належним чином викликана та ознайомлена зі змістом наданих їй документів. Коли місце перебування підозрюваного уповноваженими органами встановити не вдалося, доцільно звернутися з повторним запитом до компетентних органів для сприяння ними щодо подання оголошення про виклик підозрюваного в засобах масової інформації тієї держави, де він фактично перебуває, що також може бути підставою вважати його належним чином повідомленим та викликаним.

Висновки. Отже, під час здійснення досудового розслідування та судового розгляду можливі випадки, коли підозрюваний (обвинувачений) умисно переховується від органів досудового розслідування чи суду за кордоном, чим перешкоджає здійсненню правосуддя, отже, саме інститут спеціального кримінального провадження дає можливість розпочати та закінчити таке кримінальне провадження задля реалізації правових механізмів, які обумовлюють реалізацію принципу невідворотності відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення.

Література:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 294к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 22.09.2019).
2. Корякін Р.О., Яковенко М.О. Актуальні проблеми спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. Вип. 2. С. 111–118.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/-4651%D0%B017/print1329-93292447164> (дата звернення: 22.11.2019).
4. Маленко О.В. Правове регулювання заочного кримінального провадження за КПК України 2012 року: порівняльно-правовий аспект. URL: http://www.lj.kherson.ua/2015/pravo05/part_4/17.pdf (дата звернення: 22.11.2019).
5. Про друковані засоби масової інформації загальнодержавної та місцевої сфери розповсюдження, у яких у 2018 році розміщуються оголошення про виклик до суду відповідача, третіх осіб, свідків, місце фактичного проживання (перебування) яких невідоме, повістки про виклик підозрюваного, обвинуваченого та інформація про процесуальні документи : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2017 року № 957-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/957-2017-%D1%80> (дата звернення: 22.11.2019).
6. Удалова Л.В. Прийняття рішення про здійснення спеціального досудового розслідування. *Актуальні проблеми досудового розслідування* : збірник тез доповідей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 1 липня 2015 року). Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2015. С. 58–64.

Bruchal P. Some problems of legal regulation of attorney's special pre-trial investigation

Summary. The article is devoted to investigating the problems of prosecuting a special pre-trial investigation. The author draws attention to the fact that, as a new institute of criminal proceedings, the institute of special criminal proceedings in Ukraine requires significant legislative adjustments.

The issue of defense counsel in a special criminal proceeding is urgent, since in most cases the suspect, the accused, because of his or her position, is not able to involve the lawyer independently; criminal proceedings are evading the provision of legal assistance by counsel. It is also pointed out that the issue of granting the investigative judge the power to grant or refuse to grant a special criminal procedure request to the investigating judge is disputed, since this right of the investigating judge is not consistent with the functional purpose of preliminary judicial review in criminal proceedings. Based on the reviewed scientific papers, a decision was made to make such a decision by the prosecutor, who is the procedural head of criminal proceedings.

It is determined that there are reasonable grounds for considering a special criminal proceeding that the suspect or accused is evading criminal responsibility (if the person is

hiding from the investigative and judicial authorities for more than six months in order to evade criminal responsibility and / or in respect of which such facts are available that located outside of Ukraine, in the temporarily occupied territory of Ukraine or in the area of conducting an anti-terrorist operation), which are stated by the investigator in agreement with the prosecutor or the like kurosol in a suit on the implementation of the special pre-trial investigation to the investigating judge.

According to the author, the procedure for handing over the procedural documents to a person who is subject to special criminal proceedings outside Ukraine in the territory of another country is not regulated enough.

It is concluded that during the pre-trial investigation and the trial there are possible cases where the suspect (accused) intentionally hides from the bodies of pre-trial investigation or the court abroad, which prevents the administration of justice and therefore the institution of special criminal proceedings for criminal proceedings such criminal proceedings for the purpose of implementing legal mechanisms that lead to the realization of the principle of inevitability of liability for a criminal offense.

Key words: criminal proceedings, special pre-trial investigation, prosecutor, investigative (investigative) actions, investigating judge.

*Григорова Є. В.,**здобувач кафедри досудового розслідування**Навчально-наукового інституту № 1**Національної академії внутрішніх справ*

ОРГАНІЗАЦІЯ «ВИБОРЧИХ СІТОК» ЯК СПОСІБ ВЧИНЕННЯ ПІДКУПУ ВИБОРЦЯ, УЧАСНИКА РЕФЕРЕНДУМУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей створення та діяльності «виборчих сіток» як одного зі способів вчинення непрямого підкупу виборців. Встановлено, що використання цієї технології створювало серйозну загрозу легітимному проведенню минулих виборів в Україні та могло істотно вплинути на достовірність волевиявлення громадян. Відзначено масовий характер застосування такої форми впливу на проведення виборчих перегонів, що втілювався у залученні великої кількості осіб у процес її реалізації (замовників, організаторів, виконавців, наглядачів, виборців тощо), а також у поширенні таких мереж на значні території.

Виявлено, що цей спосіб вчинення підкупу виборця, учасника референдуму є повноструктурним, тобто включає дії, спрямовані на підготовку, безпосереднє виконання та приховування слідів злочину. Отже, реалізація підкупу виборців у такий спосіб відбувалася в декілька етапів, таких як складання списків виборців шляхом з'ясування персональних даних під час опитувань виборців; набір (залучення) агітаторів, метою якого є відбір довірених осіб для будівництва «сітки підкупу», та надання їм списків адрес виборців, які вже виявили бажання голосувати за «потрібного» кандидата; персональний обхід домогосподарств, під час якого потенційним виборцям пропонується проголосувати за конкретного кандидата за певну матеріальну винагороду; виплата грошових коштів агітаторам, які розносили кошти виборцям (згідно зі списками), при цьому виплати проводились у два етапи, а саме до виборів і після них за надання підтверджуючої інформації про відповідне голосування (фотозвіту).

Акцентовано на тому, що такий спосіб підкупу зазвичай здійснювався шляхом утворення тимчасового злочинного угруповання, що діяло відповідно до заздалегідь виробленого плану, відзначалось чітким розподілом ролей та багатоепізодичністю злочинної діяльності.

Ключові слова: підкуп виборця, учасника референдуму, спосіб вчинення злочину, «виборча сітка», незаконна передвиборча агітація, порушення виборчих прав.

Постановка проблеми. Проведення останніх виборчих кампаній супроводжувалося значною кількістю різноманітних порушень виборчого законодавства. Однією з найнебезпечніших форм перешкодження вільному волевиявленню громадян, яка здатна суттєво вплинути на результати виборчих перегонів, виявилась реалізація «сірих» технологій, пов'язаних із наданням виборцям неправомірної вигоди, а саме підкупом. При цьому серед численних способів вчинення злочину, передбаченого статтею 160 КК України («Підкуп виборця, учасника референдуму»), найбільш зухвалим та таким, що відзначався своїми масштабами як за кількістю залучених осіб, так і за територіальним охопленням, було створення так званих виборчих сіток.

Спосіб вчинення злочину як досить складне й багатогранне явище був і залишається предметом вивчення цілої низки правових наук. Способи вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням виборчих прав громадян, у різних аспектах вивчали Л.В. Гудзь, В.М. Колесниченко, А.М. Колодій, В.В. Костицький, С.В. Красноголовець, О.В. Кубарева, О.В. Лавринович, С.Я. Лихова, М.В. Мазур, Л.П. Медіна, М.І. Мельник, С.А. Мозоль, М.О. Мягков, М.Л. Ставнійчук, Ю.М. Тодика, М.І. Хавронюк та інші науковці. Сьогодні численні публікації з відповідної тематики часто зустрічаються у засобах масової інформації, втім, вони мають більшою мірою публіцистичний характер.

Мета статті полягає в дослідженні способу вчинення підкупу виборця, учасника референдуму через діяльність «виборчих сіток» у криміналістичному аспекті, адже реалізація знань щодо способу вчинення злочину у криміналістиці є значно ширшою, ніж у інших науках, оскільки тут він виступає не лише як предмет, але й як засіб дослідження інших елементів криміналістичної характеристики (особи злочинця, предмета злочинного посягання, слідової картини тощо).

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж перейти до безпосереднього вивчення предмета нашого дослідження, варто констатувати, що на законодавчому рівні визначено два способи підкупу, а саме прямий та непрямий.

Зокрема, у Постанові ЦВК «Про Роз'яснення щодо реалізації положень частини шостої статті 64 Закону України «Про вибори Президента України» від 22 лютого 2019 року № 376 прямим підкупом виборців визначається пропозиція, обіцянка або надання виборцю чи учаснику референдуму неправомірної вигоди за вчинення або невчинення будь-яких дій, пов'язаних із безпосередньою реалізацією ним свого виборчого права чи права на участь у референдумі (відмова від участі в голосуванні, голосування на виборчій дільниці (дільниці референдуму) більше одного разу, голосування за окремого кандидата на виборах, кандидатів від політичної партії, місцевої організації політичної партії або відмова від такого голосування, передача виборчого бюлетеня іншій особі) [1].

Непрямий підкуп зазвичай пов'язаний з порушеннями у проведенні передвиборної агітації. Так, у частині 14 статті 74 Закону України «Про вибори народних депутатів України» закріплена заборона на проведення передвиборної агітації, що супроводжується наданням виборцям, закладам, установам, організаціям коштів або безоплатно чи на пільгових умовах товарів (крім товарів, що містять візуальні зображення назви, символіки, прапора партії, за умови, що вартість таких товарів не перевищує три відсотки розміру мінімальної заробітної плати),

послуг, робіт, цінних паперів, кредитів, лотерейних білетів, інших матеріальних цінностей [2].

Загалом передвиборна агітація – це здійснення будь-якої діяльності задля спонукання виборців голосувати або не голосувати за певного кандидата у депутати або партію – суб'єкта виборчого процесу. Проведення агітації саме по собі не є злочином, але законодавець виділяє як одну з кваліфікуючих ознак непрямого підкупу виборців умову його зв'язку з проведенням передвиборної агітації. Це зумовлено, зокрема, тим, що основу об'єкта й змісту передвиборної агітації як виборчих правовідносин та об'єкта правової охорони підкупу виборців як виборчого правопорушення складають загальні за своєю юридичною природою явища, а саме формування політичної волі виборців та її вираження під час голосування на виборах.

Наголошує на необхідності розмежування передвиборної агітації та незаконного матеріального стимулювання виборців радниця з юридичних питань Громадянської мережі «Опора» О.О. Коцюрба, яка зазначає, що треба відрізнити підкуп виборців (прямий чи непрямий) від цілком законного мережевого залучення агітаторів, адже так звана сітка може мати дві форми. Крім організації такої мережі задля підкупу виборців, дані про виборців, які підтримують того чи іншого кандидата, можуть збиратися для того, щоби потім вони могли отримувати інформацію про заплановані заходи. Частина з цих людей залучається до передвиборної агітації. Нині за законом передвиборна агітація не може здійснюватися за гроші. Це має бути виключно волонтерська діяльність, проте залученим до проведення агітаційної роботи особам може видаватися певна компенсація витрат, наприклад, за проїзд, телефонні послуги, проживання, харчування (під час проведення заходів передвиборної агітації в іншому населеному пункті), тому в цьому разі варто розрізнити, чим це є: все ж таки агітаторською роботою або підкупом [3].

«Виборча сітка» за своєю сутністю є застосуванням схеми мережевого маркетингу в організації передвиборної агітації та утворенням масштабної мережі масової скупки голосів виборців. Сутність схеми проста: людей масово зараховують в агітатори, однак платять не за агітацію, а за «правильне» голосування. Отже, «сітка» – це мережа агітаторів у регіонах. Цим особам надають кошти за проведення роз'яснювальної роботи серед населення та проведення анкетування жителів у межах своєї виборчої дільниці (за кожним з них закріплюється певна кількість помешкань). Вони ж пропонують неправомірну винагороду за «правильне» голосування та складають списки осіб, які погодились віддати свій голос за відповідного кандидата. При цьому частину обіцяних коштів агітатор отримує перед проведенням вищезгаданої роботи, а іншу частину – після оголошення результатів голосування, якщо кандидат набере потрібну кількість голосів по округу [4].

Прикладом втілення досліджуваної технології підкупу виборців є створення злочинної організації, керівник якої задля здійснення масштабного підкупу виборців у різних регіонах України організував мережу за принципом «піраміди»: керівник штабу виборчого округу – керівник сектору – старший виборчої дільниці – спостерігач – агітатор – прихильник (фактично виборець). При цьому керівник злочинної організації здійснював загальний контроль за діяльністю інших учасників, а вони планували та координували свої дії задля скуповування голосів виборців та фальсифікації результатів виборів [5].

Реалізація підкупу виборців через таку розгалужену мережу зазвичай охоплює такі етапи.

1) Складання списків виборців шляхом з'ясування персональних даних під час опитувань виборців особами під виглядом працівників громадських організацій. Опитування може маскуватися під соціологічні дослідження, збір підписів за якісь соціальні проекти тощо.

Інакше такий пошук здійснюється опосередковано шляхом:

- поширення в Інтернеті через програми “Viber”, “WhatsApp” повідомлень з пропозицією взяти участь у підкупі виборців;

- здійснення анонімних телефонних дзвінків з пропозицією отримання грошей в обмін на голосування за одного з кандидатів на виборну посаду;

- поширення листівок з обіцянкою надання неправомірної вигоди (наприклад, списати борги за комунальні послуги за умови голосування за одного з кандидатів тощо).

Отже, в такий спосіб формуються списки виборців з їхніми анкетними даними та інформацією щодо політичних симпатій останніх до окремого кандидата на виборах, кандидатів від політичної партії або місцевої організації політичної партії.

Необхідно зауважити, що такий безконтрольний збір паспортних даних створює реальні практичні можливості для незаконного впливу на волевиявлення виборців шляхом підкупу.

2) Набір (залучення) агітаторів, метою якого є відбір довірених осіб для будівництва «сітки підкупу». «Вербування» агітаторів здійснюється переважно серед працівників бюджетної сфери за оголошенням напередодні виборів за 3–4 місяці до голосування. Представники кандидата проводять збори таких працівників, як правило, у комунальних установах, де проводять агітаційну та роз'яснювальну роботу. Такі зустрічі зазвичай супроводжуються наданням агітаційних матеріалів у вигляді газет, листівок, календарів, канцелярських товарів та демонстрацією фільмів про досягнення відповідного кандидата.

3) Надання залученим довіреним особам списків адрес виборців, які вже виявили бажання голосувати за «потрібного» кандидата. Список визначає виборчий штаб окремого кандидата на виборах (кандидатів від політичної партії, місцевої організації політичної партії).

4) Обхід будинків (квартир), де потенційним виборцям пропонується проголосувати на виборах за конкретного кандидата (кандидатів від політичної партії, місцевої організації політичної партії) і роз'яснюється, що вони за умови прийняття такої пропозиції отримають матеріальну винагороду. Крім того, у день виборів пропонують зробити фото свого бюлетеня з «галочкою» навпроти конкретного прізвища. Все це супроводжується наданням агітаційної продукції відповідної політичної сили та внесенням даних у списки.

Іноколи з виборцем, чий голос мають намір купити, укладають навіть «договори» або «угоди» із зазначенням паспортних даних та підписів виборців або відбирають розписки про зобов'язання проголосувати за окремого кандидата на виборах (кандидатів від політичної партії, місцевої організації політичної партії).

5) Виплата грошових коштів довіреним особам, які здійснювали агітацію на користь окремого кандидата на виборах (кандидатів від політичної партії, місцевої організації

політичної партії), які за тиждень до виборів починають розносити кошти в кожне домоволодіння (згідно зі списками). Водночас фіксуються випадки передачі грошей агітаторами особам, які будуть голосувати за місцем проживання.

Класичні схеми організації підкупу виборців шляхом утворення «сіток» можуть доповнюватись різними елементами та вирізнятись певними особливостями. Так, під час організації виборчої кампанії на президентських виборах одним з кандидатів була організована схема масового підкупу з використанням персональних ID-карток з QR-кодом.

До роботи перш за все залучалися старші по виборчій дільниці. Вони були місцевими мешканцями та добре знали специфіку району й місцевих мешканців. Їхнім функціональним призначенням був набір 20–30 агітаторів, як правило, зі свого оточення. Цих людей фотографували, фіксували їхні персональні дані, які заносилися до CRM-системи.

Обрані агітатори заповнювали «анкету одностумця», де, зокрема, зазначали електронну адресу, куди згодом надходили персональні листи. У ці листи вкладали такі матеріали, як лист-інструкція; інформативний лист (з унікальним номерним ідентифікатором); номер агітатора (який до цього був «одностумцем»); номер сектора (території) відповідальності із зазначенням назв вулиць, адрес і сумарної кількості виборців. Далі за умови згоди людина отримувала персональну ID-картку з QR-кодом, яку необхідно було активувати за допомогою SMS та отримати 500 грн. як заохочення. Залученим пропонувалася заробітна платня на рівні 1 000 грн. на тиждень. З наближенням виборів виплати обіцяли збільшити. Крім цього, існувала система матеріального заохочення за виконання плану агітації безпосередньо в день виборів.

Далі, згідно з інструкцією, агітатори спілкувалися з мешканцями (потенційними виборцями) на ввіреній їм території. Головним завданням агітатора було знайти та залучити ще якомога більше охочих надати свої персональні дані до реєстру штабу, отримати персональну пластикову картку та 400 грн. За кожного нового «одностумця» той, хто його привів, отримує додаткові 100 грн., а якщо той проголосує за потрібного кандидата на виборах, то він отримує ще 300 грн. Отже, була сформована ціла мережа «одностумців», які за гроші не тільки «правильно» голосували, але й самі здійснювали підкуп ще декількох виборців.

Контроль за тим, що куплений виборець проголосував відповідним чином, здійснювався шляхом фотофіксації бюлетеня та ID-картки. Дані надсилалися до штабу. Завдяки реєстру сформованої мережі автоматично підраховувалися суми грошових винагород кожному учаснику [6].

Цікаво, що механізм фотографування виборчого бюлетеня задля підтвердження факту голосування для отримання неправомірної вигоди застосовувався у більшості досліджених нами фактів підкупу виборців. Зазвичай відбувалося це безпосередньо після голосування в кабінці на виборчій дільниці, а для ідентифікації виборець мав разом із бюлетенем сфотографувати свій паспорт або інший документ, що посвідчує особу. Після цього фото необхідно було переслати за допомогою мобільного додатку («Viber», «WhatsApp», «Telegram», «Messenger» тощо).

Приклад. На Одещині була викрита «сітка» для підкупу виборців, організована одним з чинних народних депутатів з багаторічним політичним досвідом. До «роботи» залучалися агітатори, які пропонували майбутнім виборцям від тисячі до

півтори тисячі гривень за голос. У день виборів громадянам необхідно було сфотографувати бюлетень у кабінці для таємного голосування з відміткою про голосування за цього депутата, а фото відправити листом у «Месенджері» [7].

Необхідно зазначити, що такі дії є порушенням таємниці голосування, про що прямо зазначається у статті 7 Закону України «Про місцеві вибори», відповідно до якої фотографування, відеофіксація в будь-який спосіб результатів волевиявлення виборців у кабінці для таємного голосування, а також демонстрація виборцем результатів волевиявлення у приміщенні для голосування забороняються [8]. Однак сам по собі факт фотографування не тягне за собою відповідальності, а за порушення таємниці голосування (стаття 159 КК України) особою може бути притягнуто до відповідальності лише в разі доведення умисного розголошення змісту волевиявлення. З огляду на масове використання фотографування виборчого бюлетеня у схемах підкупу виборців представники громадянських об'єднань та інших організацій, які здійснюють контроль за легітимністю виборчого процесу, пропонують не лише передбачити заборону фото- та/або відеофіксації бюлетеня під час реалізації виборцем права голосувати, але й встановити відповідальність за таке порушення [9].

Цікаво, що паралельно з агітаторською часто будувалася «сітка» з наглядачів шляхом набору безлімітної кількості спостерігачів на кожну дільничну виборчу комісію. Вони брали на себе обов'язок контролювати перебіг виборів на окремих дільницях «відповідно до визначених пріоритетів». Наприклад, такі наглядачі спостерігали за тим, щоби підкуплені виборці кидали бюлетені до чітко визначеної урни, та робили відповідні відмітки у завчасно складеному списку таких осіб [10]. Плата за їхні «послуги» складала від 800 до 1 000 грн., при цьому вони не виступали офіційними спостерігачами. Таку схему також можна вважати побудовою моделі непрямого підкупу виборців [11].

Висновки. Таким чином, створення та діяльність «виборчих сіток» під час минулих виборчих перегонів стали серйозним викликом для забезпечення легітимності волевиявлення громадян під час реалізації їхніх виборчих прав. Такий спосіб вчинення підкупу виборців відзначався певними характерними ознаками, зокрема:

- виступав різновидом непрямого підкупу виборців та був пов'язаний з незаконними формами здійснення передвиборної агітації;
- мав масовий характер, що виявлявся як у залученні значної кількості осіб (замовників, організаторів, виконавців, наглядачів, виборців тощо), так і в широкому територіальному розгалуженні;
- мав поетапну реалізацію, яка включала дії, спрямовані на підготовку, безпосереднє виконання та приховування слідів злочину;
- зазвичай втілювався шляхом утворення тимчасового злочинного угруповання, що діяло відповідно до заздалегідь виробленого плану, відзначалось чітким розподілом ролей та багатоепізодичністю злочинної діяльності.

Література:

1. Про Роз'яснення щодо реалізації положень частини шостої статті 64 Закону України «Про вибори Президента України»: Постанова Центральної виборчої комісії від 22 лютого 2019 року № 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v0376359-19>.

2. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листопада 2011 року № 4061-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.
3. Як працюють системи підкупу виборців і що таке «сітки» – пояснюють експерти. URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=85974>.
4. В мережі оприлюднили схему, за допомогою якої кандидат нібито готує масштабну скупку голосів на виборах // Матеріали інформаційного агентства УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/elections/10435272-v-merezhi-oprilyudnili-shemu-za-dopomogoyu-yakoji-poroshenko-nibito-gotuye-masshtabnu-skupku-golosiv-na-viborah.html>.
5. Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 28 лютого 2019 року у справі № 757/10061/19-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80363325>.
6. Павловський А.В. Стала відома схема підкупу виборців! URL: <https://blog.liga.net/user/apavlovskiy/article/32383>.
7. На Одещині викрили мережу підкупу виборців на користь чинного нардепа. URL: <https://tsn.ua/politika/na-odeshini-vikrili-merezhu-pidkupu-viborciv-na-korist-chinnogo-nardepa-spiski-vzhem-policiyi-1379190.html>.
8. Про місцеві вибори : Закон України від 14 липня 2015 року № 595-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/595-19>.
9. Як в Україні купують виборців і хто за це відповів. 17 судових вироків (дослідження). URL: <https://glavcom.ua/publications/yak-v-ukrajini-kupuyut-viborciv-i-hto-za-ce-vidpoviv-17-sudovih-virokiv-doslidzhennya-388367.html>.
10. Вирок Острозького районного суду Рівненської області у справі № 567/123/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56229553>.
11. Приклади підкупу виборців. URL: <https://blog.liga.net/user/kodarchenko/article/32463>.

Hryhorova Ye. Organization of “election networks” as a way of committing bribery of a voter, a participant of a referendum

Summary. The article is devoted to the study of peculiarities of creation and activity of “electoral

networks” as one way of committing indirect bribery of voters. It was found that the use of this technology posed a serious threat to the legitimate conduct of the last elections in Ukraine and could significantly affect the authenticity of the will of the citizens. The mass nature of use of such a form of influence on the conduct of electoral races was installed and embodied in the involvement of a large number of persons in the process of its implementation (customers, organizers, executors, observers, voters, etc.), as well as in the distribution of such networks in significant territories.

It is revealed that this method of committing bribery of a voter, a participant of the referendum is fully structured, that is includes actions aimed at preparation, direct execution and concealment of the traces of crime. Thus, the implementation of voter bribery thus proceeded in several stages: compilation of voter lists by finding out personal data during voter polls; recruitment (involvement) of agitators aimed at selecting proxies to build “a bribe net” and providing them with lists of voters who have already expressed their desire to vote for the “correct” candidate; a personal detour of households, during which potential voters are invited to vote for the candidate for a particular financial reward; the payment of funds to the agitators, who in turn distributed the funds to each household (according to the lists), with payments being made in two stages: before and after the elections, in the case of providing confirmatory information on the relevant vote (photo report).

It is emphasized that this method of bribery, as a rule, was carried out by the formation of a temporary criminal group, which acted in accordance with a prearranged plan, was marked by a clear distribution of roles and the multiplicity of criminal activity.

Key words: bribery of voter, participant of referendum, method of committing of crime, “election networks”, illegal agitation campaigning, violation of voting rights.

*Дубонос К. В.,
аспірант кафедри
криміналістичного забезпечення та судових експертиз
Національної академії внутрішніх справ*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ БАЗ БІОМЕТРИЧНИХ ДАНИХ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті зазначено, що під час розслідування кримінальних злочинів органи досудового слідства часто виявляють різні сліди особи, залишеної на місці події та її оточення, на знаряддях злочину, на тілі та одязі жертв та правопорушників тощо. Для свого дослідження слідчий використовує спеціальні знання, залучаючи до кримінального провадження як фахівців або експертів знайомих осіб. Зокрема, інформація, що міститься в інформаційно-пошукових системах Експертної служби МВС України, використовується для ідентифікації злочинця за залишеними ним слідами, а також для підтвердження його причетності до злочину. Йдеться про таке різноманіття, як основа біометричних даних. Проаналізовано наукові та нормативно-правові джерела, що регулюють діяльність з інформаційного та довідкового забезпечення досудового розслідування кримінальних правопорушень. На рівні наказів МВС України визначаються не тільки загальні засади формування криміналістичних обліків, зокрема баз біометричних даних, але й особливості їх використання в ході досудового розслідування. Зокрема, зазначено особливості функціонування криміналістичних обліків залежно від їх виду за об'єктом реєстрації. Висвітлено стан правового регулювання використання біометричних баз даних в Україні. Правове регулювання використання біометричних баз даних в Україні – це нормативне закріплення правил діяльності уповноважених суб'єктів щодо формування та використання записів біометричних даних людини задля захисту прав і свобод людини й громадянина. Стан правового регулювання використання біометричних баз даних загалом та підрозділів Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України зокрема можна охарактеризувати як незадовільний. Це пов'язано з відсутністю регулюючого закріплення, по-перше, визначення термінів «біометрична база даних», «використання біометричної бази даних», по-друге, системи біометричної бази даних, по-третє, чіткої процедури накопичення біометричних даних та їх використання під час розслідування кримінальних правопорушень. Основним недоліком є невирішеність питання використання біометричних баз даних підрозділів Експертної служби Міністерства внутрішніх справ на правовому рівні.

Ключові слова: нормативно-правове регулювання, бази біометричних даних, Експертна служба МВС України, інформаційно-довідкове забезпечення розслідування, органи досудового розслідування.

Постановка проблеми. Використання баз біометричних даних в Україні є діяльністю, яка реалізується уповноваженими суб'єктами задля забезпечення дотримання законності, охорони прав, свобод і законних інтересів. Зокрема, особливе місце вказаний різновид діяльності посідає в забезпеченні швидкого, повного та неупередженого досудового розсліду-

вання й судового розгляду [1], тому не виникає жодних сумнівів щодо того, що використання баз біометричних даних має відбуватися в чітко визначених законодавством рамках, адже, як цілком слушно зазначає Р.Я. Демків, суспільство як форма спільної життєдіяльності людей припускає певну стабільність, організованість, впорядкованість людських відносин, загальновідомі та обов'язкові норми поведінки учасників цих відносин, отже, належний нормативний порядок [2, с. 19].

Питання формування та використання баз біометричних даних в Україні, зокрема під час розслідування кримінальних правопорушень, неодноразово досліджувалися в працях Р.С. Белкіна, В.В. Бірюкова, А.Е. Волкової, Д.В. Дабіжи, В.А. Журавля, Є.П. Іщенко, В.В. Лисенка, Є.Д. Лук'янчикова, С.А. Ялишева та інших учених. Однак напрацювання зазначених науковців переважно стосуються загальних положень кримінальної реєстрації, рівнів та видів криміналістичних обліків. Водночас поза увагою залишені питання нормативно-правового регулювання не формування баз біометричних даних, а їх використання, особливо баз біометричних даних підрозділів Експертної служби МВС України.

Мета статті полягає у висвітленні стану нормативно-правового регулювання використання баз біометричних даних в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У теорії держави й права поширеною є думка про те, що правове регулювання є ні чим іншим, як дією права на суспільні відносини за допомогою певних юридичних засобів, насамперед норм права [3, с. 217], тобто регулювання суспільних відносин відбувається за допомогою певних засобів. При цьому перевага віддається такому юридичному засобу, як норми права. Саме тому поширеним і часто вживаним є термін «нормативно-правове регулювання». Як зазначає щодо цього О.М. Куракін, удосконалення правової надбудови суспільства з урахуванням основних тенденцій розвитку держави щодо зміни орієнтаційних векторів у зовнішніх відносинах здійснюється за двома основними шляхами, такими як удосконалення законодавства й підвищення ефективності наявних правових приписів, тому нормативно-правове регулювання є передусім визначенням меж самореалізації суб'єктів права, закріпленням у правовій нормі та свідомості громадян можливості діяти відповідно до норм права [4, с. 12].

З урахуванням вищезазначеного під нормативно-правовим регулюванням використання баз біометричних даних в Україні потрібно розуміти нормативне закріплення правил діяльності [5, с. 166] уповноважених суб'єктів з формування та використання обліків біометричних даних людини задля захисту прав і свобод людини та громадянина. За допомогою такого інстру-

менту, як сукупність правових норм, здійснюється цілеспрямований вплив відповідних суб'єктів на загрози та небезпеки, а також забезпечується ефективне функціонування всієї правової системи [5, с. 167].

Задля забезпечення ефективного використання баз біометричних даних в Україні на нормативному рівні має бути врегульовано питання визначення понять «біометричні дані» та «бази біометричних даних». Окрім того, нормативно-правове закріплення повинні отримати форми та порядок використання баз біометричних даних. У зв'язку із зазначеним у представленому підрозділі переслідуються мета щодо аналізу стану нормативно-правового регулювання використання баз біометричних даних, а також пропозиції основних напрямів його вдосконалення.

Так, термін «біометричні дані» закріплено на законодавчому рівні, а саме в Законі України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус». У п. 2 ч. 1 ст. 3 вказаного нормативно-правового акта біометричні дані визначаються як сукупність даних про особу, зібраних на основі фіксації її характеристик, що мають достатню стабільність та істотно відрізняються від аналогічних параметрів інших осіб (біометричні дані, параметри, а саме відцифрований підпис особи, відцифрований образ обличчя особи, відцифровані відбитки пальців рук). При цьому в п. 3 вищезгаданої статті дається роз'яснення поняття «біометричні параметри». Це вимірювальні фізичні характеристики або особистісні поведінкові риси, що використовуються для ідентифікації (впізнання) особи або верифікації наданої ідентифікаційної інформації про особу [6].

Також у нормативно-правових актах України можна зустріти використання такого терміна, як «біометричні дані (параметри)». Зокрема, в Положенні про національну систему біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства зазначено, що термін «біометричні дані (параметри)» має таке значення: відцифровані відбитки пальців рук, відцифроване зображення обличчя [7]. Аналогічне значення вищезазначеного терміна закріплено в Інструкції про порядок фіксації біометричних даних (параметрів) іноземців та осіб без громадянства посадовими особами Державної міграційної служби України, її територіальних органів і територіальних підрозділів [8].

Водночас у жодному нормативно-правовому акті не надається визначення термінів «база біометричних даних» і «використання баз біометричних даних». Натомість можна зустріти трактування в правових актах таких термінів, як «фіксація біометричних даних (параметрів) особи», «біометрична ідентифікація», «біометрична верифікація». Так, фіксацію біометричних даних (параметрів) особи на нормативно-правовому рівні визначено як процес збору біометричних даних (параметрів) громадянина України, іноземця та особи без громадянства, внесення їх та зберігання у відомчих інформаційних системах суб'єктів національної системи [7]. При цьому Міністерство внутрішніх справ України уточнює, в чому саме полягає фіксація біометричних даних (параметрів) для Державної міграційної служби та Державної прикордонної служби України, визначаючи це поняття як процес сканування відбитків пальців рук, фотографування обличчя особи та внесення отриманих її відцифрованих відбитків пальців рук, відцифрованого зобра-

ження обличчя до відомчої інформаційної системи Державної міграційної служби [8] та процес збирання біометричних даних (параметрів) іноземців, внесення їх та зберігання в інформаційно-телекомунікаційній системі прикордонного контролю Державної прикордонної служби України («Гарт-1») [9].

Збирання біометричних даних, їх накопичення та зберігання в систематизованому вигляді відбуваються задля забезпечення ідентифікації, верифікації та встановлення особи, що здійснюється уповноваженими суб'єктами. У зв'язку з цим на законодавчому рівні закріплено визначення термінів «ідентифікація особи» та «верифікація». Ідентифікувати означає вживати комплекс заходів, що дає змогу виконувати пошук за принципом «один до багатьох», зіставляючи дані (параметри) особи, зокрема біометричні, з інформацією Реєстру, а ідентифікація особи – це встановлення особи шляхом порівняння наданих даних (параметрів), зокрема біометричних, з наявною інформацією про особу в реєстрах, картотеках, базах даних тощо. Верифікація – це порівняння даних (параметрів), зокрема біометричних, для встановлення тотожності особи документам або інформації з Реєстру для підтвердження їх ідентичності [6]. У Положенні про національну систему біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства біометрична ідентифікація визначається як здійснення пошуку за принципом «один до багатьох» шляхом розпізнавання і зіставлення одного або двох біометричних даних (параметрів) особи з біометричними даними (параметрами) осіб у відомчих інформаційних системах суб'єктів національної системи, а біометрична верифікація – це здійснення пошуку за принципом «один до одного» між біометричними даними (параметрами), отриманими від особи в даний момент, і біометричними даними (параметрами), наявними у відомчих інформаційних системах суб'єктів національної системи [7].

Таким чином, використання баз біометричних даних здійснюється лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та захисту прав людини [7; 10]. Проте залежно від суб'єкта та основної мети, заради якої проводиться біометрична ідентифікація чи верифікація, варто розрізняти такі види використання баз біометричних даних:

для протидії нелегальній міграції, а також виконання органами ДМС повноважень, визначених ст. ст. 25, 26, 30 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» та ст. 7 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [8];

– для посилення контролю за в'їздом в Україну, виїздом з України іноземців, додержання ними правил перебування на території України [9];

– під час прикордонного контролю в пунктах пропуску (пунктах контролю) через державний кордон, контрольних пунктах в'їзду-виїзду;

– під час адміністративного затримання органами (підрозділами) охорони державного кордону;

– для забезпечення ефективності кримінального провадження поліція наповнює та підтримує в актуальному стані бази (банки) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України, стосовно осіб, затриманих за підозрою у вчиненні правопорушень (адміністративне затримання, затримання згідно з дорученнями органів правопорядку, затримання осіб органами досудового розслідування, адміністративний арешт, домашній арешт), зокрема шляхом

збирання та накопичення біометричних даних (дактилокарти, зразки ДНК) [11];

– для забезпечення участі спеціалістів у процесуальних діях і здійснення судово-експертної діяльності в рамках досудового розслідування та судового розгляду. Експертна служба МВС України забезпечує функціонування баз біометричних даних [12].

Детальніше зупинимось на питанні саме нормативно-правового регулювання використання баз біометричних даних підрозділів Експертної служби МВС України. Чільне місце в такому регулюванні посідає саме кримінальне процесуальне законодавство нашої держави. Зокрема, йдеться про Кримінальний процесуальний кодекс України [1]. Щодо останнього потрібно відзначити, що в ньому відсутні будь-які вказівки стосовно формування та використання баз даних у ході кримінального провадження. Зі змісту зазначеного нормативно-правового акта можна дійти висновку, що використання баз біометричних даних підрозділів Експертної служби МВС України є можливим під час проведення залученим до кримінального провадження експертом судової експертизи.

Детальнішої регламентації використання баз біометричних даних підрозділів Експертної служби МВС України отримало на підзаконному нормативно-правовому рівні, зокрема у відомчих наказах Міністерства внутрішніх справ України, які визначають засади діяльності Експертної служби МВС України та функціонування криміналістичних обліків Експертної служби МВС [12; 13; 14]. Однак необхідно відзначити той факт, що у вказаних правових актах не використовується ні термін «біометричні дані», ні термін «використання баз біометричних даних». Зі змісту названих актів помітно, що Експертна служба МВС України покликана забезпечувати своєчасне, швидке, якісне й об'єктивне розслідування кримінальних правопорушень шляхом залучення до нього обізнаних осіб і використання накопиченої систематизованої інформації про об'єкти кримінальної реєстрації, зокрема баз біометричних даних. При цьому використання таких баз є можливим як у процесуальній формі під час проведення відповідної судової експертизи, так і в непроцесуальній, тобто під час перевірки інформації за базами біометричних даних за запитом органу досудового розслідування.

Основні положення формування системи реєстрації об'єктів та (або) відомостей про них, порядок їх використання під час розкриття, розслідування скоєних кримінальних правопорушень та профілактиці злочинності закріплено в Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України [13]. Криміналістичні обліки Експертної служби МВС України, до яких належать також бази біометричних даних, створюються та функціонують не тільки задля покращення кримінального провадження, але й задля підвищення рівня інформаційного забезпечення проведення експертних досліджень [13], тобто йдеться про належне інформаційне забезпечення як діяльності органів досудового розслідування, так й експертних підрозділів. Відповідно до зазначеного підзаконного нормативно-правового акта бази біометричних даних є різновидом криміналістичних обліків, які формуються у вигляді колекції з об'єктів (їх копій, зображень) та (або) відомостей про них, вилучених або отриманих під час огляду місця події, проведення інших слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів тощо, а також отриманих

під час криміналістичної реєстрації дактилокарт, фото- та відеозображень, записів голосів та мовлення осіб, ДНК-профілів. Окрім того, в цьому Наказі МВС України чітко визначені форми використання баз біометричних даних (під час проведення експертних досліджень та під час перевірки за криміналістичними обліками за письмовим запитом установлені форми органів досудового розслідування та підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність) [13].

На рівні наказів МВС України визначаються не тільки загальні засади формування криміналістичних обліків, зокрема баз біометричних даних, але й особливості їх використання в ході досудового розслідування. Зокрема, зазначаються особливості функціонування криміналістичних обліків залежно від їх виду за об'єктом реєстрації.

Проаналізувавши положення нормативно-правових актів та врахувавши класифікацію біометричних даних серед криміналістичних обліків Експертної служби МВС України виокремлено ті, якими представлені бази біометричних даних. Зокрема, це дактилоскопічний облік, облік осіб за ознаками зовнішності, облік генетичних ознак людини, облік записів голосів та мовлення осіб [13; 14]. Проте питання використання криміналістичних обліків, зокрема баз біометричних даних підрозділів Експертної служби МВС України, залишилося не врегульованим на нормативно-правовому рівні. Основну увагу приділено формуванню баз даних, а не особливостям їх використання. Або процедура здійснення перевірки за базами біометричних даних не розглядається взагалі або фрагментарно висвітлюються певні її особливості. Залишено поза увагою також питання взаємодії підрозділів Експертної служби МВС України з іншими правоохоронними органами під час використання баз біометричних даних, а також інформаційно-аналітичне забезпечення такої діяльності, тому вважаємо, що нормативно-правове врегулювання використання баз біометричних даних в Україні має вдосконалюватися саме шляхом заповнення вказаних прогалів.

Висновки. Отже, нормативно-правове регулювання використання баз біометричних даних в Україні полягає в нормативному закріпленні правил діяльності уповноважених суб'єктів із формування та використання обліків біометричних даних людини задля захисту прав і свобод людини й громадянина. Стан нормативно-правового регулювання використання баз біометричних даних загалом та підрозділів Експертної служби МВС України зокрема можна охарактеризувати як незадовільний. Це пов'язано з відсутністю нормативного закріплення, по-перше, визначення термінів «бази біометричних даних», «використання баз біометричних даних», по-друге, системи баз біометричних даних, по-третє, чіткої процедури накопичення біометричних даних та їх використання під час розслідування кримінальних правопорушень. Великим недоліком також є неврегульованість питання використання баз біометричних даних підрозділів Експертної служби МВС України на рівні закону.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
2. Демків Р.Я. Правове регулювання як юридичне явище: окремі аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 34. Т. 1. С. 19–23.

3. Загальна теорія держави і права / за ред. В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком, 1997. 320 с.
4. Куракін О.М. Поняття і зміст нормативно-правового регулювання як юридичного явища. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2013. № 3. С. 10–15.
5. Криштанович М.В. Нормативно-правове регулювання діяльності органів внутрішніх справ у сфері забезпечення національної безпеки України. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 1 (20). С. 165–174.
6. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус : Закон України від 20 листопада 2012 року № 5492-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 51. С. 2733. Ст. 716.
7. Про затвердження Положення про національну систему біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 року № 1073. *Офіційний вісник України*. 2018. № 4. С. 152. Ст. 178. Код акта 88680/2018.
8. Про затвердження Інструкції про порядок фіксації біометричних даних (параметрів) іноземців та осіб без громадянства посадовими особами Державної міграційної служби України, її територіальних органів і територіальних підрозділів : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 23 листопада 2018 року № 944, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 17 грудня 2018 року за № 1428/32880. *Офіційний вісник України*. 2019. № 3. С. 56. Ст. 82. Код акта 92864/2019.
9. Про затвердження Порядку фіксації біометричних даних іноземців та осіб без громадянства під час прикордонного контролю в пунктах пропуску (пунктах контролю) через державний кордон та у контрольних пунктах в'їзду-виїзду, а також здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 24 квітня 2019 року № 310, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 15 травня 2019 року за № 496/33467. *Офіційний вісник України*. 2019. № 42. С. 34. Ст. 1473. Код акта 94692/2019.
10. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного демографічного реєстру та надання з нього інформації, взаємодії між уповноваженими суб'єктами, а також здійснення ідентифікації та верифікації : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 2017 року № 784. *Офіційний вісник України*. 2017. № 86. С. 38. Ст. 2610. Код акта 87704/2017.
11. Про національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.
12. Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 3 листопада 2015 року № 1343, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 6 листопада 2015 року за № 1390/27835. *Офіційний вісник України*. 2015. № 92. С. 342. Ст. 3149. Код акта 79487/2015.
13. Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 10 вересня 2009 року № 390, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 15 жовтня 2009 року за № 963/16979. *Офіційний вісник України*. 2009. № 82. С. 72. Ст. 2794.
14. Про затвердження Інструкції про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 11 вересня 2001 року № 785. *Офіційний вісник України*. 2001. № 52. С. 227. Ст. 2392. Код акта 20966/2001.

Dubonos K. Statutory regulation of using biometric database of Ukraine

Summary. In the article, it was noted that during the investigation of criminal offenses, pre-trial investigation bodies often reveal various traces of a person left on the scene and its environment, on the instruments of crime, on the body and clothing of victims and offenders, etc. For their research, the investigator uses special knowledge by bringing in familiar persons to a criminal proceeding as a specialist or expert. In particular, the information contained in the information retrieval systems of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine is used to identify the offender for the traces left by him, as well as to confirm his involvement in the crime. In particular, we are talking about such a variety as the basis of biometric data. It has been analyzed the scientific and normative legal sources regulating activity on information and reference provision of pre-trial investigation of criminal offenses. At the level of the orders of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine are determined not only the general principles of the formation of forensic records, including databases of biometric data, but also the peculiarities of their use in the course of pre-trial investigation. In particular, the peculiarities of the functioning of forensic accounts, depending on their type by the object of registration, are noted. It has been highlighted the state of legal regulation of the use of biometric databases in Ukraine. Legal regulation of the use of biometric databases in Ukraine is the normative fixing of the rules of activity of authorized entities for the formation and use of records of human biometric data in order to protect the rights and freedoms of man and citizen. The state of legal regulation of the use of biometric databases in general and the units of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in particular can be described as unsatisfactory. This is due to the lack of regulatory fixing, firstly, the definition of the terms “biometric database”, “use of biometric database”, secondly, the system of biometric database, and third, a clear procedure for the accumulation of biometric data and their use under time of investigation of criminal offenses. A major drawback is the unsettled issue of the use of biometric databases of units of the Ministry of Internal Affairs Expert Service at the legal level.

Key words: legal regulation, database of biometric data, Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, information and reference support of investigation, bodies of pre-trial investigation.

Задерейко С. Ю.,

здобувач

Університету сучасних знань

ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПОРЯДКУ ЗДІЙСНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглянуто перспективи вдосконалення порядку здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх за законодавством України. Зазначено, що чинний Кримінальний процесуальний кодекс України містить розширену систему кримінальних процесуальних гарантій прав неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, а також здебільшого намагається врахувати особливості участі цих осіб у кримінальному провадженні. Те, що з прийняттям КПК України були здійснені перші практичні кроки на шляху формування елементів кримінального провадження, а саме кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, зазначається у юридичній літературі.

Звернено увагу на те, що у КПК України в межах окремої гл. 38 передбачено кримінальне провадження щодо неповнолітніх, норми якого відображають особливості кримінальної процесуальної діяльності за участю неповнолітніх, що забезпечує додатковий захист прав та законних інтересів дитини, яка опинилась у конфлікті із законом. Однак з огляду на продовження судово-правової реформи в Україні подальшу інтеграцію України до світового співтовариства існує необхідність удосконалення нормативно-правової регламентації вказаного провадження. Вирішення цього питання неможливе без урахування як досвіду інших країн, так і необхідності приведення норм вітчизняного кримінального процесуального права у відповідність до загальноєвропейських стандартів у сфері прав людини, зокрема прав дитини.

Визначено такі напрями вдосконалення кримінального провадження щодо неповнолітніх, як подальше пристосування норм КПК України, яким урегульовано досліджуване кримінальне провадження за рахунок деталізації окремих норм або введення додаткових правил до особливостей участі у кримінальному судочинстві неповнолітніх та спрямування їх впливу на якнайкраще забезпечення їх інтересів; подальша диференціація процесуальної форми кримінального провадження щодо неповнолітніх, що передбачає зміну у формах, методах здійснення цього провадження та появу нових процедур його реалізації; розширення форм залучення до кримінального провадження щодо неповнолітніх неюрідичних знань (участь психолога у провадженні, підготовка соціального звіту стосовно неповнолітнього тощо); подальше поглиблення спеціалізації та розширення кола учасників кримінального провадження щодо неповнолітніх (спеціалізація суддів, слідчих, прокурорів, захисників, залучення соціальних та психологічних служб), що передбачає утворення системи спеціалізованого правосуддя щодо неповнолітніх; акцентування уваги на обов'язковому врахуванні віку, рівня розвитку для прийняття законного, обґрунтованого та ефективного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із

законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою.

Ключові слова: кримінальне провадження, неповнолітній, законодавство, досудове розслідування, кримінальна юстиція.

Постановка проблеми. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх не тільки відрізняється за своїм процесуальним режимом, правилами та процедурами від загального порядку кримінального провадження, але й здійснюється з урахуванням власних засад та притаманних йому завдань. Чинний КПК України містить розширену систему кримінальних процесуальних гарантій прав неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених, а також більшою мірою намагається врахувати особливості участі цих осіб у кримінальному провадженні. Те, що з прийняттям КПК України були здійснені перші практичні кроки на шляху формування елементів кримінального провадження, а саме кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, зазначається у юридичній літературі [1, с. 25].

Зокрема, у Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні зазначено, що ця система повинна забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою [5].

Необхідність запровадження ювенальної юстиції як самостійної інституції підтверджується результатами, отриманими в дисертаційних дослідженнях, що присвячені питанням особливостей участі неповнолітніх в кримінальному провадженні. Зокрема, це знайшло своє відображення в роботах Є.М. Гідулянової, А.Є. Голубова, С.М. Зеленського, Ю.І. Ковальчука, А.Б. Романюка, С.В. Оверчука, А.В. Савченка, Е.Б. Мельникової.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей кримінального провадження щодо неповнолітніх за законодавством України, визначенні проблем правового регулювання цього питання та наданні пропозицій щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазначимо, що КПК України в межах окремої гл. 38 передбачає кримінальне провадження щодо неповнолітніх, норми якого відображають особливості кримінальної процесуальної діяльності за участю неповнолітніх, що забезпечує додатковий захист прав та законних інтересів дитини, яка опинилась у конфлікті із законом. Однак з огляду на продовження судово-правової реформи в Україні, подальшу інтеграцію України до світового співтовариства існує необхідність удосконалення нормативно-правової регламентації зазначеного провадження. Вирі-

шення цього питання неможливе без урахування як досвіду інших країн, так і необхідності приведення норм вітчизняного кримінального процесуального права у відповідність до загальноєвропейських стандартів у сфері прав людини, зокрема прав дитини.

Щодо перспектив розвитку кримінального провадження стосовно неповнолітніх погодимося з Н.В. Буруківською в тому, що в Україні ювенальна юстиція формується насамперед як один з елементів сучасного кримінального провадження, а саме як кримінальна юстиція щодо неповнолітніх [1, с. 25], хоча успішний досвід зарубіжних держав орієнтує на створення цілісної системи ювенальної юстиції, елементом якої є кримінальна ювенальна юстиція [4, с. 1].

Позиція Н.В. Буруківської характеризує напрями, у яких буде розвиватися й зараз уже розвивається зазначене кримінальне провадження. Такий підхід є обґрунтованим, адже він характеризується як поступове перетворення окремого різновиду кримінальної процесуальної діяльності на самостійний напрям діяльності органів кримінального судочинства з подальшим перетворенням на систему ювенальної юстиції.

В цьому контексті заслуговує підтримки позиція низки інших науковців, висловлена ними щодо розвитку досліджуваного кримінального провадження. Визнаючи важливість створення в країні системи ювенальної юстиції, ці автори звертають увагу на те, що з огляду на низку обставин, які перешкоджають створенню спеціалізованих судів у справах неповнолітніх, саме спеціалізація суддів, слідчих, прокурорів, захисників, більш активна діяльність соціальних служб, а також поступова трансформація наявного порядку провадження можуть скласти той першочерговий етап, який у подальшому дасть змогу створити в Україні систему ювенальної юстиції [2, с. 14; 7].

М.І. Карпенко визначає, що система кримінальної юстиції щодо неповнолітніх є системою правосуддя, яка передбачає спеціальне законодавство, процедури й заходи реагування на злочини, які вчиняють неповнолітні, а також спеціальні форми роботи з цими особами, що відповідають їхньому віку та рівню розвитку [3, с. 66–67]. Саме зазначені аспекти з урахуванням міжнародних стандартів у сфері кримінального провадження щодо неповнолітніх забезпечують становлення системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, що пов'язано з такими кроками:

- подальше пристосування норм КПК України, яким урегульовано досліджуване кримінальне провадження, за рахунок деталізації окремих норм або введення додаткових правил до особливостей участі у кримінальному судочинстві неповнолітніх та спрямування їх впливу на якнайкраще забезпечення їх інтересів;

- подальша диференціація процесуальної форми кримінального провадження щодо неповнолітніх, що передбачає зміну у формах, методах здійснення цього провадження та появу нових процедур його реалізації;

- розширення форм залучення до кримінального провадження щодо неповнолітніх неюридичних знань (участь психолога у провадженні, підготовка соціального звіту стосовно неповнолітнього тощо);

- подальше поглиблення спеціалізації та розширення кола учасників кримінального провадження щодо неповнолітніх (спеціалізація суддів, слідчих, прокурорів, захисників,

залучення соціальних та психологічних служб), що передбачає утворення системи спеціалізованого правосуддя щодо неповнолітніх;

- акцентування уваги на обов'язковому врахуванні віку, рівня розвитку для прийняття законного, обґрунтованого та ефективного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою [5].

Враховуючи наведені вище позиції науковців, а також вимоги міжнародних правових актів, В.В. Романюк стверджує, що наведені кроки забезпечать:

- у найближчій перспективі трансформацію кримінального провадження щодо неповнолітніх у систему кримінальної юстиції щодо неповнолітніх;

- у подальшій перспективі перетворення кримінальної юстиції щодо неповнолітніх на ювенальну юстицію [7; 8].

Якщо розглядати організацію кримінального провадження щодо неповнолітніх в Україні, то можна стверджувати, що в нас вона побудована за радянським зразком, основа якого була закладена в 30-ті роки ХХ століття. Відповідно до законодавства органи у справах дітей повинні здійснювати соціальний захист та профілактику правопорушень серед неповнолітніх осіб. Проте насправді цієї мети вони у своїй діяльності не досягають й досягти в принципі не можуть. Фактично дітей «кидають під колеса» державної репресивної машини й ламають їм все їхнє подальше життя [6].

Таким чином, держава за кошти платників податків вирощує злочинців, які в майбутньому увійдуть у злочинний світ дорослих. Найбільш яскравим прикладом є діяльність приймальників-розподільників для дітей, до якого можна помістити дитину 11-річного віку, якщо є підстави вважати, що вона вчинила кримінальне правопорушення. При цьому слідчий суддя чи суд самостійно визначає строк такого тримання. Фактично це є позбавленням волі, яке зауважено під досить гуманну з першого погляду назву. Наступним прикладом є діяльність загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації. Вони не здійснюють належного перевиховання дітей, а здебільшого лише роблять їх черствими та жорстокими. Це спричинено тим, що учні таких шкіл та училищ знаходяться в ізоляції від родини та суспільства, а методи, які застосовуються для їх виховання, є неприйнятними та жорстокими. Велику стурбованість викликає також діяльність притулків для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Загалом їхня діяльність зводиться до того, щоби виконати навчальний план і випустити таких дітей у світ. Діяльність соціальних служб, які повинні бути «на передовій» протидії підлітковій злочинності й попереджати вчинення ними правопорушень, зводиться до переписування звітів та надання згоди на усиновлення, тобто соціальні служби погрузли в бюрократію, через яку не можуть побачити дитину з її потребами, проблемами й переживаннями. Навіть якщо б їхні працівники хотіли якісно виконувати свої обов'язки, вони цього зробити не можуть.

Отже, коли ідея-концепція першості неповнолітніх стане рушійною силою діяльності слідчого, прокурора, слідчого судді, суду та всіх інших осіб, що беруть участь у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, то, мабуть, саме з цього моменту ми зможемо констатувати факт існування в Україні ювенальної юстиції.

Висновки. Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що наявна організація системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні ще не спроможна змінити ситуацію на краще. Слід усвідомити, що не можуть застарілі радянські механізми вжиття альтернативних кримінально-виховних заходів бути аналогом механізмів роботи з неповнолітніми правопорушниками, тому необхідно провести фундаментальну реформу цієї системи, причому потрібно враховувати позитивний досвід зарубіжних держав, досвід запровадження пілотного проєкту «Реформування системи кримінальної юстиції по відношенню до неповнолітніх в Україні», а також шведський досвід діяльності громадських та благодійних організацій з протидії злочинності серед неповнолітніх.

Відзначимо, що, незважаючи на те, що йдеться про кримінальне провадження чи кримінальну юстицію щодо неповнолітніх або про ювенальну юстицію, головним є акцентування уваги на неповнолітньому, якнайкращому забезпеченні його прав, свобод та інтересів, здійсненні на нього виховного впливу задля перевиховання та подальшої його соціальної підтримки (ресоціалізації).

Література:

1. Буруківська Н.В. Становлення ювенальної юстиції в світлі нового Кримінального процесуального кодексу України. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2013. № 1. С. 24–26.
2. Голубов А.С. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Харків, 2005. 20 с.
3. Карпенко М.І. Концепція кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні. *Юридична наука*. 2013. № 6. С. 60–68.
4. Орловська Н.А. Концептуальні питання кримінальної політики України щодо дітей у конфлікті із законом. *Матеріали II інтернет-конференції Івано-Франківського обласного осередку Всеукраїнської громадської організації «Асоціація кримінального права»*. Івано-Франківськ, 2014. 6 с. URL: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/orlovska.pdf> (дата звернення: 04.10.2019).
5. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України від 24 травня 2011 року № 597/2011. *Офіційний вісник України*. 2011. № 41. Ст. 1663.
6. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР / Верховна Рада України. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр>.
7. Романюк В.В. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2015. 23 с.
8. Романюк В.В. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх. Харків : Мадрид, 2016. 252 с.

Zadereyko S. Prospects for improving the procedure of criminal proceedings against minors under the legislation of Ukraine

Summary. The article discusses the prospects of improving the procedure of criminal proceedings against minors under the legislation of Ukraine. It is noted that the current Criminal Procedure Code of Ukraine contains an expanded system of criminal procedural safeguards for the rights of juvenile suspects, accused, and to a greater extent tries to take into account the peculiarities of their participation in criminal proceedings. The fact that, with the adoption of the CPC of Ukraine, the first practical steps were taken towards the formation of elements of criminal proceedings, namely criminal justice for minors, is indicated in the legal literature.

Attention is drawn to the fact that within the CPC of Ukraine within the limits of a separate chapter. 38 provides for criminal proceedings against minors, the rules of which reflect the peculiarities of criminal proceedings involving minors, which provides additional protection for the rights and legitimate interests of a child who is in conflict with the law. But given the continuation of judicial reform in Ukraine, the further integration of Ukraine into the world community, there is a need to improve the regulatory framework of the said proceedings. It is impossible to resolve this issue without taking into account the experience of other countries as well as the need to bring the norms of domestic criminal procedural law in line with generally recognized standards in the field of human rights, including the rights of the child.

The following areas of improvement of juvenile criminal proceedings were identified: further adaptation of the rules of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which regulates the investigated criminal proceedings, by detailing certain rules or introducing additional rules to the peculiarities of participation in the criminal proceedings of minors and aiming their influence in the best way; further differentiation of the procedural form of criminal proceedings against minors, which implies a change in the forms, methods of implementation of these proceedings and the appearance of new procedures for its implementation; expansion of forms of involvement in criminal proceedings concerning juvenile non-legal knowledge (participation of a psychologist in the proceedings, preparation of a social report on the minor, etc.); further deepening the specialization and widening the range of juvenile criminal proceedings (specialization of judges, investigators, prosecutors, defense attorneys, involvement of social and psychological services), providing for the establishment of a system of specialized juvenile justice; Emphasis on mandatory age, level of development to make a lawful, well-grounded and effective decision on a child in conflict with the law related to its re-education and further social support.

Key words: criminal proceedings, juvenile, legislation, pre-trial investigation, criminal justice.

*Кобак М. В.,**начальник відділу забезпечення судового процесу та аналітично-статистичної роботи
Миколаївського окружного адміністративного суду,
старший викладач кафедри конституційного та адміністративного права і процесу
Чорноморського національного університету імені Петра Могили*

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗАКРІПЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ СУДОЧИНСТВА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

Анотація. Сучасний етап реформ у нашій країні не залишає поза увагою Основний Закон України – Конституцію. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» став ключовим для зміни основ судочинства, в тому числі його засад, принципів, основ. Стаття присвячена теоретичним проблемам закріплення конституційних принципів судочинства у Кримінальному процесуальному кодексі України. Зазначена тема освітлювалась у різні часи багатьма науковцями. Але постійні законодавчі зміни, розвиток (у тому числі «оцифрування») суспільних відносин посилює інтерес до проблеми дублювання положень Конституції України в частині визначення загальних засад кримінального провадження. Отже, автором сформована власна позиція щодо особливостей конституційного регулювання засад (принципів) кримінального провадження.

У статті чітко прослідковуються певні позиції, які підтримав та висловив автор: формування спеціальних принципів залежить від конституційних; конкретизація конституційних принципів у спеціальних принципах кримінального провадження сприяє їх практичній реалізації в регулюванні суспільних відносин; рівнозначність усіх принципів кримінального провадження незалежно від їх конституційного закріплення або закріплення в галузевому законодавстві.

Також автор констатував специфіку конституційного регулювання кримінального провадження. По-перше, це те, що Конституція України має найвищу юридичну силу відносно принципів кримінального провадження. А, по-друге – Конституція України встановлює лише основні принципи організації кримінального провадження, які виступають вихідними положеннями під час його організації та проведення.

Визначено поняття конституційних принципів – це комплексні, самостійні положення, які важливі для безпосереднього захисту прав та свобод особи і відіграють для кримінального провадження важливе значення не лише у своїй сукупності, але й кожне окремо, адже закріплюють відносно самостійний аспект взаємовідносин державних органів, посадових осіб та учасників кримінального провадження.

Автор звернув увагу на те, що серед усіх принципів кримінального провадження переважають ті, що спрямовані на захист прав та інтересів підозрюваного або обвинуваченого. Крім того, автор визначає, що в кримінальному процесі забезпечуються не права і свободи будь-якої особи та громадянина взагалі, а виключно інтереси учасників кримінального процесу.

Розглянуто точку зору щодо формування в системі принципів єдиного положення, яке буде спрямоване на

захист інтересів усіх відомих прав і свобод особи, що опинилась у тій або іншій позиції в кримінальному провадженні. Обґрунтовано власну точку зору з цього питання.

Ключові слова: Конституція України, принципи, дублювання, галузеве законодавство, кримінальне провадження.

Постановка проблеми. Конституція України має найвищу юридичну силу, тому її принципи є основоположними для всіх галузей права. Велика кількість положень Основного закону відносяться до кримінального провадження та правосуддя. Проте виникає питання про те, що дублювання в ст. 7 «Загальні засади кримінального провадження» Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України деяких конституційних прав являє собою лише порожню формальність, своєрідний прояв поваги Основному закону держави. Актуальність цієї проблеми посилалась із прийняттям у 2016 році Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». Зазначеним законом були внесені прогресивні зміни в основи судочинства взагалі та у принципи судочинства зокрема, що не залишило байдужими ані теоретиків, ані практиків.

Ученими неодноразово ставилось питання про переобтяження КПК України нормами, що дублюють положення Конституції України у частині визначення загальних засад кримінального провадження. Цю проблему в різних аспектах вивчали Ю.П. Аленін, В.Д. Бринцев, А.П. Гуляев, В.В. Мальцев, Н.А. Чечіна. Однак вона не втрачає цікавості через регулярні законодавчі зміни, розвиток суспільних відносин, що не може не впливати і на необхідність їх теоретичного вивчення та обґрунтування.

Мета статті – на основі аналізу існуючих позицій учених-процесуалістів щодо доцільності дублювання в Кримінальному процесуальному кодексі України закріплених у Конституції України засад (принципів) кримінального провадження сформулювати власну позицію щодо особливостей конституційного регулювання засад (принципів) кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ст. 129 Конституції України передбачені основні засади судочинства: верховенство права; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу

та його повне фіксування технічними засобами; розумні строки розгляду справи судом; забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; обов'язковість судового рішення [1]. Третя частина вказаних принципів стосується виключно кримінального провадження, а решта – це основоположні засади для всіх сфер судочинства. Таким чином, Конституція України виступає індикатором необхідності забезпечення правовими стандартами саме кримінальної процесуальної діяльності.

При цьому інші положення, які визначаються також як принципи кримінального провадження, передбачені іншими нормами Основного Закону України. Слід також урахувати, що визначені права та свободи в Розділі 2 «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України покладені в основу визначення фундаментальних засад кожної галузі права, зокрема кримінальної процесуальної.

З метою подальшого максимально рельєфного відображення охоронних засад кримінального процесу законодавець включив у главі 2 «Засади кримінального провадження» в систему принципів кримінального провадження ряд положень, які гарантують реалізацію конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Так, деякі вчені вважають використання конституційних ідей без їх адаптації до предмету галузевого регулювання «некоректним відношенням до Конституції» [2, с. 105].

Наприклад, розмірковуючи над необхідністю відтворення в кримінальному процесуальному законодавстві конституційного принципу рівності, В.В. Мальцев доходить обґрунтованого висновку, що механічно переносити норми конституційного права в кримінальне процесуальне законодавство, навіть надаючи їм значення основоположних принципів, недопустимо. Таке бездумне копіювання конституційних норм в окремих галузях права – антиконституційно, оскільки руйнує цілісність Основного закону держави. Крім того, воно безглуздо: володіючи прямою дією, норми Конституції поширюються на все право, на всі його галузі [3, с. 99].

Також у науковій літературі представлена позиція, що слід відмовитись від відтворення серед принципів кримінального провадження положень, які забезпечують окремі, гарантовані нормами міжнародного права і Конституції права і свободи людини та громадянина. Запропоновано, що замість цього доцільно ввести в систему принципів єдине положення, спрямоване на захист інтересів усіх відомих прав і свобод особи, що опинилася в тій або іншій позиції в кримінальному провадженні. Рекомендовано такий принцип назвати «Забезпечення конституційних прав і свобод учасників кримінального провадження». Він повинен поширюватися на все кримінальне провадження, починаючи з моменту виникнення підстави для відкриття кримінального провадження і закінчуючи стадією виконання обвинувального вироку. Так, В.Т. Томін вважає, що «впоратися з принципом забезпечення законних інтересів особистості в процесі виявилось можливим, лише роздробивши його», і перераховує вісім статей КПК України, що утворюють частину того, що повинно бути єдиним цілим [4, с. 203].

На наш погляд, сенс закріплення в законі лише одного принципу, який вимагає від органів і осіб, що володіють державно-владними повноваженнями, поваги і дотримання прав і свобод людини і громадянина, не повинен зводитися до кон-

центрації в ньому всіх інших положень, утворення багатоскладового припису, що поглинає в собі всі інші.

Не погоджуємося з позицією В.Д. Бринцева, який вважає за необхідне концептуально визначити побудову системи судочинства в усіх судових юрисдикціях на єдиних засадах, підготувавши відповідні проекти єдиним законопроектним центром [5, с. 119].

Однак, на нашу думку, неможливо універсалізувати принципи провадження в усіх судових юрисдикціях, адже це залишить поза увагою особливості кожної процесуальної діяльності та породжуватиме ще більше запитань та дискусій із приводу змісту кожного принципу.

У свою чергу Н.А. Чечіна настоює на включенні конституційних принципів у галузеве законодавство. Цілком однозначно вона говорить про те, що в конституціях повинні знаходити відображення загальні для декількох галузей права принципи, які мають назву «основні», а в галузевому законодавстві обов'язково повинні фіксуватися всі принципи, неодмінно і конституційні [6, с. 80–83].

Вважаємо, що таке дублювання в тексті Кримінально процесуального кодексу України окремих приписів Конституції України, надання їм статусу принципів кримінального провадження виступає додатковою гарантією ефективного захисту осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, охорони їхніх прав та свобод від надмірного обмеження, тим більше порушення.

Ми вважаємо позитивним віднесення конституційних прав та свобод особи до принципів кримінального провадження, оскільки в КПК України здійснена їх конкретизація в умовах кримінального провадження, зокрема: під час окремих слідчих і процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень. У кримінальному процесі забезпечуються не права і свободи будь-якої особи та громадянина взагалі, а виключно інтереси учасників кримінального процесу. Процесуальні рішення приймаються і виконуються лише відносно особи, яка наділена процесуальним статусом. Ось чому в разі залучення тих чи інших осіб до кримінального провадження в кримінальному процесі визнаються і зберігаються права та свободи, задекларовані в Конституції України. Такі права та свободи виступають у статусі принципів кримінального провадження.

Внесення конституційних приписів з урахуванням особливостей кримінального провадження до Кримінального процесуального кодексу позбавляє кодекс порожнього декларування «культу» прав та свобод людини та громадянина, які саме в кримінальному провадженні набагато частіше, ніж в інших сферах, піддаються обґрунтованому обмеженню, відмовитись від якого з очевидних причин неможливо. При цьому гарантії дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина залишаються незмінними, оскільки процесуальний порядок прийняття рішень, провадження слідчих та інших дій, як і раніше, включає приписи, спрямовані на їх забезпечення.

Також очевидним є те, що для практики правозастосування однозначно зручніше оперувати лише КПК України в процесі визначення змісту всього комплексу загальних засад кримінального провадження.

Водночас додаткова цінність передбачення конституційних принципів кримінального провадження в Кримінальному процесуальному кодексі України полягає у відображенні прогресивних положень, закріплених у міжнародних нормативно-

правових актах по регулюванню кримінальної процесуальної діяльності.

Таким чином, не слід обмежуватись у Кримінальному процесуальному кодексі України виключно спеціальними принципами, адже конституційні принципи, які хоча й первинно прописані в Конституції України, знаходять свій конкретизований вияв щодо кримінальної процесуальної діяльності саме у КПК України. Тобто в Конституції України вказані принципи є відправними для формулювання галузевих засад, кримінально-процесуальних, зокрема. При цьому роль як конституційних принципів, так і спеціальних є однаково важливою.

Зауважимо, що серед принципів переважають ті, що спрямовані на захист прав та інтересів підозрюваного або обвинуваченого. Наприклад, у ст. 12 КПК України забезпечення права на свободу та особисту недоторканність йдеться не про всіх учасників процесу, а лише про тих, кого може бути затримано через підозру чи обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення.

Недоторканність житла чи іншого майна особи (ст. 13 КПК України), таємниця спілкування (ст. 14 КПК України), невтручання у приватне життя (ст. 15 КПК України) також забезпечуються насамперед особам, які можуть бути затримані через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення. І тільки норма «Повага до людської гідності» (ст. 11 КПК України) рівною мірою відноситься до учасників кримінального провадження, які виступають як на стороні обвинувачення, так і на стороні захисту.

На нашу думку, такий дисбаланс у передбаченні конституційних принципів можна пояснити тим, що серед завдань кримінального провадження визначено: «...жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу, і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [7], а такого примусу можуть зазнавати лише підозрювані, обвинувачені у вчиненні злочину особи.

Важливо, що виділення конституційних принципів зовсім не означає приниження фундаментального значення інших принципів кримінального процесу, які закріплені в кримінальному процесуальному законодавстві, а не Конституції. Важливим є зміст певного положення, його значення для побудови та функціонування системи кримінального процесуального права, регульованої ним діяльності суб'єктів кримінального провадження і правовідносин між ними [8, с. 84]. Тому, досліджуючи зміст відповідного принципу, слід з'ясувати в ньому те, що не збігається зі змістом інших положень і характеризує його особливості.

Висновки. Отже, конституційні принципи – комплексні, самостійні положення, які важливі для безпосереднього захисту прав та свобод особи і відіграють для кримінального провадження важливе значення не лише у своїй сукупності, але й кожне окремо, адже закріплює відносно самостійний аспект взаємовідносин державних органів, посадових осіб та учасників кримінального провадження. Можемо констатувати, що специфіка конституційного регулювання кримінального провадження полягає в тому, що: 1) Конституція України має найвищу юридичну силу відносно принципів кримінального провадження; 2) Конституція України встановлює лише основні принципи організації кримінального провадження, які виступають вихідними положеннями під час його організації та проведення.

Можемо із впевненістю сказати, що конституційні принципи безпосередньо впливають на формування спеціальних. Практична реалізація конституційних принципів у регулюванні суспільних відносин не може бути втілена без їх конкретизації в спеціальних принципах кримінального провадження. Тобто конструюючи систему принципів кримінального провадження, законодавець урахував усі принципи, без яких неможливе здійснення кримінального провадження в цілому. При цьому Конституція України закріпила на найвищому юридичному рівні основні демократичні начала судової влади, пріоритет прав людини.

Таким чином, принципи кримінального провадження рівнозначні, і їх ієрархія неприпустима з точки зору закріплення в законодавстві. А ті принципи кримінального провадження, які не знайшли своє відображення у Конституції України, є не менш важливими, ніж конституційні, та становлять разом із ними органічну єдність.

Література:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 11.12.2019).
2. Гуляев А.П. Принципы уголовного процесса – найдут ли они отражение в законе? *Журнал российского права*. 1997. № 5. С. 103–107.
3. Мальцев В.В. Равенство и гуманизм как принципы уголовного законодательства. *Правоведение*. 1995. № 2. С. 97–103.
4. Томина В.Т. Уголовный процесс: актуальные проблемы теории и практики. Москва, 2009. 376 с.
5. Бринцев В.Д. Конституційні засади і міжнародні стандарти кримінального судочинства та їх розвиток у новому КПК України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 116–120.
6. Чечина Н.А. Принципы советского гражданского процессуального права и их нормативное закрепление. *Правоведение*. 1960. № 3. С. 78–83.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 12.12.2019).
8. Аленін Ю.П., Волошина В.К. Поняття та система принципів кримінального провадження. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2014. Т. 14. С. 78–89.

Kobak M. Theoretical problems of fixing constitutional principles of judiciary in the Criminal Procedure Code of Ukraine

Summary. The current stage of reforms in our country does not overlook the Basic Law of Ukraine – the Constitution. The Law of Ukraine “On Amendments to the Constitution of Ukraine (on Justice)” has become key to changing the basics of justice, including its principles, principles, fundamentals. The article is devoted to theoretical problems of consolidation of constitutional principles of justice in the Criminal Procedure Code of Ukraine. This topic was covered at various times by many scholars. But the constant legislative changes, the development (including “digitization”) of public relations increases the interest in the problem of duplication of the provisions of the Constitution of Ukraine in terms of defining the general principles of criminal proceedings. Thus, in the article the author formed his own position on the peculiarities of the constitutional regulation of the principles (principles) of criminal proceedings.

The article clearly follows the following positions, which were supported and expressed by the author – the formation of special principles depends on the constitutional; concretization of constitutional principles in special principles of criminal proceedings facilitates their practical implementation in the regulation of public relations; the equivalence of all principles of criminal proceedings, regardless of their constitutional fixing or consolidation in sectoral legislation.

The author also stated the specifics of the constitutional regulation of criminal proceedings. First, it is that the Constitution of Ukraine has the highest legal force regarding the principles of criminal proceedings. And, secondly, the Constitution of Ukraine establishes only the basic principles of organizing criminal proceedings, which are the starting points for its organization and conduct.

The concepts of constitutional principles are complex, independent provisions that are important for the direct protection of the rights and freedoms of the individual and are

important for criminal proceedings not only in their totality but also individually, since it establishes a relatively independent aspect of the relationship between state bodies, officials and officials participants in criminal proceedings.

The author drew attention to the fact that among all the principles of criminal proceedings, those aimed at protecting the rights and interests of the suspect or accused person prevail. In addition, the author determines that the criminal process does not guarantee the rights and freedoms of any person and citizen in general, but exclusively the interests of participants in the criminal process.

The point of view is considered regarding the formation in the system of principles of a single provision, which will be aimed at protecting the interests of all known rights and freedoms of a person found in one or another capacity in criminal proceedings. Your own point of view on this issue is justified.

Key words: Constitution of Ukraine, principles, duplication, sectoral legislation, criminal proceedings.

*Куцїй М. С.,**старший викладач кафедри основ контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності Національної академії Служби безпеки України*

ПРИНЦИПИ ЗВ'ЯЗКУ В КОНФІДЕНЦІЙНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ

Анотація. Статтю присвячено принципам зв'язку суб'єктів конфіденційного співробітництва. За результатами дослідження законодавчих джерел визначено розуміння правових принципів у конфіденційному співробітництві. Розглянуто взаємозв'язок принципів зв'язку в конфіденційному співробітництві з принципами оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності. На основі дослідження літературних джерел принципи конспіративності, стійкості, своєчасності, безпечності та надійності зв'язку оперативних підрозділів і конфідентів визначаються як правові принципи, що вироблені та встановлені оперативною практикою, закріплені підзаконними нормативними актами, які регулюють правові відносини, що виникають у процесі конфіденційного співробітництва. Принципи оперативно-службової діяльності оперативних підрозділів Служби безпеки України є першоосною принципів зв'язку суб'єктів конфіденційного співробітництва. Зв'язок як соціальна система формується з підсистем «комунікація» і «контакт» на основі взаємодії суб'єктів конфіденційного співробітництва. Новелою цієї статті є те, що комунікаційні принципи (а саме: конспіративність, стійкість, своєчасність, безпечність та надійність зв'язку) оперативних підрозділів і конфідентів уперше в теорії оперативно-розшукової діяльності визначаються як правові принципи. Автором сформульовано й обґрунтовано концептуально важливі для теорії та практики конфіденційного співробітництва поняття і висновки, які відмінні від прийнятих у теорії раніше. Зокрема, з позицій практичного підходу сформульовано розуміння діяльності оперативного підрозділу спецслужби як феномена юридичної діяльності, спрямованого на виконання завдань оперативно-розшукового і контррозвідувального законів та кримінального провадження. Для визначення шляхів вирішення цієї триєдиної задачі потрібні правові норми або принципи. Отже, оперативна практика повинна визначатися з правовими наслідками таких пріоритетів діяльності для суб'єктів зв'язку в конфіденційному співробітництві.

Ключові слова: конфіденційне співробітництво, оперативно-розшукова діяльність, оперативно-службова діяльність, оперативний підрозділ Служби безпеки України, принцип, правові принципи, принципи зв'язку в конфіденційному співробітництві.

Постановка проблеми. Оперативні підрозділи (далі – ОП) Служби безпеки України (далі – СБУ) з метою вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД) і кримінального провадження використовують на засадах добровільності та конспіративності конфіденційне співробітництво (далі – КС) з повнолітніми дїездатними особами, мовою наукової літератури – конфідентами [1–4; 5, с. 511–512].

Оперативний підрозділ – це насамперед соціальна організація. Вона, за багатьма визначеннями, є видом співпраці двох чи більше людей, що є з їхньої сторони усвідомленою, навмисною дією, яка має загальні цілі [6].

Зв'язок передусім є обміном інформацією в системі управління [7], тобто зв'язок також є соціальним системним явищем: там, де є зв'язок, там присутня система, і навпаки – де є система, там присутній зв'язок, для організації якого необхідно використати не менше двох елементів або підсистем, наприклад, конфідента і ОП у системі КС.

У навчально-науковій літературі, що дісталася у спадок, поняття «своєчасність», «стійкість», «надійність», «конспіративність» зв'язку суб'єктів КС трактуються як перевірені оперативною практикою вимоги до нього [8].

Пам'ятаючи, що принципами будь-якої діяльності є керівні положення, сформульовані у вигляді певних правил, на яких вона базується, або наукові начала, основа, від якої не відступають [9], уявляється найімовірнішим припустити, що означені вимоги до організації зв'язку в КС і є його принципами.

Однак сьогодні принципи забезпечення зв'язку суб'єктів КС не визначені у наукових джерелах та не знайшли відображення у вітчизняних законодавчих актах. Законодавець також не визначає по відношенню до принципів зв'язку їхню першооснову – принципи КС, що вказує на актуальність предмету дослідження у цій статті. Водночас тлумачення поняття «зв'язок» (у розумінні цього слова як спілкування, засобу спілкування на відстані; ділових, офіційних відносин; суспільних стосунків; співвідношення між різними явищами й т. ін.) у чинних законодавчих актах держави також не міститься. Щодо принципів конфіденційного співробітництва в юридичній літературі існує чимало дефініцій. Вищенаведеним зумовлюється необхідність визначитися з першопринципами, з яких виникають керівні положення та наукові начала забезпечення зв'язку в КС.

Висвітлення означених питань і є **метою статті**, оскільки зв'язок конфідента і оперативного підрозділу є базовим елементом організаційно-правової конструкції конфіденційного співробітництва.

У системі органів державної безпеки окремим теоретичним і практичним питанням забезпечення зв'язку в КС присвячені праці (переважно закритого характеру) В.Ф. Блінкова, О.Д. Довганя, І.М. Дралоюка, О.С. Войтюка, А.А. Волкова, Н.С. Гаврілова, С.О. Климчука, Є.П. Коноплева, С.В. Корнакова, О.А. Коцюби, В.П. Куліша, Р.О. Курка, В.Є. Курдакова, О.Р. Лебедева, І.В. Логінова, Д.С. Мельника, С.В. Мельника, С.А. Наумока, В.М. Панченко, А.С. Пашкова, В.Г. Пилипчука, В.Б. Попутнікова, В.П. Тарасова, Е.О. Толочнеєва,

М.Я. Стрипка, Р.А. Фролова та ін. У роботах указаних науковців спостерігається як незмінний підхід до вимог організації зв'язку суб'єктів КС конспіративність, стійкість, своєчасність (інша варіація, що зустрічається в літературі – це безпечність, надійність, своєчасність).

Результати дослідження наукових напрацювань щодо принципів ОРД та контррозвідувальної діяльності (далі – КРД), принципів у сфері КС, їх історико-філософської генези надали можливість О.Р. Лебедєву, С.О. Климчуку і А.С. Пашкову дійти висновку, що у контексті організаційних і практичних аспектів у зазначеній сфері принцип повинен відображати потреби розвитку сфери КС; базуватися на його закономірностях як процесі діяльності; виконувати роль регулятивного засобу, який дозволяє орієнтуватися в ситуаціях, що виникають у разі зміни обстановки, виконання завдань ОРД і КРД тощо. Як слушно зазначають ці дослідники, «опора на принципи особливо необхідна у нетипових ситуаціях, в яких розроблення та ухвалення відповідного рішення ускладнено через відсутність нормативно-правової регламентації» [10].

Виклад основного матеріалу. Словник іноземних слів трактує «принцип» (лат. *principium* – основа) вихідним положенням теорії, основним правилом діяльності організації, внутрішнім переконанням людини, основою пристрою, основою дії машини [11]. В оперативно-службовій діяльності (далі – ОСД) Служба безпеки України дотримується принципів поєднання єдиноначальності та колегіальності, гласності й конспірації [3]. Ці принципи, на наш погляд, відносяться до окремих видів правової (правотворчої, правоохоронної тощо) діяльності (зокрема, принципи правосуддя, досудового розслідування) та принципів правової діяльності окремих державних органів. СБУ є державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями [3], тому, на нашу думку, спеціальний статус суб'єкта правоохоронної діяльності впливає на принципи, якими він користується у цій діяльності. Ось, наприклад, для порівняння: серед інших основних правил діяльності оперативних підрозділів Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) є принципи безперервності; поєднання гласних, негласних та конспіративних форм і методів діяльності; єдиноначальності, колегіальності під час розроблення важливих рішень. ДПСУ є правоохоронним органом спеціального призначення [12].

Отже, визначимось з основами забезпечення зв'язку в КС через принципи правової діяльності. З наукової літератури відомо, що основи діяльності окремих державних органів зустрічаються в групі т. зв. юридичних (частіше в наукових працях використовується термін «правових») принципів.

А.М. Колодій до найсуттєвіших ознак принципів права відносить їхню регулятивність. На його думку, «<...> принципи, зафіксовані у праві, набувають значення загальних правил поведінки, які мають загальнообов'язковий, владний характер. При цьому такий характер стає притаманним як безпосередньо нормам-принципам, так і принципам, які виводяться з норм...» [13, с. 43]. Учений слушно підкреслює історичний і абстрактний характер принципів права та згадує два способи матеріалізації цих принципів у праві: текстуальне та змістовне закріплення. Зупинимось на змістовному закріпленні – виведенні принципів права зі змісту нормативно-правових актів. А.М. Колодій диференціює загальноправові принципи на загальносоціальні та спеціально-юридичні (системні і структурні). Принципи

системи і структури права, що змінюються на принципи правоутворення, правореалізації та правоохоронні, на його думку, можна назвати принципами правового регулювання [13, с. 43].

У контексті вищенаведеного, зокрема згаданого існування в нетипових ситуаціях ускладнень у прийнятті управлінських рішень [10], вважаємо за доцільне дотримуватись поглядів щодо віднесення вихідних ідей, які впроваджені оперативною практикою до правової системи та функціонують у вигляді її організаційної компоненти, до групи принципів правового регулювання. Сутність і призначення такого правового принципу полягає в отриманні адекватного втілення у правовідносини сторін відповідно до специфіки оперативної роботи та в обсязі й за формою, що дозволять досягнути гранично повної об'єктивізації цих правовідносин у суспільстві (у нашому випадку – у правовідносинах ланки «ОП – конфідент»). Але породжена практичним досвідом така провідна ідея, більш за все, суб'єктивна за походженням, тому вона має отримати об'єктивне втілення у відповідних сферах суспільних відносин. Отже, за критерієм *закріпленості* (принципи права) або *не закріпленості* (правові принципи) основоположних засад у нормативно-правових актах визначається належність принципів до тієї чи іншої їх групи. Наведений підхід трактування принципів права та правових принципів висвітлений у працях О.В. Скурко [14]. За цим підходом принцип права визначається як нормативно закріплені базові ідеї, що позитивуються нормами-принципами, які не мають самостійного значення та/або «виродженої» норми права, гіпотеза і санкція якої визначається іншими нормами права (у цьому випадку – загальний принцип права) чи нормами декількох його галузей (міжгалузевий принцип права), або нормами в окремій галузі (галузевий принцип права). Іншими словами, норма-принцип, що позитивує принцип права, має лише диспозицію та слугує доповненням іншої норми (суть нормативної статті), тобто норма-принцип виконує лише допоміжну функцію [14, с. 57; 15]. Важливо, на наш погляд, згадати, що правові (юридичні) принципи ще використовують у випадках, коли необхідно їх відмежувати від інших принципів тієї чи іншої правоохоронної сфери (наприклад, принципи ОРД СБУ, принципи ОРД ДПСУ тощо). В ОСД оперативні підрозділи СБУ враховують не лише правові, а й організаційно-управлінські принципи (наприклад, екстериторіальний принцип [16], принцип дотримання дисципліни, принцип професіоналізму та компетентності або «принцип стійкості у роботі» [17]). Але у будь-якому співвідношенні вчені стверджують, що правовий принцип завжди буде ширший за принцип права.

У контексті викладеного досягнемо дійсно аксіоматичний факт, що лише в системі СБУ конфіденційне співробітництво може водночас сприяти ОП як у виконанні письмових доручень слідчого, тобто ходу негласних слідчих (розшукових) дій (НС(Р)Д), так і у вирішенні завдань ОРД і КРД (ст. 8 Закону [3], ч. 3 ст. 5 і п. 4 ст. 7 Закону [2], ст. 11 Закону [1]).

На нашу думку, КС як засіб спеціального суб'єкта ОРД/КРД породжує новий правовий принцип – *принцип взаємодії застосування вироблених оперативною практикою основоположних засад суспільних відносин у галузі ОРД та КРД, якщо одним із суб'єктів цих відносин є оперативний підрозділ Служби безпеки України*. Іншими словами, завдяки універсальності статусу ОП СБУ як суб'єкта ОРД і КРД (статусу владного

суб'єкта в досудовому розслідуванні в ОП немає відповідно до ч. 1 ст. 41 КПК України), конфідент може одночасно діяти в інтересах кримінального провадження та (або) виконувати завдання по лінії ОРД чи КРД. Унаслідок цього ОП у ході ОСД, особливо в нетипових ситуаціях, має доцільно використовувати окремі з принципів ОРД і КРД, зазначені у вітчизняних законодавчих актах.

Ці вихідні положення як норми-принципи закріплені в оперативно-розшуковому (стаття 4) і контррозвідальному (також ст. 4) законах [1; 2] і складаються із: верховенства права, законності, дотримання прав і свобод людини (3 принципи ОРД) та законності, поваги і дотримання прав та свобод людини і громадянина; позапартійності; безперервності^{*1}; конспірації^{*2}; поєднання гласних та негласних форм і методів діяльності^{*3}; комплексного використання правових, профілактичних та організаційних заходів^{*4}; адекватності заходів щодо захисту державної безпеки реальним і потенційним загрозам^{*5}; взаємодії з органами державної влади України, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами^{*6}; підконтрольності та підзвітності відповідним органам державної влади в межах, передбачених законом (10 принципів КРД). У кількісному вимірі співвідношення норм-принципів КРД до норм-принципів ОРД у цих законодавчих актах визначається як 10:3.

При цьому соціальний зміст трьох норм-принципів ОРД збігається зі змістом трьох норм-принципів КРД та спрямовується до загальноєвропейських принципів права, до яких входять: верховенство права Євросоюзу над національним правом, субсидіарність, юридична визначеність, конфіденційний обмін інформацією між юристом та його клієнтом (юридичні привілеї) та інші.

На наш погляд, якщо віднести конспіративність, стійкість, своєчасність, безпечність і надійність зв'язку суб'єктів КС до основних принципів однорідних суспільних відносин ланки «ОП – конфідент» у поєднанні з іншими, передусім організаційно-управлінськими принципами діяльності цієї соціальної ланки, то утворюється група вихідних, основоположних начал, які визначають сенс, зміст діяльності заснованих на праві суб'єктів конфіденційного співробітництва. Іншими словами, конспіративність, стійкість, своєчасність, безпечність і надійність зв'язку суб'єктів КС набувають статус правових принципів інституту конфіденційного співробітництва в ході актуалізації зв'язку в КС як одного зі знарядь досягнення мети завдань НС(Р)Д, ОРД СБУ та КРД.

Отже, норми-принципи КРД (відмічені позначками^{*1-6}) визначають сенс і зміст цієї діяльності в окремій галузі (підгалузі), права та у взаємозв'язку з ними (в їх підпорядкуванні) знаходяться означені правові принципи інституту КС. Завдяки спеціальному призначенню оперативний підрозділ СБУ під час вирішення через КС завдань ОРД, (НС(Р)Д) користується принципами контррозвідальної діяльності: безперервності; конспірації; поєднання гласних та негласних форм і методів діяльності; комплексного використання правових, профілактичних та організаційних заходів та їх адекватності реальним загрозам; взаємодії з державними органами, юридичними та фізичними особами. Конспіративність, стійкість, своєчасність, безпечність і надійність зв'язку суб'єктів КС будується оперативним підрозділом вітчизняної спецслужби скрізь призму вказаних галузевих принципів діяльності.

При цьому формулювання галузевого правового принципу або принципу правового інституту може не трансформуватись у конкретну норму, а розповсюджуватись на декілька норм та через них упроваджуватись до оперативної практики, тобто крім норм-принципів, утворюється група *принципів із правових норм*. Ці принципи зумовлюються методом регулювання. Водночас диспозитивність або імперативність їх регулювання не отримують прямого нормативного закріплення, але ці принципи існують «між строк» (з аналізу тексту), тобто вони присутні в нормативних документах, передусім у вигляді вимог внутрішніх відомчих інструкцій, настанов (у нашому випадку – в наказних вимогах, що регулюють загальну організацію зв'язку суб'єктів КС).

Виходячи, на наш погляд, з аналізу законодавчих вимог (зокрема, щодо конспірації, поєднання гласних і негласних методів в оперативній діяльності, комплексного використання організаційних заходів та їх адекватності реальним загрозам і т. ін.), принципи зв'язку в КС витікають із цих та інших норм права, хоча законодавчо і не закріплюються. Ці правові принципи, за безумовного існування в оперативній практиці загального підходу до їх застосування, все ж розраховані на «часткове», «штучне» використання, передусім у нетипових ситуаціях, щоб запобігти настанню негативних наслідків для суб'єктів КС.

Наприклад, один із героїв відомого екранізованого роману, професор Плейшнер, у минулому столітті у швейцарському Берні на Квітковій вулиці понехтував напрацьованим оперативною практикою порядком відвідування конспіративної адреси. Обов'язок зв'язківця резидента вимагав від професора впевнитись у відсутності на квартирному підвіконні адреси горщика з геранню – сигналу щодо небезпеки. Однак набутої рефлекторної реакції на подібні умовності, яка у професійного розвідника виробляється роками, в Плейшнера не було, що коштувало йому життя.

На нашу думку, спілкування суб'єктів КС за принципом підпорядкованості зверху донизу складається з таких елементів: *зв'язок – комунікація – контакт*. Завдяки явищу *комунікаційної взаємодії* [18, с. 16] два останні елементи трансформуються у зв'язок конфідента і ОП, тобто перетворюються у вищу форму КС – ділове, регулярне, надійне і конспіративне спілкування його суб'єктів. Їхній обмін оперативною інформацією в інтересах ОРД, КРД і кримінального провадження є міжособистісним комунікаційним процесом, суттєвою ознакою якого є взаємодія [18, с. 17] уповноваженого органу з дієздатною повнолітньою особою з дотриманням принципів поєднання єдиноначальності та колегіальності, гласності й конспірації.

Висновки. Конспіративність, стійкість, своєчасність, безпечність і надійність є орієнтирами і пріоритетами побудови зв'язку в КС, тобто її організаційними началами разом із принципами ОСД СБУ та управлінськими принципами соціальної організації, до якої належить оперативний підрозділ.

Зв'язок суб'єктів КС є соціальним продуктом їхньої взаємодії та фундаментом конфіденційного співробітництва як спільних негласних дій ОП і конфідента в інтересах кримінального провадження, ОРД і КРД.

Вказані принципи зв'язку є правовими принципами, що утворюються з оперативної практики і норм-принципів оперативно-розшукової та контррозвідальної діяльності, оскільки

КС спрямоване на досягнення мети ОРД і КРД, кримінального провадження та вирішення завдань ОСД СБУ.

Принципи конспіративності, стійкості, своєчасності, безпечності та надійності зв'язку в КС як фундаментні складники цього соціального явища потребують подальшого наукового пізнання на предмет з'ясування наявності протиріч між цими принципами під час їх застосування в організаційно-управлінській конструкції конфіденційного співробітництва.

Література:

1. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> (дата звернення: 10.12.2019).
2. Про контрозвідувальну діяльність : Закон України від 26 грудня 2002 р. № 374-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15> (дата звернення: 10.12.2019).
3. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12> (дата звернення: 10.12.2019).
4. Салтиков С.М. До питання процесуального оформлення слідчим конфіденційного співробітництва в кримінальному провадженні. *Науковий збірник ДНУ ім. О. Гончара*. 2017. Вип. 6. Т. 1. С. 128–132.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар / В. Я. Тацій та ін. Харків, 2012. Т. 1. 877 с.
6. Гибсон Дж. Организации: поведение, структуры, процессы. Москва, 2000. 212 с.
7. Шолудько В.Г., Саулов М.Ю., Вакуленко О.В. Організація військового зв'язку : навч. посібник. Київ : ВІТІ, 2017 р. 282 с.
8. Контрразведывательный словарь. Москва, 1972. 371 с. URL: https://vk.com/doc41072062_187231293?hash=932cfaf9d53cd8febc&dl=72886452c9ba8a9fd9/ (дата звернення: 10.12.2019).
9. Толковый словарь живаго великорусского языка В.И. Даля. Москва, 1863. 897 с. URL: <http://slovardalja.net/word.php?wordid=33183> (дата звернення: 10.12.2019).
10. Лебедев О.Р., Климчук С.О., Пашков А.С. Становлення і розвиток принципів конфіденційного співробітництва: історико-філософські аспекти. *Збірник наукових праць НА СБ України*. 2013. Вип. 46. С. 162–168.
11. Словарь иностранных слов и выражений / ред. совет : Л.Н. Смирнов (гл.). Москва : Астрель, 2004. 778 с.
12. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15> (дата звернення: 10.12.2019).
13. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42–46.
14. Скурко Е.В. Правовые принципы в правовой системе, системе права и системе законодательства: теория и практика. *Правоведение*. 2003. Вип. 2. С. 55–61.
15. Комиссаров А.В. Правовые принципы деятельности внутренних войск МВД России (теоретико-правовой аспект) : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Санкт-Петербург, 2015. 216 с.
16. В.І. Гусев, Ю.О. Пилипенко. Військова контрозвідка – гарант безпеки і боєздатності Збройних Сил України. *Збірник наукових*

праць Національного університету «Львівська політехніка». 2006. Вип. 3. С. 130–133. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/30914/1/22.pdf> (дата звернення: 10.12.2019).

17. Резнікова О.О., Місюра А.О. Щодо імплементації положень закону України «Про національну безпеку України» у частині реформування Служби безпеки України: Анотація / Відділ проблем національної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень. 2018. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Reznikova_Misiura-eb7b9.pdf (дата звернення 10.12.2019).
18. Куцій М.С. Засоби приватного спілкування в інтересах кримінального провадження. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. Київ, 2018. Вип. 2 (24). С. 13–19.

Kutsii M. Principles of communication by the confidential collaboration

Summary. The article is devoted to principles of the connection of subjects of the confidential collaboration. Understanding the essence of the Law Principles of the confidential collaboration is important to form a law basis. In the article the author considers the content of the relationship between principles of the connection by the confidential collaboration and principles of the operative-investigating and counterintelligence activities. Based on the research of literature sources the principles of the conspiracy, persistence, timeliness, security and safety of communication by the operative units and confidantes, is defined as the Law Principles produced and established by the operative practice, fixed by the secondary legislation, which regulates legal relations, arising in the process of confidential collaboration. Principles of the operational and service activities of Security Service of Ukraine operative units were the bedrock of the Law Principles of confidential collaboration. The connection forms a communication and contact as a subsystem of the social system which based on the alliances of actors of the confidential collaboration. All these communication principles of confidential collaboration by the operative units and confidantes (are the following: conspiracy, persistence, timeliness, security and safety), were innovations constituted as Law Principles in this article. The author formulates and substantiates a number of conceptually important for the confidential collaboration theory and practice concepts and conclusions that are different from commitments as before. In particular from the point of view of the practical approach of the activity understanding of the special service, formulated from the standpoint as a phenomenon of a judicial type of activity, which aimed to meet the objectives of exercise operational-search and counterintelligence activity Acts and criminal proceedings. Legal rules or principles have been declaring place to achieve that threefold aim. Consequently operational practices should identify the legal effects of such priorities for the connection by the confidential collaboration.

Key words: confidential collaboration, operational-search activities, operational and service activities, Security Service of Ukraine operative unit, a principle, Law Principles, principles of the connection by the confidential collaboration.

*Ларкін М. О.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та правосуддя
Запорізького національного університету*

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ МОЛОДІЖНИХ НЕФОРМАЛЬНИХ ГРУП (ОБ'ЄДНАНЬ) ЗЛОЧИННОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

Анотація. Розроблення концептуальних основ методики розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), не може оминути вивчення питань щодо особи злочинця-неформала. У контексті зазначеної проблематики особливий інтерес представляють причини появи (виникнення) неформальних утворень, до яких входять молоді люди, що намагаються задля пропагування різного роду ідей, поглядів, теорій, псевдотеорій діяти злочинним шляхом.

Складною, багатовекторною проблемою сучасних реалій постають різні молодіжні неформальні групи (об'єднання) асоціальної спрямованості. Застосування системного підходу під час розроблення комплексної методики розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), має сприяти виявленню причин, через які можуть виникати зазначені неформальні утворення. Аналіз наукової літератури, статистичної інформації, практики розкриття та розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), дає змогу припустити три основні причини виникнення таких утворень: 1) кризові процеси в сімейних відносинах; 2) вікові особливості підлітка; 3) глобальна політика конформізму.

Через небажання створення сім'ї через інститут шлюбу молоді люди можуть бачити сенс свого життя в участі в різних соціальних процесах, наприклад, у створенні молодіжного неформального об'єднання, у пропагуванні «сумнівних» ідей, теорій. Також мають місце випадки, коли сповільнення процесу дорослішання (як результат кризи інституту сім'ї) проявляється в тривалому захопленні особи (осіб) «ідеями» неформальних груп злочинної спрямованості, адже, як правило, такі угруповання існують до затримання або притягнення їх учасників до кримінальної відповідальності. Криза в сімейних відносинах може породжувати замкнутість і появу проблем у школі й ще більше сприяти пошуку свободи, розуміння, підтримки в нібито одиноків із неформального середовища.

Можна припустити, що вступ (створення) до асоціального (злочинного) молодіжного неформального утворення як прояв протестності може бути наслідком психічних травм, отриманих у період дорослішання людини.

Вираження протесту за допомогою об'єднання в неформальне співтовариство може бути результатом непогодження з нав'язуванням молоді способу життя, норм поведінки, моралі, які суперечать їхньому «внутрішньому відчуттю себе». Конформізм руйнує процес соціалізації молоді.

Молодіжні неформальні групи (об'єднання) злочинної спрямованості, як спосіб вираження протесту стають культурним явищем сучасної дійсності.

Ключові слова: причини, виникнення, молодь, неформальна група, неформальне об'єднання, злочин.

Постановка проблеми. Теоретико-прикладне дослідження, присвячене розробленню концептуальних основ методики розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), не може оминути вивчення питань щодо особи злочинця-неформала, адже, як писав П. Тейяр де Шарден, «...чим більше ми робимо зусиль, щоб піти від людини в наших теоріях, тим більше звужуються кола, описувані нами навколо неї, як ніби ми втягнули в її кругообіг» [1, с. 336]. А.Д. Вяткін у свою чергу небезпідставно зазначає: «Не важко переконатися в тому, що вся наша цивілізація антропоцентрична й егоїстична. Людина є осередком і центром усіляких прагнень, наукових пошуків і так званого прогресу. Не можна сказати, щоб цей процес проходив гладко, несуперечливо або виключно з користю для самої людини, але те, що в баченні й побудові фізичного світу людський фактор має провідне місце – це дослідницький факт» [2, с. 24].

У контексті зазначеної проблематики особливий інтерес представляють причини появи (виникнення) неформальних утворень, до яких входять молоді люди, що намагаються задля пропагування різного роду ідей, поглядів, теорій, псевдотеорій діяти злочинним шляхом.

Проблеми боротьби зі злочинами, вчинюваними членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), ставали предметом вивчення для таких науковців, як: П.В. Агапов, С.В. Альохін, У.Н. Ахмедов, І.П. Башкатов, В.І. Бояров, І.М. Білоус, Я.І. Гілінський, В.О. Давидов, С.Ф. Денисов, В.О. Єршов, В.С. Капіца, І.І. Карпець, О.М. Коршунова, Г.В. Костильова, В.С. Овчинський, О.С. Пудовіков, Д.А. Сафонов, Д.Г. Скоріков, О.В. Холопов, О.В. Шлегель та ін.

Метою статті є визначення та аналіз причин виникнення молодіжних неформальних груп (об'єднань) злочинної спрямованості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Складною і багатовекторною проблемою сучасних реалій постають різні молодіжні неформальні групи (об'єднання) асоціальної спрямованості. Застосування системного підходу під час розроблення комплексної методики розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), має сприяти виявленню причин, які продукують виникнення зазначених неформальних утворень. Однак слід відзначити деякі специфічні особливості вияву причинності в суспільному середовищі. Тут зв'язок між явищами характеризується не абсолютною неминучістю, тому причинність щодо суспільства має не жорстку лінійну залежність, а ймовірний характер. У результаті певних обставин конкретний наслідок може настати або не настати. Соціальні явища породжуються, як

правило, не самим якимось попереднім явищем, а сукупністю певних явищ і процесів [3, с. 30].

Аналіз наукової літератури, статистичної інформації, практики розкриття та розслідування злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), дає можливість припустити три основні причини виникнення таких утворень: 1) кризові процеси в сімейних відносинах; 2) вікові особливості підлітка; 3) глобальна політика конформізму.

1. **Кризові процеси в сімейних відносинах.** За даними статистики, в Україні кожна шоста дитина народжується в незайманої мамі [4, с. 13].

Сім'я як соціальний інститут володіє комплексом соціальних функцій і ролей, заради яких суспільство сприяє її створенню, підтримує та охороняє. Важливою її характеристикою є функціональна структура. Функції сім'ї – напрями діяльності, що виражають її сутність, соціальний статус і соціальну роль. Основні з них: а) репродуктивна функція – біологічне відтворення і збереження потомства, продовження роду; б) виховна функція – духовне відтворення населення; сім'я формує особистість дитини, систематично впливає на людину протягом усього життя; в) господарсько-побутова функція – ведення домашнього господарства, збереження і примноження спільного майна, підтримка неповнолітніх, непрацевдатних тощо; г) соціокультурна функція – залучення до вселюдської і національної культури, збереження і розвиток традицій, родинності; д) функція соціального контролю – виховання відповідальності за поведінку в суспільстві, застосування санкцій у разі порушення сімейних звичаїв і суспільних норм. Кожна сім'я формує особливий мікросвіт, який характеризують спосіб організації відносин і участі в суспільних справах, норми побуту, опіка і відповідальність, традиції, пам'ять, культура облаштування життєвого простору [4, с. 13–14].

Неприйняття форми устрою сім'ї, способу життя батьків, відсутність гнучкості у виховній діяльності тощо сприяють відстороненню підлітка, молоді люди від сімейного кола і вступу до організації неформальної групи (об'єднання), яке може домагатися поставлених цілей шляхом вчинення кримінальних правопорушень.

Криза сімейних цінностей породжує кризу шлюбу, яка не може не викликати занепокоєння. Б. Рассел писав: «шлюб є чимось набагато серйознішим, ніж просто задоволення бути в компанії один одного; шлюб – це суспільний інститут, який виник для того, щоб виростити і виховувати дітей, це клітина найтоншої тканини суспільства; шлюб має найважливіше значення для стану суспільства, далеко перевершуючи почуття, які з'єднують людей у шлюбі» [5, с. 102].

Через небажання створення сім'ї через інститут шлюбу молоді люди можуть бачити сенс свого життя в участі в різних соціальних процесах, наприклад, у створенні молодіжного неформального об'єднання, у пропагуванні «сумнівних» ідей, теорій.

Також мають місце випадки, коли сповільнення процесу дорослішання (як результат кризи інституту сім'ї) проявляється в тривалому захопленні особи (осіб) «ідеями» неформальних груп злочинної спрямованості, адже зазвичай такі угруповання існують до затримання або притягнення їх учасників до кримінальної відповідальності.

Криза в сімейних відносинах може породжувати замкнутість і появу проблем у школі й ще більше сприяти пошуку

свободи, розуміння, підтримки в нібито однодумців з неформального середовища.

2. Друга причина – **вікові особливості підлітка** – це фактично природні процеси, які по-різному проходять у кожної людини і можуть викликати несподівані поведінкові реакції.

Біологічні фактори, які суттєво впливають на фізіологічні процеси, можуть провокувати психічні (психологічні) травми в підлітка. І.Я. Зубенко зазначає, що «не менш важливе значення для появи психічних травм у підлітка мають його протестні реакції. Вони як би маніфестують психічні травми» [6, с. 67].

Тобто можна припустити, що вступ (створення) до асоціального (злочинного) молодіжного неформального співтовариства як прояв протестності може бути наслідком психічних травм, отриманих у період дорослішання людини.

3. І третьою причиною виникнення молодіжних неформальних груп (об'єднань), на нашу думку, є наявна сьогодні **глобальна політика конформізму**.

Вираження протесту за допомогою об'єднання в неформальне співтовариство може бути результатом непогодження з нав'язуванням молоді способу життя, норм поведінки, моралі, які суперечать їхньому «внутрішньому відчуттю себе». Е. Фромм у роботі «Здорове суспільство» писав: «У наші дні ми стикаємося з людиною, яка діє і відчуває, як автомат, вона ніколи не відчуває переживань, які дійсно були б її власними; вона відчуває себе такою, якою, на її думку, її вважають інші; її штучна посмішка прийшла на зміну щирому сміху, а нічого не значуща балаканина зайняла місце словесного спілкування; вона відчуває сумне відчуття безнадійності замість дійсного болю. Щодо такої людини можна відзначити два моменти. По-перше, вона страждає від нестачі спонтанності й індивідуальності, що може виявитися непоправним. Водночас вона суттєво не відрізняється від мільйонів інших людей, що знаходяться в такому ж становищі» [7, с. 23].

У «Втечі від свободи» Е. Фромм зазначає: «Пристосовуючись до очікувань інших, не відрізняючись від них, ми змушуємо замовкнути сумніви з приводу власної ідентичності і знаходимо деяку впевненість у собі. Утім, ціна цього висока. Відмова від спонтанності та індивідуальності призводить до відкидання життя. Психологічно автомат, хоч і живий біологічно, вмирає емоційно і розумово; він рухається і вчиняє дії, як живий, але його життя витікає крізь пальці, як пісок. За маскою задоволення й оптимізму ховається глибоко нещасна людина; насправді вона на межі відчаю. Вона шосили чіпляється за поняття індивідуальності; вона бажає «відрізнитися», в її вустах немає кращої похвали, як «це інше» [8, с. 244–245].

Конформізм руйнує процес соціалізації молоді, який за своєю суттю є культурним процесом, якщо розглядати культуру не просто як сукупність матеріальних та духовних цінностей, вироблених людиною, а насамперед з точки зору діяльності, яка має результатом і ту саму сукупність цінностей, і саму людину як найважливішу з них; діяльності, яка перетворює скарб людської історії на внутрішній скарб особистості і творчої діяльності з вироблення нових матеріальних та духовних цінностей, тобто єдиного у своїй основі процесу розвитку людських здібностей, які виявляються як предметно, так і духовно [9, с. 124].

У зв'язку з цим молодіжні неформальні групи (об'єднання) злочинної спрямованості як спосіб вираження протесту стають контркультурним явищем сучасної дійсності.

Висновки. Отже, аналіз, у контексті криміналістичного дослідження, проблематики виникнення молодіжних неформальних груп (об'єднань) злочинної спрямованості як складного соціально-правового явища дає змогу припустити три основні причини виникнення таких утворень: 1) кризові процеси в сімейних відносинах; 2) вікові особливості підлітка; 3) глобальна політика конформізму. Звісно, зазначені причини підлягають уточненню, додатковому вивченню і мають стати предметом комплексного наукового дослідження.

Література:

1. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / пер. с фр. Москва : АСТ: Астрель: Полиграфиздат, 2012. 381 с.
2. Вяткин А.Д. Причинность. Сознание и физическая реальность. 2004. Т. 9. № 1. С. 23–27.
3. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І.М. Даньшин та ін. ; за заг. ред. В.В. Голіни. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2009. 288 с.
4. Седих К. Психологія сім'ї : навчальний посібник. 2-ге вид., стереотип. Київ : ВЦ «Академія», 2017. 192 с.
5. Рассел Б. Брак и мораль / пер. с англ. Ю.В. Дубровина. Москва : АСТ, 2013. 319, [1] с.
6. Зубенко И.Я. Психологические особенности кризисов подростков : учебно-практическое пособие. Киев : Центр учебной литературы, 2017. 200 с.
7. Фромм Э. Здоровое общество. Догма о Христе ; пер. с нем. Москва : АСТ: Транзиткнига, 2005. 571, [5] с.
8. Фромм Э. Бегство от свободы ; пер. с англ. А.В. Александровой. Москва : Издательство АСТ, 2018. 288 с.
9. Соціологія : підручник / М.П. Требін та ін. ; за ред. М.П. Требіна. Харків : Право, 2010. 224 с.

Larkin M. The causes of youth informal groups (associations) of the criminal orientation

Summary. Development of conceptual bases the method of investigation the crimes that committed by members of youth informal groups (associations), cannot be ignored. In the context of these issues, particular interest is given to the causes of the emergence of informal entities, which include young people trying to propagate various kinds of ideas, views, theories, pseudo theories.

A complex, multi-vector problem of contemporary realities is the different youth informal groups (associations) of asocial orientation. The use of a systematic approach to the development of a comprehensive method of investigating the crimes that committed by members of youth informal groups (associations) should help to identify the reasons why these informal entities may occur. Analysis of the scientific literature, statistical information, practices of disclosure and investigation the crimes that committed by members of youth informal groups (associations), suggests three main causes of such entities: 1) crisis processes in family relations; 2) age characteristics of the teenager; 3) global conformism policy.

Through reluctance to start a family through a marriage institution, young people can see the meaning of their lives by participating in various social processes. For example, in the creation of youth informal associations, in promoting «questionable» ideas, theories. There are also cases where the slowdown in the process of adulthood (as a result of the crisis in the institution of the family) is manifested in the long-term capture of individuals (persons) by «ideas» of informal criminal groups, since, as a rule, such groups exist prior to the detention or involvement of their participants in criminal proceedings responsibility. The crisis in family relations can give rise to isolation and the emergence of problems at school and further facilitate the search for freedom, understanding, and support from supposedly like-minded people from the informal environment.

It can be assumed that the introduction (creation) of asocial (criminal) youth informal education, as a manifestation of protest, may be the result of mental traumas received during a person's adulthood.

Expressing protest through association with the informal community may be the result of disagreement with the imposition of lifestyles, behaviors, morals that contradict their «inner self». Conformism destroys the process of socialization by youth people.

Youth informal groups (associations) of criminal orientation, as a way of expressing protest, are becoming a counter-cultural phenomenon of modern reality.

Key words: causes, occurrence, youth, informal group, informal association, crime.

*Перлін С. І.,**кандидат юридичних наук,**директор**Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру**Міністерства внутрішніх справ України*

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Анотація. Стаття присвячена розгляду особливостей застосування техніко-криміналістичних засобів під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Виокремлено види допомоги спеціаліста під час досудового розслідування (криміналістична, консультативна, методична та технічна). Розглянуто процесуальні, тактичні і технічні вимоги застосування техніко-криміналістичних засобів під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Запропоновано удосконалення процесуальної регламентації застосування техніко-криміналістичних засобів. Наголошено, що під час проведення обшуку можуть застосовуватися різноманітні пошукові, допоміжні та вимірвальні засоби, інструменти, спецодяг, засоби упакування. До пошукових засобів передусім належать: шупи, бури, магнітні шукачі, трали, металошукачі, ультрафіолетові освітлювачі, пристрої для виявлення золота, трупів тощо. До допоміжних – освітлювальні прилади, інтроскоп, дзеркало, лупи. До вимірвальних – рулетка чи лінійка. Визначено, що перспективним може стати застосування під час проведення слідчих або розшукових дій науково-технічних засобів, які дозволяють утворювати цифрові графічні 3D-моделі об'єктів, що досліджуються. Доведено, що суттєву допомогу слідчому під час організації та проведення впізнання можуть надати телекомунікаційні технології, тобто здійснення телевізійної трансляції під час проведення слідчої дії. З'ясовано, що ефективність проведення слідчих (розшукових) дій значною мірою залежить від залучення до їх проведення спеціаліста і використання засобів криміналістичної техніки. Техніко-криміналістичні засоби не лише покликані виконувати процесуальні вимоги фіксації під час проведення слідчих (розшукових) дій, але і допомагають у виявленні, дослідженні та вилученні речових доказів. Зроблено висновок про необхідність викласти ч. 2 ст. 71 КПК у такій редакції: «Спеціаліст може бути залучений для виявлення, фіксації, дослідження та вилучення об'єктів, які мають значення для розслідування злочину, а також надання консультацій та безпосередньої допомоги сторонам кримінального провадження у використанні техніко-криміналістичних засобів під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду».

Ключові слова: техніко-криміналістичні засоби, окремі слідчі (розшукові) дії, спеціаліст, спеціальні знання, процесуальна регламентація.

Постановка проблеми. На цей час діяльність з розслідування злочинів має доволі низьку ефективність, чому сприяє безліч факторів. Одним із вагомих факторів є невикористання (повне або часткове) можливості застосування спеціальних знань під час розслідування взагалі і, зокрема, під час про-

ведення окремих слідчих (розшукових) дій. За часткового використання спеціальних знань використовується лише технічна допомога спеціаліста (фото-, відеозйомка тощо), і повністю нівелюються можливості надання ним консультативної та методичної допомоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми використання техніко-криміналістичних засобів у процесі проведення окремих слідчих (розшукових) дій були предметом дослідження таких вчених, як О.В. Батюк, В.О. Волинський, В.Г. Гончаренко, Г.І. Грамович, О.О. Закатов, А.В. Іщенко, В.С. Карпов, В.В. Коваленко, Ю.Н. Оропай, М.В. Салтєвський, М.Я. Сегай, О.П. Удовенко, В.Ю. Шепітько та інші. Безумовно, вказані науковці зробили значний внесок у дослідження розглядуваної проблематики, розробивши понятійний апарат та теоретичні засади використання спеціальних знань під час розслідування злочинів. Проте реформування системи органів правопорядку та відповідні зміни у законодавстві зумовлюють необхідність детального аналізу нормативно-правових актів і дослідження особливостей використання техніко-криміналістичних засобів під час проведення слідчих (розшукових) дій [1, с. 286–287].

Виклад основного матеріалу. Якісне проведення слідчих (розшукових) дій неможливе без застосування тих чи інших технічних засобів як особою, яка проводить розслідування, так і залученим спеціалістом. Аналіз норм чинного КПК України дає можливість стверджувати, що спеціальні знання під час кримінального провадження можуть використовуватися у формі консультативної та технічної допомоги. Так, ст. 71 КПК України, даючи визначення «спеціаліста», встановлює, що це є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування та судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок (ч. 1 ст. 71 КПК). Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду (ч. 2 ст. 71 КПК України). Для виконання вказаного завдання спеціалісту надано право користуватися технічними засобами, приладами та спеціальним обладнанням (ч. 4 ст. 71 КПК України) [2].

На наш погляд, слід погодитися із тими вченими, які стверджують, що процесуальне законодавство дещо обмежено

визначає можливість спеціаліста під час досудового розслідування, адже не вказує основний вид діяльності, для виконання якого залучається спеціаліст: виявлення, фіксація та вилучення об'єктів, що мають інформацію про злочин.

Тому уявляється слушним зауваження І.В. Пирога з приводу того, що до видів допомоги, яка надається спеціалістом у кримінальному провадженні, належать криміналістична, консультативна, методична та технічна. Криміналістична допомога полягає у підготовці, організації та проведенні певної слідчої (розшукової) дії; виявленні, фіксації, вилученні доказів, підборі зразків для експертного дослідження. Методична допомога з боку спеціаліста під час проведення слідчої дії полягає у роз'ясненні термінів, що використовуються в окремій галузі знань, правильних назв вилучених об'єктів або їх частин. Іноді під час складання протоколу слідчий записує цю інформацію під диктовку спеціаліста. Технічна допомога слідчому надається під час використання техніко-криміналістичних засобів у процесі проведення слідчих (розшукових) дій; огляді, виявленні, фіксації та вилученні речових доказів; складанні схем, креслень тощо. Консультативна допомога виражається в усних роз'ясненнях, довідках зі спеціальних питань, що можуть виникнути або виникають під час підготовки та проведення слідчих (розшукових) дій, процесуальному оформленні їх результатів [3, с. 262].

Слід зазначити, що вказані види допомоги використовуються не під час всіх слідчих (розшукових) дій одночасно, адже на практиці проведення одних слідчих дій потребує використання всіх видів допомоги, а інші обмежуються певним видом або взагалі не потребують такої допомоги.

У межах нашого дослідження становить інтерес саме технічна допомога спеціаліста. Так, під час проведення ряду слідчих (розшукових) дій вона зводиться до використання ним техніко-криміналістичних засобів фіксації ходу та результатів таких дій, а у процесі проведення інших – виникає потреба у застосуванні більш широкого спектру техніко-криміналістичних засобів.

Як вказують науковці, серед основних методів фіксації передусім слід назвати опис, моделювання, вимірювання, а засобами реалізації цих методів виступають: за вербальної форми фіксації – протоколювання, звукозапис, відеозапис; за графічної форми фіксації – графічні відображення (схематичні та масштабні плани, креслення, замальовки); за предметної форми фіксації – вилучення об'єкта в натурі і його консервація, виготовлення матеріальних моделей (реконструкція), в тому числі макетування, копіювання, отримання відбитків, виготовлення зліпків; за наглядно-образної форми фіксації – фотографування, кіно- та відеозйомка [4, с. 165]. Проте, на нашу думку, не для всіх цих методів фіксації використовуються техніко-криміналістичні засоби.

Технічні засоби фіксації слідчих (розшукових) дій можуть використовуватися самостійно або спільно з іншими засобами, таким як засоби освітлення, вимірювання та оптичні [5, с. 6–7]. Спільне використання таких засобів допомагає якісно провести фіксацію слідчої дії з метою закарбування всіх важливих об'єктів та доказової інформації. Для кримінального провадження результати застосування засобів фіксації слідчої дії мають досить важливе значення, адже в деяких випадках вони можуть стати єдиним джерелом підтвердження інформації, встановленої під час цієї слідчої дії.

Так, ч. 7 ст. 223 КПК України, визначаючи вимоги до проведення слідчих (розшукових) дій, встановлює, що безперервний відеозапис таких дій, як пред'явлення особи, трупа чи речі для впізнання, огляду трупа, в тому числі пов'язаного з експертизою, слідчого експерименту, освідування особи, може стати альтернативою для запрошення до участі в цих діях не менше двох незаінтересованих осіб (понятих). Проте проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи незалежно від застосування технічних засобів фіксації повинно здійснюватися за участю не менше двох понятних. Крім того, такі засоби фіксації ходу та результатів слідчих (розшукових) дій, як фотозйомка, аудіо- та/або відеозапис, можуть бути використані і під час допиту (ч. 5 ст. 224 КПК України) [2].

Під час проведення фіксації слідчої (розшукової) дії повинні дотримуватися як процесуальні, так і тактичні вимоги. Основними процесуальними вимогами є, по-перше, повідомлення всім учасникам слідчої дії про застосування у її ході відповідного засобу фіксації (ч. 2 ст. 107 КПК України); по-друге, зазначення у протоколі слідчої дії виду та характеристик засобу фіксації; по-третє, зберігання у матеріалах кримінального провадження оригінальних примірників технічних носіїв інформації зафіксованої процесуальної дії, резервні копії яких зберігаються окремо (ч. 3 ст. 107 КПК України).

Протягом тривалого часу у слідчій практиці найбільш розповсюдженим засобом фіксації були фотокамери. Це пояснюється тим, що вони найбільш доступні, мають невеликі розміри, дозволяють візуалізувати обстановку та об'єкти, що виявлені на місці події в ході слідчих (розшукових) дій, а також прості у процесуальному оформленні та подальшому використанні результатів їх застосування. Крім того, як вказує Л.Д. Скільська, перевагами фотографування як методу фіксації доказів є те, що воно забезпечує швидкість фіксації об'єкта, повноту та наочність результатів фіксації, об'єктивність і точність фіксації, дозволяє фіксувати недоступні для візуального розрізнення відтінки кольору, що, з одного боку, сприяє правильному і точному розумінню змісту протоколу, а з іншого – дозволяє перевірити об'єктивність і повноту записів у ньому шляхом зіставлення опису та зображення [6, с. 11].

Під час використання фотозйомки повинні виконуватися основні вимоги, які стосуються повідомлення особам факту застосування фотокамери, зазначення у протоколі слідчої дії характеристик фотокамери і носія інформації та умов проведення фотозйомки, а також кількості зроблених знімків. Результати застосування фотокамер оформлюються фототаблицею, яка додається до протоколу слідчої дії разом із носієм інформації, на котрий зберігались знімки під час фотографування.

Фотознімки у фототаблицях розташовуються таким чином, щоб інформація, відображена в них, сприймалася в такій послідовності, в якій вона відображена у протоколі. Фототаблиця повинна мати заголовок, в якому відображається інформація про те, до протоколу якої слідчої дії вона додається, про дату, адресні дані місця проведення слідчої дії та номер кримінальної справи. Під кожним фотознімком ставиться його порядковий номер у фототаблиці і розташовується короткий пояснювальний надпис до нього. Фототаблиці з цифрових фотознімків виготовляються на комп'ютері з використанням програм, призначених для обробки графічної інформації. На першому етапі формують електронну фототаблицю – на електронному бланку (формату А4) розташовуються відповідні електронні

фотознімки, після чого роблять необхідні надписи. На другому – з електронної фототаблиці отримують тверді копії, які і входять до справи. Кожен лист фототаблиці засвідчується підписами слідчого та спеціаліста і скріплюється печаткою [7, с. 142].

Окрім загальних вимог, також повинні дотримуватися спеціальні, які стосуються фіксації окремих слідчих (розшукових) дій. Так, наприклад, ч. 3 ст. 231 КПК України вказує, що якщо під час пред'явлення для впізнання проводилося фіксування ходу слідчої (розшукової) дії технічними засобами, до протоколу додаються фотографії осіб, речей чи трупа, що пред'являлися для впізнання, матеріали відеозапису. Якщо ж пред'явлення для впізнання проводилося в умовах, коли особа, яку пред'явили для впізнання, не бачила і не чула особи, яка впізнає, всі фотографії, матеріали відеозаписів, за якими може бути встановлена особа, яка впізнавала, зберігаються окремо від матеріалів досудового розслідування [2].

Крім процесуальних, повинні дотримуватися також і тактичні вимоги, однією з яких є доцільність застосування тих чи інших технічних засобів фіксації. Іншою тактичною вимогою є дотримання відповідної процедури застосування звуко- та відеозапису. Так, наприклад: 1) особи, чий пояснення фіксуються, повинні бути повідомлені про застосування звукозапису до початку надання ними цих пояснень; 2) фонограма повинна відображати весь хід пояснень, що даються. Звукозапис лише частини слідчої дії не допускається, оскільки при цьому втрачається одна з основних її переваг – повнота відображення того, що мало місце; 3) повторення спеціально для звукозапису частини пояснень законом забороняється, хоча слідчий має право попросити опитуваного повторити частину своїх повідомлень, щоб краще з'ясувати їх; 4) переривати звукозапис можна тільки із технічних причин; 5) на фонограмі повинні бути відображені: місце, дата та час, початок проведення огляду місця події, посада та прізвище особи, яка його здійснює (ті самі відомості про інших учасників дії); коротка характеристика технічних засобів, що використовуються (марка магнітофона, тип магнітної стрічки, швидкість її руху); час початку запису; інші умови застосування звукозапису; 6) після закінчення слідчої дії фонограма повністю відтворюється особі, що дає пояснення, після чого на магнітофонну стрічку фіксуються заяви і доповнення учасників дії, що засвідчують правильність запису пояснень, і вказується час завершення звукозапису [6, с. 16–17].

З метою фіксації динамічних слідчих дій виникає необхідність у застосуванні під час їх проведення відеозапису. Тому таких же правил повинні дотримуватися і у процесі його здійснення. Перші фрагменти відеозапису повинні містити відомості про учасників слідчої дії, при цьому слідчий попереджає їх про застосування відеозапису і, звертаючись послідовно до кожного, пропонує назвати прізвище, ім'я, по батькові та інші дані. Відеозапис слідчої дії проводиться безперервно, в кадрах повинні бути присутні учасники, що дають показання чи виконують якісь певні дії з навколишньою обстановкою та об'єктами, на яких акцентується увага. Обов'язково виділяються ключові моменти, які мають суттєве значення для справи – ті, що пов'язані з виявленням речових доказів, слідів, які під час огляду не були виявленими, дії, що безпосередньо свідчать про наявність у особи певних навичок, тощо [7, с. 147].

Натепер існує можливість одержання статичних зображень з матеріалів відеозапису. Переглядаючи відеозапис, отриманий

у ході слідчої дії, слідчий, з урахуванням думок тих спеціалістів, які брали участь, визначає, які моменти він хотів би бачити відображеними у фототаблиці. Спеціаліст-криміналіст «захоплює» потрібні кадри і роздруковує їх за допомогою лазерного чи струминного принтера на папері, розмістивши під знімками відповідні пояснювальні написи [8, с. 123].

Однак фіксація ходу та результатів слідчих дій є не єдиною формою використання техніко-криміналістичних засобів. Значна їх кількість має пошукове призначення та покликає працювати зі слідами і об'єктами, які мають значення для кримінального провадження.

Однією зі слідчих дій, під час яких необхідне застосування техніко-криміналістичних засобів, є обшук. Допомога спеціаліста, на думку П.П. Іщенка, під час проведення вказаної слідчої дії зводиться до сприяння виявленню, закріпленню та вилученню доказів. Вона проявляється в таких діях: виявлення шуканого; збір інформації, що забезпечує доведення приналежності знайдених об'єктів конкретній особі; виявлення, фіксація та вилучення слідів, предметів і речовин, що надалі будуть об'єктами експертного дослідження; складання орієнтувань (пошукових таблиць) на об'єкти, що розшукуються [9, с. 87]. Крім того, враховуючи, що з метою виявлення прихованих об'єктів під час обшуку можуть використовуватися різного роду пошукові прилади, допомога спеціаліста також буде полягати в їх використанні. Так, на думку М.Г. Щербаківського, спеціалістів залучають для роботи під час обшуку з пошуковими приборами, оптичною апаратурою, вимірювальними засобами, використання яких спрямовано на виявлення схованого [10, с. 25–26].

Під час проведення обшуку можуть застосовуватися різноманітні пошукові, допоміжні та вимірювальні засоби, інструменти, спецодяг, засоби упакування. До пошукових засобів насамперед належать: щупи, бури, магнітні шукачі, трали, металощукачі, ультрафіолетові освітлювачі, пристрої для виявлення золота, трупів тощо. До допоміжних – освітлювальні прилади, інтроскоп, дзеркало, лупи. До вимірювальних – рулетка чи лінійка [11, с. 72].

Використання вказаних засобів процесуально закріплено у ст. 236 КПК України, яка встановлює, що під час обшуку слідчий, прокурор має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення обшуканого житла чи іншого володіння особи, чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати і вилучати речі, документи, які мають значення для кримінального провадження, про що робиться відповідний запис у протоколі обшуку [2].

Хоча в КПК України прямо не вказано на застосування пошукової техніки, однак очевидно, що для «огляду та вилучення речей і документів» необхідно їх спочатку виявити. Результатами застосування техніко-криміналістичних засобів під час обшуку є виявлення шуканих об'єктів, які мають значення для кримінального провадження. Усі виявлені під час обшуку об'єкти підлягають ретельному огляду із застосуванням збільшувальних та освітлювальних приладів, за умови виявлення на об'єктах слідів злочину – техніко-криміналістичних засобів роботи з такими слідами.

Ще однією слідчою (розшуковою) дією, під час проведення якої часто виникає необхідність у використанні техніко-криміналістичних засобів, є слідчий експеримент.

Учені досить часто виділяють види слідчого експерименту залежно від мети його проведення. Однак розподіл на окремі види слідчого експерименту не впливає на значні відмінності у застосуванні техніко-криміналістичних засобів.

У першу чергу відзначимо, що ч. 2 ст. 240 КПК України передбачає можливість під час проведення слідчого експерименту проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення, відбитки та зліпки, які додаються до протоколу [2]. У практичній діяльності в більшості випадків під час проведення слідчого експерименту застосовуються технічні засоби фіксації ходу та результатів слідчої дії. Зокрема, враховуючи динамічний характер вказаної дії, рекомендується застосовувати відеозапис.

Сучасна цифрова відеоапаратура має великі можливості щодо фіксації об'єктів. Наприклад, управління швидкістю зйомки дозволяє зафіксувати рухомий об'єкт, а потім переглянути запис з різним темпом. Це дає змогу звернути увагу на потрібні деталі за низького темпу перегляду і навпаки, минути дрібні моменти, збільшуючи темп [12, с. 39].

Слід зазначити, що фіксація покликана описувати та засвідчувати не лише результати слідчого експерименту, а й процесуальний порядок його проведення, а отже, гарантії дотримання прав учасників процесу та, як наслідок, факту допустимості доказів, отриманих внаслідок його проведення [13, с. 233].

Поряд із цим досить часто під час слідчого експерименту можуть бути виявлені додаткові сліди злочину або об'єкти – носії слідів. Тому найчастіше виникає необхідність у застосуванні відповідних техніко-криміналістичних засобів.

Як зазначено, серед засобів виявлення та вилучення слідів під час слідчого експерименту залежно від обставин справи застосовуються універсальні валізи, освітлювальні прилади, пошукова техніка, пакувальні матеріали, спеціальні валізи – для вилучення мікрооб'єктів, слідів біологічного походження, запаху тощо [3, с. 302].

Перспективним може стати застосування під час проведення слідчих або розшукових дій науково-технічних засобів, які дозволяють утворювати цифрові графічні 3D-моделі об'єктів, що досліджуються. Цифрова графічна 3D-модель може бути отримана за допомогою лазерного 3D-сканера. Усі дво- та тривимірні зображення місця події в необхідному ракурсі та з поясненнями можуть роздруковуватися за допомогою принтера, з подальшим їх оформленням у вигляді відображень тривимірної моделі місця події, фототаблиць, планів місця події. Відповідні файли результатів лазерного сканування та фотозйомки, записані на оптичний диск, можуть додаватися до протоколу. Так, графічні способи фіксації слідчого експерименту можуть бути вагомими, коли підозрюваний вказує на деталі обстановки, поінформованість щодо яких свідчить про його вину; або декілька підозрюваних під час окремо проведених перевірок їх показань на місці події вказують на одні й ті самі деталі обстановки, що також свідчить про їх винну поінформованість. Графічна фіксація доцільна і у разі, коли особа, показання якої перевіряються, вказує на деталі обстановки, що не збереглися на момент проведення слідчої дії [14, с. 364].

Пред'явлення для впізнання – це ще одна слідча (розшукова) дія, проведення якої на перший погляд потребує лише застосування засобів фіксації. Проте техніко-криміналістичні засоби можуть тут використовуватися не лише для фіксації

ходу та результатів слідчої дії, але і для забезпечення якісного її проведення. Йдеться, зокрема, про пред'явлення для впізнання особи поза візуальним спостереженням.

Суттєву допомогу слідчому в ході організації та проведення впізнання можуть надати телекомунікаційні технології, тобто здійснення телевізійної трансляції під час проведення слідчої дії. Вона може застосовуватися у випадках відсутності спеціально обладнаної кімнати, коли є необхідність у проведенні впізнання поза візуальним спостереженням. Найпростіший вихід може бути таким: у приміщенні, де знаходяться особи, які підлягають впізнаванню, встановлюється телекамера, з'єднана кабелем із відеомонітором, який розташовано в іншій кімнаті. Керує телекамерою спеціаліст. Трансляція зображення осіб, які впізнаються, на монітор повинна бути спочатку одночасною, тобто в кадрі ці особи повинні знаходитися разом, а потім – по черговою. Зв'язок між приміщеннями здійснюється за допомогою гучномовного пристрою чи телефону. Цей спосіб пред'явлення для впізнання дозволяє безпосередньо коригувати зображення, дає можливість спостерігати осіб, які підлягають впізнаванню, в динаміці, а також чути їхні голоси. Також телекомунікаційні технології можуть застосовуватися під час проведення «дистанційного впізнання», коли впізнаючий і той, кого впізнають, знаходяться на великій відстані один від одного [11, с. 145].

Висновки. Таким чином, ефективність проведення слідчих (розшукових) дій значною мірою залежить від залучення до їх проведення спеціаліста і використання засобів криміналістичної техніки. Техніко-криміналістичні засоби не лише покликані виконувати процесуальні вимоги фіксації під час проведення слідчих (розшукових) дій, але і допомагають у виявленні, дослідженні та вилученні речових доказів.

З метою удосконалення процесуальної регламентації застосування техніко-криміналістичних засобів уявляється необхідним внести зміни до ч. 2 ст. 71 КПК України та викласти її у такій редакції: «Спеціаліст може бути залучений для виявлення, фіксації, дослідження та вилучення об'єктів, які мають значення для розслідування злочину, а також надання консультацій та безпосередньої допомоги сторонам кримінального провадження у використанні техніко-криміналістичних засобів під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду».

Література:

1. Перлін С.І. Організаційні особливості застосування техніко-криміналістичних засобів під час виявлення злочинів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. Вип. 2. С. 286–293.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 12 квітня 2012 року № 4651-VI. URL.
3. Пиріг І.В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : ДДУВС; Ліра ЛТД, 2015. 432 с.
4. Журавель В.А. Фіксація доказової інформації: сучасний стан та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми держави та права*. 2008. Вип. 44. С. 164–169.
5. Науково-технічні засоби в експертній практиці: концептуальні засади : метод. посібник / авт.-упоряд. : С.І. Перлін, С.О. Шевцов ; М-во внутр. справ України ; Держ. наук.-дослід. експерт.-криміналіст. центр. Харків : ФОРМ Чальцев О.В., 2009. 152 с.
6. Скільська Л.Д. Кримінально-процесуальні та тактико-криміналістичні особливості фіксації результатів огляду місця події :

- автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Київ, 2010. 23 с.
7. Криміналістика : підручник / Берназ В.Д., Бірюков В.В., Волобуєв А.Ф. та ін. ; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва. Харків : ХНУВС, 2011. 666 с.
 8. Коваленко В.В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007. 208 с.
 9. Ищенко П.П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты). Москва : Юрид. лит., 1990. 160 с.
 10. Щербаковский М.Г., Кравченко А.А. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. Харьков : Ун-т внутр. дел, 1999. 78 с.
 11. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій : навч. посіб. / О.О. Андреев, Д.Д. Заяць, В.В. Колесніков та ін.; за заг. ред. Д.Д. Заяця ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2010. 192 с.
 12. Гусаченко С.О. Процесуальні та непроцесуальні засади використання спеціальних знань при проведенні слідчого експерименту. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. Т. 8. № 3 (28). С. 34–39.
 13. Кірпач І.С. Завдання слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. *Митна справа*. 2013. № 3 (87). Ч. 2. Кн. 1. С. 233–234.
 14. Роман А.Н. Цифровые записи как вещественное доказательство в судебно-следственной и экспертной практике. *Теория та практика судової експертизи і криміналістики*. 2010. Вип. 10. С. 364–370.

Perlin S. Peculiarities of the forensic equipment usage in the process of conducting investigative (search) operations

Summary. The article is devoted to the consideration of the peculiarities of the use of technical and criminalistic means in conducting separate investigatory (search) actions. The types of expert assistance during investigation

(criminalistic, advisory, methodical and technical) are specified. The procedural, tactical and technical requirements of the application of the technical-forensic means during the conduct of separate investigative (search) actions are considered. There is offered an improvement of procedural regulation of the use of technical and criminalistic means. It is emphasized that during search the various search, auxiliary and measuring means, tools, overalls and packing means can be used. Search engines include, first and foremost: probes, storms, magnetic finders, trawls, metal detectors, UV lighters, devices for detecting gold, corpses, and more. For auxiliaries – lighting, introscope, mirror, magnifier. Before the measuring – roulette or ruler. It is determined that the use of scientific and technological means that allow the creation of digital graphic 3D models of objects under investigation may be promising. It has been proved that the telecommunication technologies, that is, the television broadcasting during the investigative action, can provide significant assistance to the investigator during the organization and carrying out the recognition. It has been found that the effectiveness of investigative actions depends to a large extent on the involvement of a specialist and the use of forensic equipment. Techno-criminalistic tools are not only intended to fulfill the procedural requirements of fixation during the conduct of investigative actions, but also assist in the discovery, investigation and removal of material evidence. It is concluded that it is necessary to state Part 2 of Art. 71 of the CPC reads as follows: “A specialist may be involved in identifying, fixing, investigating and removing objects of importance for the investigation of a crime, as well as providing advice and direct assistance to the parties to criminal proceedings in the use of technical and criminalistic means during pre-trial investigation. and the court during the trial”.

Key words: technical and forensic means, separate investigative (search) actions, specialist, special knowledge, procedural regulation.

*Тарасюк С. М.,**керуючий партнер**Адвокатського об'єднання «Тарасюк і Партнери»,
аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
Академії адвокатури України*

РОЛЬ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ПРОВЕДЕННІ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У ЖИТЛІ ЧИ ІНШОМУ ВОЛОДІННІ ОСОБИ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Анотація. Досліджено питання сутності та змісту діяльності учасників кримінального провадження, які провадять під час досудового розслідування слідчі (розшукові) дії в житлі чи іншому володінні особи або залучаються до їх проведення, здійснено їх класифікацію. Виокремлено слідчі (розшукові) дії, які можуть бути проведені в житлі чи іншому володінні особи і спрямовані на обмеження конституційних прав особи на недоторканність житла чи іншого володіння, невтручання у приватне життя та недоторканність права власності. Акцентовано увагу на дотриманні балансу між завданнями охорони прав особи під час проведення слідчих (розшукових) дій у житлі чи іншому володінні особи й ефективної боротьби зі злочинністю.

Наголошено на підвищенні значення слідчого, прокурора щодо забезпечення повноцінної реалізації конституційного права особи під час проведення в її житлі чи іншому володінні обшуку, огляду, слідчого експерименту й інших слідчих (розшукових) дій, а також удосконаленні процесуальних гарантій.

Виокремлено проблемні аспекти взаємодії слідчого та співробітників оперативного підрозділу під час проведення обшуку в житлі особи. Наголошено, що статус підозрюваного, зокрема й інших учасників провадження, які можуть бути запрошені до проведення слідчої (розшукової) дії, не охоплює специфічних прав, які повинна мати відповідна особа для захисту своїх законних інтересів. На підставі аналізу процесуального законодавства і наукової літератури узагальнено права й обов'язки підозрюваного, потерпілого, які має йому роз'яснити слідчий чи прокурор під час проведення в його житлі або іншому володінні слідчих (розшукових) дій. Виокремлено процедуру залучення до проведення слідчих дій потерпілого й осіб, права та законні інтереси яких може бути обмежено чи порушено під час їх проведення.

Зроблено висновок, що інститут понятих – застарілий, невикорінюваний радянський рудимент, що не захищає права осіб, у яких провадяться слідчі (розшукові) дії в житлі чи іншому володінні.

Надано пропозиції до кримінального процесуального законодавства України щодо забезпечення конституційних прав людини під час проведення слідчих (розшукових) дій у житлі чи іншому володінні.

Ключові слова: досудове розслідування, слідчі (розшукові) дії, слідчий, житло чи інше володіння особи, запрошені особи для участі у проведенні слідчої (розшукової) дії.

Постановка проблеми. У кримінальному провадженні особливе значення мають слідчі (розшукові) дії (далі – С(Р)Д),

які можуть бути проведені в житлі чи іншому володінні особи, оскільки їх проведення завжди пов'язане з обмеженням конституційних прав на недоторканність житла чи іншого володіння, невтручання у приватне життя, недоторканність права власності. Саме під час їх проведення держава має створювати необхідні умови для максимально повної реалізації конституційних прав, ніхто не повинен втручатись у сферу прав людини, крім випадків, прямо передбачених законом.

Визначення особливостей механізму забезпечення конституційних прав особи під час проведення С(Р)Д у житлі неможливе без дослідження сутності та змісту діяльності учасників кримінального провадження, які виконують такі дії чи залучаються до їх проведення. На жаль, Кримінальний процесуальний кодекс (далі – КПК) України не містить чіткого та вичерпного переліку суб'єктів, які можуть брати участь у проведенні С(Р)Д у житлі. Крім того, сьогодення динаміка змін законодавства щодо процесуальної регламентації проведення С(Р)Д у житлі та дотримання водночас конституційних прав людини зумовлює необхідність дослідження ролі сторін, інших учасників кримінального провадження у проведенні відповідних процесуальних дій.

В Україні зазначені питання вивчали С.Є. Абламський, В.В. Дараган, В.Г. Лукашевич, О.Б. Комарницька, В.В. Назаров, С.О. Сорока, О.Ю. Тагаров, В.М. Федченко, Л.Д. Удалова, Ж.В. Удовенко, О.В. Швидкова й ін. Водночас дослідження кримінального процесуального законодавства України, літературних джерел, статистичних матеріалів, судово-слідчої практики дозволяє стверджувати, що сучасний етап вирішення вищезазначеної проблеми потребує якісно нових підходів до її розуміння.

Мета статті полягає в дослідженні кримінального процесуального статусу осіб, які беруть участь у С(Р)Д у житлі особи, виокремленні особливостей чинного законодавства щодо забезпечення конституційних прав осіб під час проведення відповідних процесуальних дій, допустимості їх обмеження, виявленні в законодавстві прогалин, які потребують доктринального аналізу й нормативного врегулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час досудового розслідування в житлі чи іншому володінні особи можуть проводитися такі С(Р)Д, як обшук, огляд, слідчий експеримент, освідчування, пред'явлення для впізнання, допит. Особливого значення набуває процесуальний статус осіб, які провадять або беруть участь у відповідних С(Р)Д, їхні процесуальні можливості. Проведений нами аналіз щодо

кримінального процесуального законодавства України, правового статусу сторін кримінального провадження, інших учасників провадження, особливостей проведення С(Р)Д у житлі особи дозволив розмежувати суб'єктів, які мають право на проведення цих дій чи залучаються до них, на такі групи: 1) службові особи, які уповноважені на проведення С(Р)Д (п. 2 ч. 2 ст. 40, п. 4 ч. 2 ст. 36, ч. 3 ст. 38, ч. 1 ст. 41 КПК України); 2) запрошені особи для участі у проведенні С(Р)Д; 3) спеціалісти (ч. 1 ст. 236 КПК України); 4) особи, чії права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені під час проведення С(Р)Д (ч. 3 ст. 223 КПК України).

Серед службових осіб, уповноважених на проведення С(Р)Д у житлі, виключна роль належить слідчому. Він є представником держави й особою, яка наділена державно-владними повноваженнями, відповідає за законність та своєчасність проведення слідчої (розшукової) дії. Під час досудового розслідування всі слідчі (розшукові) дії виконує той слідчий, у провадженні якого перебувають відповідні матеріали досудового розслідування. Слідчий має право давати доручення на проведення слідчої (розшукової) дії. Водночас серед науковців і практиків питання щодо законності надання слідчим доручення на проведення С(Р)Д у житлі особи, особливо під час проведення обшуку, є дискусійними. Так, на думку О.В. Швидкової, С.О. Сороки, відповідно до ст. 41 КПК України, правом на проведення обшуку можуть наділятися уповноважені оперативні підрозділи на підставі доручення слідчого, прокурора, наданого в порядку, установленому законом [1, с. 4; 2, с. 215]. О.Б. Комарницька вважає, що проведення обшуку не можна доручати оперативним підрозділам, оскільки КПК України передбачає чіткий перелік уповноважених суб'єктів на проведення обшуку в житлі чи іншому володінні особи. Зокрема, у ст. 236 КПК ідеться про виключне право слідчого та прокурора виконувати ухвалу про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи [3, с. 122].

Верховний Суд у своєму рішенні у справі № 466/896/17 від 29 січня 2019 р. зазначив, що кримінальний процесуальний закон чітко визначає коло осіб, які мають право бути присутніми під час проведення обшуку, а також однозначно вказує на те, що обшук уповноважені проводити виключно слідчий або прокурор, яким таке право надано ухвалою суду. Якщо обшук провадять інші особи, окрім слідчого чи прокурора, ці дії слід уважати суттєвим порушенням умов обшуку, результати такого обшуку, відповідно до вимог ст. ст. 86, 87 КПК України, не можуть бути використані під час ухвалення процесуальних рішень, і суд не може посылатися на них як на докази під час ухвалення обвинувального вироку [4].

На нашу думку, така практика в деяких випадках перешкоджає досягненню справедливого результату кримінального провадження, не сприяє захисту конституційних прав осіб, які є власниками житла, чи тих, які в ньому перебувають. Наприклад, як діяти, коли співробітник оперативного підрозділу, маючи доручення слідчого, переслідує підозрюваного, а той забігає до житла чи іншого володіння сторонніх осіб, і водночас є серйозна загроза для життя та здоров'я осіб, які в цих приміщеннях перебувають, або починає ламати наявне в житлі майно? Які дії співробітник оперативного підрозділу має виконувати, негайно їхати до слідчого чи прокурора, зателефонувати їм і викликати на відповідну адресу, а що потрібно передбачити за умов перебування в іншому районі чи області?

Зрозуміло, що зазначені дії потребують досить багато часу, що може стати причиною завдання підозрюваним смерті особам, які проживали у відповідному помешканні. А як бути в разі наявності кількох адрес для обшуків, до того ж коли обшуки мають бути проведені одночасно? Яскравим прикладом є проведення 24 травня 2017 р. співробітниками Генпрокуратури та Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) України одночасно в 15 областях 454 обшуків у колишніх керівників обласних управлінь Міністерства доходів та зборів України за часів В.Ф. Януковича [5].

Уважаємо, що в невідкладних випадках, пов'язаних з урятуванням життя людей і майна, чи в разі безпосереднього переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, співробітники оперативного підрозділу за дорученням слідчого, прокурора мають право проникнути в житло чи інше володіння особи для проведення відповідних дій. З урахуванням цього вважаємо за доцільне п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України викласти в такій редакції: «Доручати проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій відповідним оперативним підрозділам».

Власний досвід доводить, що на практиці досить часто трапляються випадки, за яких в ухвалі слідчого судді про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи зазначається прізвище слідчого або прокурора на його проведення. Проте в подальшому до слідчого чи прокурора приєднується група осіб, які називають себе оперативними працівниками поліції, а до них долучається група прокурорів, силова підтримка у вигляді спецпризначенців у масках та з автоматами, про яких не йшлося в ухвалі. Що може за таких обставин вдіяти особа? Майже нічого. Поки особі слідчий зачитує ухвалу або дає їй власноручно ознайомитися обшук уже починається. Часто особа, яка дає для ознайомлення ухвалу, не є зазначеним в ухвалі слідчим, а є лише слідчим у створеній слідчо-оперативній групі. У такому разі, на нашу думку, особа має право вимагати для ознайомлення постанову про створення слідчо-оперативної групи і перевірки, чи зазначено в постанові прізвище відповідного слідчого. Водночас у житлі чи іншому володінні особи вже перебувають люди, які не зазначені в постанові. Отже, на практиці вимоги ч. 1 ст. 236 КПК України досить часто не виконуються.

Трапляються випадки, за яких із метою проведення обшуку прибуває слідчий, прізвище якого не зазначено в ухвалі слідчого судді, і пред'являє постанову про створення слідчо-оперативної групи, у якій він фігурує, але ця постанова не містить жодних вихідних даних, тобто може бути надрукована в невідомому місці, а сама ухвала підробна. З урахуванням нинішньої криміногенної ситуації в державі в помешкання можуть проникнути будь-які невідомі особи, які в подальшому можуть й убити власника або завдати тілесних ушкоджень, чи незаконно позбавити його майна.

Досить спірною є позиція М.В. Комарової, яка вважає, що з метою об'єктивного розслідування кримінального провадження та належного виконання його завдань доцільно внести зміни до ч. 3 ст. 234 КПК України, передбачивши наявність у клопотанні слідчого відомостей про посаду, звання, прізвище, ім'я, по батькові оперативного співробітника(ків), які надаватимуть допомогу у проведенні обшуку [6, с. 107]. Ми вважаємо, що зазначена пропозиція нереальна, оскільки неможливо чітко визначити, які саме оперативні працівники не будуть

здіянні в день проведення обшуку в інших процесуальних діях за іншими провадженнями, або за умов проведення одночасно великої кількості обшуків на різних об'єктах із залученням десятка, а то й сотні співробітників оперативних підрозділів, необхідно витратити занадто багато часу для внесення до клопотання всіх даних про оперативних працівників.

Одним з основних учасників кримінального провадження, який може бути запрошений до проведення С(Р)Д у житлі, є підозрюваний. У ч. 1 ст. 42 КПК України визначено перелік підстав для визнання особи підозрюваною, який є вичерпним.

Відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 42, ч. 3 ст. 223 КПК України, підозрюваний має бути чітко і своєчасно інформований про свої права, передбачені КПК України, а також отримати їх роз'яснення. Проте статус підозрюваного, зокрема й інших учасників провадження, які можуть бути запрошені до проведення С(Р)Д, не охоплює специфічних прав, які повинен мати у своєму розпорядженні підозрюваний для захисту своїх законних інтересів. У зв'язку із цим спробуємо на підставі аналізу процесуального законодавства і наукової літератури узагальнити права й обов'язки підозрюваного, які має йому роз'яснити слідчий чи прокурор під час проведення С(Р)Д у житлі.

Так, підозрюваний під час проведення в належному йому або у фактично належному йому житлі чи іншому володінні С(Р)Д має право: перед проведенням С(Р)Д (обшуку, огляду, слідчого експерименту) ознайомлюватися зі змістом ухвали слідчого судді про дозвіл на її проведення, перевіряти належне засвідчення ухвали (наявність мокрої печатки суду), строк дії ухвали, правильність зазначення адреси, власника (володільця) житла чи іншого володіння й отримувати її копію; перевіряти службові посвідчення правоохоронців, які прибули для проведення слідчої (розшукової) дії; вимагати відомості про інших осіб, які беруть участь у проведенні С(Р)Д; отримувати правову допомогу адвоката; на гарантування безпеки свого життя і здоров'я, дотримання честі й гідності; вимагати заміни понять у разі їхньої заінтересованості в результатах кримінального провадження; користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою володіє особа, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача; добровільно видати речі, які розшуковуються; відмовитися відповідати на запитання; давати пояснення чи в будь-який момент відмовитися їх давати; ставити питання, висловлювати свої пропозиції, зауваження та заперечення щодо порядку проведення С(Р)Д, які заносяться до протоколу; безперешкодно фіксувати проведення С(Р)Д за допомогою відеозапису (з додержанням вимог законодавства); оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора; заявляти клопотання і відводи; ознайомлюватися із протоколом С(Р)Д, вимагати внесення до протоколу всіх зауважень щодо порушення норм чинного законодавства під час його проведення; отримувати другий примірник протоколу обшуку разом із доданим до нього опису вилучених документів та тимчасово вилучених речей; вимагати вжиття заходів щодо недопущення оголошення виявлених у процесі С(Р)Д обставин його приватного життя; на забезпечення схоронності майна, що знаходиться в житлі чи іншому володінні, та неможливості доступу до нього сторонніх осіб.

3 метою дотримання гарантій реалізації відповідних прав підозрюваного вважаємо за доцільне закріпити їх у ч. 3 ст. 42 (п. 3¹).

Під час проведення С(Р)Д у житлі підозрюваного специфічний характер мають також його обов'язки щодо забезпечення процесуального порядку проведення відповідної дії та досягнення слідчим, прокурором її мети. Ретельний аналіз законодавства дозволив виокремити такі обов'язки підозрюваного під час проведення С(Р)Д у його житлі: у разі наявності вимоги слідчого, прокурора – має бути присутній під час проведення С(Р)Д; у разі наявності ухвали слідчого судді про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння – підкоритися законним вимогам слідчого, прокурора щодо можливості безперешкодно увійти в житло чи інше володіння; не перешкоджати провадженню пошукових заходів; за наявності заборони, не спілкуватися з іншими особами; залишати місце проведення С(Р)Д до її закінчення та вчиняти будь-які дії, що заважають її проведенню, без дозволу слідчого чи прокурора; піддаватися особистому обшуку; не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю у проведенні С(Р)Д, а також відомості, які становлять охоронювану законом таємницю; не перешкоджати іншим чином провадженню С(Р)Д.

До участі у проведенні С(Р)Д у житлі особи слідчий чи прокурор може запросити потерпілого, процесуальний статус якого визначено у ст. 55 КПК України. Права й обов'язки потерпілого виникають із моменту подання заяви про вчинення щодо нього кримінального правопорушення або заяви про залучення його до провадження як потерпілого.

Дослідження кримінального процесуального законодавства дозволяє дійти висновку, що участь потерпілого у проведенні С(Р)Д у житлі особи фактично передбачає певну процедуру, а саме: запрошення з боку слідчого чи прокурора (ч. 1 ст. 236 КПК України); ініціювання потерпілим проведення С(Р)Д, які здатні забезпечити подання до суду належних і допустимих доказів (ч. 3 ст. 93 КПК України); за добровільною згодою потерпілого, який володіє житлом чи іншим володінням (ч. 1 ст. 233 КПК України).

Зазвичай участь потерпілого у проведенні обшуку здійснюється за його ініціативою, а саме на підставі клопотання про його залучення до проведення цієї дії. Доцільність і можливість участі потерпілого у проведенні обшуку заздалегідь вирішується слідчим чи прокурором, які уповноважені її проводити.

Беручи до уваги склад осіб, які можуть бути запрошені для участі у проведенні обшуку, законодавець у чинному КПК України вказав на можливість залучення для участі в цій дії захисника. Зазначена можливість відповідає вимогам міжнародно-правових норм, які передбачають право будь-якої особи, залученої до сфери кримінального провадження, на звернення по юридичну допомогу.

Відповідно до ч. 3 ст. 236 КПК України, учасники обшуку мають право користуватися правовою допомогою адвоката. Щодо цього О.Ю. Татаров слушно зазначив, що адвокат має бути допущений до обшуку на будь-якій стадії, що є логічним завершенням непоодиноких спорів між адвокатською спільнотою та правоохоронними органами [7, с. 19]. Уважаємо, що необхідність участі захисника (адвоката) у проведенні обшуку зумовлена тим, що він може надати обшукуваному професійну допомогу в забезпеченні наданих йому прав, не допустити зловживань або порушень закону з боку осіб, які проводять обшук.

Згідно з п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України, слідчим чи прокурором також може бути запрошений до участі у проведенні певних

С(Р)Д у житлі особи як учасник кримінального провадження понятій. Звернемо увагу на те, що законодавець у нормах чинного КПК України не визначив термін «понятій», не закріпив чіткого процесуального статусу понятій, не сформулював підстав для їх відводу. У науковців також неоднозначне ставлення до цього інституту. Його прихильники понятій вважають важливим стримуючим чинником для недопущення порушень законності з боку осіб, які провадять розслідування; що наше законодавство ще не готове до радикального вирішення цього питання [8, с. 53; 9, с. 139–140].

Є науковці, які пропонують залишити питання про участь понятій у кримінальному провадженні на розсуд учасника С(Р)Д, стосовно якого її провадять. Такий учасник особисто буде вирішувати, чи залучати понятій, чи застосовувати під час С(Р)Д технічні засоби для забезпечення безперервного відображення їх перебігу. Зазначені пропозиції, на їхню думку, спрямовані на забезпечення невтручання у приватне життя особи й обґрунтовані тим, що лише сама особа, щодо якої провадять С(Р)Д, може вирішити, що саме найбільшою мірою потенційно сприятиме збереженню її особистої та сімейної таємниці: відображення інформації про її певні аспекти у свідомості понятій чи на технічних носіях [10].

Інші науковці вважають, що в Україні доцільно відмовитися від інституту понятій через їхню пасивність під час провадження С(Р)Д, повну некомпетентність щодо дій слідчого, нерозуміння процесуальних вимог, що висуваються до проведення процесуальної дії, змісту і правил фіксації слідчих дій, неможливість розпізнати законність чи незаконність дій слідчого, запрошення підставних понятій, прізвища яких фігурують у протоколах С(Р)Д як свідків у різних кримінальних провадженнях, що викликає сумніви в достовірності та точності отриманих доказів тощо [11, с. 3; 12, с. 81].

Ми підтримуємо позицію останніх. Уважаємо, що інститут понятій є застарілим на практиці, є невикорінюваним радянським рудиментом, що не лише не захищає права осіб, у яких провадяться процесуальні дії, а й призводить до повсякчасних абсурдних дій працівників органу розслідування, які вимушені навіть озброєних підозрюваних оглядати (обшукувати) не миттєво, а лише знайшовши двох понятій. Водночас сьогодні знайти понятій украй складно, оскільки більшість пересічних громадян не бажають бути понятими та витратити свій вільний час на присутність під час проведення певної процесуальної дії. На нашу думку, суспільство має почати довіряти правоохоронцям. Якщо впроваджено відеофіксацію слідчих (розшукових) дій – настав час відмовитися від інституту понятій.

Під час проведення С(Р)Д у житлі особи можуть виникати ситуації, за яких необхідне залучення особи, права та законні інтереси якої може бути обмежено чи порушено під час проведення цих дій (ч. 3 ст. 223 КПК України). Варто наголосити, що законодавець визначив нового учасника кримінального провадження, а саме іншу особу, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування, тобто це особа, стосовно якої (зокрема, щодо її майна) здійснюються процесуальні дії, визначені КПК України (п. 16¹ ч. 1 ст. 3 КПК України). Незважаючи на це, коло осіб, які підпадають під критерій «іншої особи, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування», конкретно не визначено. На нашу думку, до таких осіб під час проведення С(Р)Д у житлі можуть належати: власник житла чи іншого володіння,

у яких проводиться С(Р)Д; особи, стосовно яких здійснюється досудове розслідування, проте про підозру їм не повідомлено; статисти під час проведення впізнання; особа, яка перебуває в житлі чи іншому володінні під час обшуку, але не є його власником.

Суттєвим упущенням законодавця є відсутність чіткого визначення заходів, яких має вжити слідчий для забезпечення присутності відповідних осіб. Вивчення кримінального процесуального законодавства дозволило дійти висновку, що такими заходами сьогодні є: заборона слідчим відповідним особам залишати місце обшуку на період проведення даної процесуальної дії в разі, коли вони вже були в житлі чи іншому володінні на момент прибуття слідчого; виклик слідчим цих осіб для участі у проведенні слідчої (розшукової) дії. Водночас недопустимо примусове супроводження даних осіб на місце проведення слідчої (розшукової) дії або накладення на них грошового стягнення в разі неявки, оскільки ці заходи забезпечення кримінального провадження застосовується виключно до підозрюваного, обвинуваченого або свідка (ч. 1 ст. 139, ч. 3 ст. 140 КПК України).

Висновки. У нинішніх умовах надзвичайно важливе дотримання конституційних прав особи під час проведення С(Р)Д у житлі, невід'ємних умов законності, обґрунтованості, доцільності й ефективності їх проведення. Від дотримання цих умов стороною обвинувачення залежить допустимість зібраних доказів, утвердження та забезпечення процесуальних прав сторони захисту, інших учасників слідчої дії, які присутні під час її проведення, недопущення непропорційних обмежень конституційних прав відповідних осіб, а також належна реалізація засад кримінального провадження.

Література:

1. Швидкова О.В. Обшук як спосіб збирання доказів. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2014. № 2 (10). С. 1–17.
2. Сорока С.О. Щодо забезпечення прав і свобод людини під час проведення обшуку. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2014. № 810. С. 213–219. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2014_810_37.
3. Комарницька О.Б. Окремі питання здійснення обшуку житла стороною обвинувачення. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 4 (31). С. 118–129.
4. Верховний Суд: Обшук має проводитись виключно слідчим, а не оперативними працівниками, навіть за наявності такого доручення (справа № 466/896/17 від 29 січня 2019 р.). URL: https://protocol.ua/ua/vs_kks_obshuk_mae/.
5. За останні кілька років українські правоохоронці провели кілька масштабних спецоперацій із викриття злочинних схем. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/guchni-obshuki-ta-zatrimannya-top-spescoragaciy-proti-korupciyi-v-ukrayini-934550.html>.
6. Комарова М.В. Правові та організаційні засади обшуку у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2019. 256 с.
7. Татаров О.Ю. «Маски» скинуті – шоу триває, або як нардепи спробували унеможливити вилучення майна під час обшуків і що з того вийде. *Закон і бізнес*. 2017. № 49. URL: http://zib.com.ua/ua/print/131204-yak_nardepi_sprobuvali_unemozhliviti_maskishou_i_scho_z_tog.html.
8. Петрухин И.Л. Теоретические основы реформы уголовного процесса. Москва : ТК «Велби», 2005. Ч. 2. 192 с.
9. Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. Москва : Юрлитинформ, 2001. 208 с.

10. Удовенко Ж.В. Невтручання у приватне життя при провадженні деяких слідчих (розшукових) дій. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2013. № 2 (8). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13uzvsrd.pdf>.
11. Гресь О.В. Коли вони придуть... : судді й адвокати пропонують стратегію захисту прав під час обшуку. *Закон і бізнес*. 2017. № 40. URL: http://zib.com.ua/ua/print/130534-yak_ne_dopustiti_pogushennya_prav_lyudini_pid_chas_obshuku.html.
12. Фастовець В.А. Інститут понять. Архаїчне явище чи процесуальна гарантія захисту прав учасників кримінального судочинства? *Вісник прокуратури*. 2012. № 3. С. 74–81.

Tarasiuk S. The role of participants of criminal proceedings during investigative (search) actions in housing or other possession of a person: theory and practice

Summary. Questions of essence and the maintenance of activity of the participants of criminal proceedings which are carried out during pre-judicial investigation investigative (search) actions in housing or other possession of the person or are involved in their carrying out are investigated, its classification is carried out. Dedicated investigative (search) actions, which can be carried into housing or other possession of a person and is aimed at limiting the constitutional rights of persons to inviolability of the home or other possessions, privacy and the inviolability of property rights. Attention is focused on the balance between the tasks of protecting the rights of the individual during the investigation (search) actions in the home or other possession of the person and the effective fight against crime.

It is noted that the role and importance of the investigator, the Prosecutor to ensure the full implementation

of the constitutional right of a person when conducting a search, inspection, investigative experiment and other investigative (search) actions in his dwelling or other possession, as well as the improvement of procedural guarantees.

The problem aspects of interaction of the investigator and employees of operational division at carrying out a search in the dwelling of the person are defined. It is noted that the status of a suspect, including other participants in the proceedings, who may be invited to conduct an investigative (search) action, does not cover the specific rights that the relevant person must have at his disposal to protect his legitimate interests. Based on the analysis of the procedural legislation and scientific literature the rights and duties of the suspect, the victim which the investigator or the Prosecutor has to explain to it at carrying out in his dwelling or other possession investigative (search) actions are generalized. The procedure of attraction to carrying out investigative actions of the victim and persons whose rights and legitimate interests can be limited or violated during their carrying out is defined.

It is concluded that the institution of witnesses is outdated in practice, is an unused Soviet rudiment that does not protect the rights of persons who have investigative (search) actions in housing or other ownership.

Proposals to the Criminal procedural legislation of Ukraine on ensuring constitutional human rights during investigative (search) actions in housing or other ownership are provided.

Key words: pre-trial investigation, investigative (search) actions, investigator, housing or other possession of person, invited persons to participate in investigation (search) actions, prosecutor.

Юрчишин Ю. В.,

здобувач

Університету сучасних знань

КООРДИНАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОКУРАТУРИ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО КОРУПЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ

Анотація. У статті розглядається координаційна діяльність прокуратури у кримінальних провадженнях про корупційні злочини. Зазначено, що з метою реалізації антикорупційної політики держави після Революції гідності ухвалено низку реформаторських законів, які покликані сприяти боротьбі з корупцією. Зокрема, Верховною Радою України ухвалено закони «Про запобігання корупції», «Про створення Антикорупційного бюро». Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» визначено виключний перелік злочинів, які відносяться до категорії корупційних (примітка до статті 45 Кримінального кодексу України, зокрема це: одержання неправомірної вигоди, зловживання владою або службовим становищем, привласнення, розтрата майна, нецільове використання бюджетних коштів та інші, усього дев'ятнадцять кримінально караних корупційних злочинів).

Автором розглянуто термін «координація», вона передбачає наявність суб'єкта, який координує, який згідно з вимогами закону наділений певними організаційними повноваженнями щодо всіх інших суб'єктів такої діяльності, проте вони не перебувають із ним у відносинах залежності чи підпорядкування. Звернено увагу на те, що в Україні термін «координація» у правовому сенсі ужитий у 2000 році в пункті 1 Положення про координацію діяльності правоохоронних органів із боротьби зі злочинністю, схваленого Координаційним комітетом із боротьби з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України 17 липня 2000 року.

Виокремлено завдання координації із запобігання і протидії корупції, як-от: визначення основних напрямів запобігання і протидії корупції на основі аналізу структури, динаміки та прогнозування тенденцій розвитку цього негативного явища; розроблення, узгодження і виконання спільних заходів, спрямованих на своєчасне виявлення, розкриття, припинення та попередження корупційних проявів, усунення причин та умов, що їм сприяли; підготовка пропозицій з удосконалення законодавства, спрямованих на підвищення ефективності правоохоронної діяльності, протидії корупції.

Наголошено, що координаційні повноваження прокурори мають здійснювати шляхом проведення спільних нарад, створення міжвідомчих робочих груп, а також проведення узгоджених заходів, здійснення аналітичної діяльності. Порядок організації роботи з координації діяльності правоохоронних органів, взаємодії органів прокуратури із суб'єктами протидії злочинності визначається положенням, що затверджується спільним наказом Генерального прокурора України, керівників інших пра-

воохоронних органів і підлягає реєстрації в Міністерстві юстиції України.

Ключові слова: кримінальне провадження, координація, законодавство, прокуратура, протидія.

Постановка проблеми. Україна йде європейським шляхом розвитку, однією з основних умов її вступу до Євросоюзу є підвищення ефективності протидії корупції. Корупційні чинники надто дорого коштують суспільству та шкодять міжнародному авторитету України, обертаються величезними втратами з бюджету, що позначається на рівні життя громадян, насамперед найменш захищених верств населення.

З метою реалізації антикорупційної політики держави після Революції гідності ухвалено низку реформаторських законів, які покликані сприяти боротьбі з корупцією. Верховною Радою України ухвалено закони «Про запобігання корупції», «Про створення Антикорупційного бюро». Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» визначено виключний перелік злочинів, які належать до категорії корупційних (примітка до ст. 45 Кримінального кодексу (далі – КК) України, зокрема це: одержання неправомірної вигоди, зловживання владою або службовим становищем, привласнення, розтрата майна, нецільове використання бюджетних коштів та інші, усього дев'ятнадцять кримінально караних корупційних злочинів).

Крім того, фактично посилено відповідальність за вчинення таких злочинів (суди позбавлені можливості під час винесення обвинувального вироку за вчинення корупційного злочину призначати особі покарання зі звільненням від кримінальної відповідальності).

Стан протидії корупції тісно пов'язаний з ефективністю проведення координаційної діяльності органами прокуратури. Координаційна діяльність у сфері протидії корупції є однією з важливих передумов ефективної протидії, оскільки дає можливість об'єднати зусилля державних органів та налагодити координацію між ними для досягнення найефективніших результатів. Саме координації належить ключова роль у консолідації зусиль правоохоронних органів, забезпеченні узгоджених, цілеспрямованих, спільних дій правоохоронних органів із протидії корупції. Належним чином організована координація протидії корупції покликана усунути дублювання повноважень, роз'єднаність, забезпечити ефективне виконання правоохоронними органами завдань у цій сфері, що не передбачає змішування їхніх функцій, підміну одних органів іншими.

Питання вдосконалення координації діяльності правоохоронних органів із протидії злочинності й корупції в Україні й участі в цьому органів прокуратури стали предметом вивчення у працях Є. Блажівського, М. Бурбики, Ю. Грошевого, Л. Давиденка, В. Долежана, О. Кальмана, П. Каркача, М. Косюти, М. Курочки, В. Малоги, С. Мірошніченка, М. Мичка, В. Нора, Є. Поповича, М. Руденка, В. Синчука, Д. Суходубова.

Мета статті – дослідити особливості координаційної діяльності прокуратури у кримінальних провадженнях про корупційні злочини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними критеріями оцінки ефективності координаційної діяльності прокурорів щодо протидії корупції вважається реальний вплив на покращення стану корупції, підвищення ефективності її профілактики, захист прав і свобод громадян та інтересів держави від злочинних посягань, зокрема щодо відшкодування завданих їм збитків. Тобто ефективність оцінюється на підставі аналізу статистичних показників, що відображають стан законності та рівень злочинності в регіоні.

Варто зазначити, що правовий термін «координація» у словниках тлумачиться так: 1) погодження, зведення до відповідності, установлення взаємозв'язку, контакту в діяльності людей, між діями, поняттями тощо; 2) узгодженість рухів. Отже, під координацією розуміємо взаємоузгоджену діяльність кількох суб'єктів для досягнення ними спільної мети [2].

На відміну від терміна «взаємодія», координація передбачає наявність суб'єкта, який координує, який згідно з вимогами закону наділений певними організаційними повноваженнями щодо всіх інших суб'єктів такої діяльності, проте вони не перебувають із ним у відносинах залежності чи підпорядкування.

На законодавчому рівні координація діяльності правоохоронних органів визнана одним з основних напрямів державної політики з питань національної безпеки. Так, відповідно до ст. 8 Закону України «Про основи національної безпеки», такими напрямами є: реформування правоохоронної системи з метою підвищення ефективності її діяльності на основі оптимізації структури, підвищення рівня координації діяльності правоохоронних органів, покращення їхнього фінансового, матеріально-технічного, організаційно-правового і кадрового забезпечення [4].

В Україні термін «координація» у правовому сенсі був ужитий у 2000 р. в п. 1 Положення про координацію діяльності правоохоронних органів із боротьби зі злочинністю, схваленого Координаційним комітетом із боротьби з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України 17 липня 2000 р. У ньому зазначалося, що координація – це спрямовані на зміцнення законності та правопорядку спільне розроблення та практична реалізація узгоджених заходів зі своєчасного виявлення, розкриття, припинення та попередження злочинів і корупційних діянь, усунення причин та умов, які сприяють їх учиненню. Незважаючи на те, що створення Координаційного комітету з боротьби з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України було визнано неконституційним, визначення координації, наведене в Положенні, не втратило своєї актуальності й донині [1, с. 40].

Правове визначення цієї діяльності нині врегульовано ст. 10 Закону України «Про прокуратуру», галузевим наказом Генерального прокурора України № 1/Ігн «Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії

злочинності та корупції» від 16 січня 2013 р., Положенням про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції, затвердженим спільним наказом № 5/132/21/4/84/82/ОД-13/1 Генеральної прокуратури, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки, Міністерства оборони, Міністерства доходів і зборів, Державної пенітенціарної служби й адміністрації Державної прикордонної служби.

Характеризуючи наказ № 1/Ігн від 16 січня 2013 р., варто зазначити, що він вимагає координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції вважати одним із пріоритетів у роботі прокурорів усіх рівнів [3]. Про значущість координаційної діяльності свідчить той факт, що відповідальність за стан її організації покладається: у Генеральній прокуратурі України – на заступників Генерального прокурора згідно з розподілом службових обов'язків; у прокуратурах Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, міських, районних, міжрайонних, інших прирівняних до них прокуратурах – на перших керівників прокуратур (п. п. 2.1 і 2.2 наказу) [7, с. 120].

У широкому розумінні мету координації можна визначити як спрямування зусиль правоохоронних органів на запобігання і протидію корупції в публічній і приватній сферах суспільних відносин, відшкодування завданих унаслідок вчинення корупційних правопорушень збитків, поновлення порушених прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав чи інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

У наказі про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції серед завдань координації із запобігання і протидії корупції виділено такі:

- визначення основних напрямів запобігання і протидії корупції на основі аналізу структури, динаміки та прогнозування тенденцій розвитку цього негативного явища;
- розроблення, узгодження і виконання спільних заходів, спрямованих на своєчасне виявлення, розкриття, припинення та попередження корупційних проявів, усунення причин та умов, що їм сприяли;
- підготовка пропозицій з удосконалення законодавства, спрямованих на підвищення ефективності правоохоронної діяльності, протидії корупції [3].

14 жовтня 2014 р. Верховна Рада ухвалила нову редакцію Закону України «Про прокуратуру», у п. 2 ст. 25 якого передбачено координаційну діяльність органів прокуратури під час здійснення нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, та координацію діяльності правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії злочинності [5].

Координаційні повноваження прокурори мають здійснювати шляхом проведення спільних нарад, створення міжвідомчих робочих груп, а також проведення узгоджених заходів, здійснення аналітичної діяльності. Порядок організації роботи з координації діяльності правоохоронних органів, взаємодії органів прокуратури із суб'єктами протидії злочинності визначається положенням, що затверджується спільним наказом Генерального прокурора України, керівників інших правоохоронних органів і підлягає реєстрації в Міністерстві юстиції України.

Однак координаційна діяльність у сфері протидії злочинності та корупції може бути врегульована й під час виконання

всіх без винятку інших функцій нагляду, передбачених вимогами ст. 121 Конституції України.

Основними принципами координації, визначеними в п. 3 Положення про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції є:

- законність;
- рівність суб'єктів координаційної діяльності у визначенні проблемних питань щодо запобігання і протидії злочинності та корупції, розробленні пропозицій стосовно заходів, спрямованих на їх подолання;

- самостійність кожного правоохоронного органу під час реалізації узгоджених рішень;

- відповідальність керівників правоохоронних органів у межах їхньої компетенції за якісне і своєчасне виконання узгоджених заходів;

- гласність щодо проведення координаційних заходів, висвітлення результатів проведеної роботи в засобах масової інформації в межах, які не суперечать вимогам законодавства про захист прав, свобод людини і громадянина, державної та іншої таємниці.

Принцип законності (верховенства закону) потребує, щоб уся діяльність системи запобігання корупції ґрунтувалася виключно на правових засадах, положеннях Конституції та законів України. Жодні прагнення ефективності та високої результативності не виправдовують застосування профілактичних заходів, які суперечать нормам закону. Принцип законності визначає місце закону в ієрархії всіх інших нормативних актів і має бути головним орієнтиром у діяльності правоохоронних органів щодо протидії злочинності.

Рівність суб'єктів координаційної діяльності передбачає відсутність головного та підпорядкованих суб'єктів, однакові права та можливості для них впливати на перебіг такої діяльності, недопущення дискримінації чи нав'язування з боку інших учасників своєї думки під час розроблення рекомендацій та здійснення заходів щодо протидії і запобігання корупції.

Самостійність правоохоронного органу під час реалізації узгоджених рішень означає недопущення впливу на нього інших суб'єктів координаційної діяльності, виконання ним відповідних заходів лише в тій частині і в тих межах, які належать до його компетенції. Водночас, передбачаючи певні зобов'язання, учасник координаційної діяльності сам визначає спосіб їх здійснення, потрібні для цього правові засоби, з огляду на характер своєї професійної діяльності.

Беручи участь у спільному ухваленні рішень, виходячи з інтересів і можливостей учасників координаційної діяльності, скерованої на підвищення ефективності боротьби зі злочинністю, керівник кожного правоохоронного органу відповідальний за виконання заходів, які належать до його компетенції. Персональна відповідальність керівника правоохоронного органу за виконання узгоджених рішень є необхідною умовою забезпечення високого рівня виконавчої дисципліни в усій координаційній діяльності [6, с. 413].

Подальше впровадження у практику діяльності органів прокуратури вимог нового антикорупційного законодавства за кваліфікованого і професійного підходу до його застосування слугуватиме підвищенню ефективності координаційної діяльності, що вимагає від прокурорів застосування сучасних методів координації, правильного визначення стратегії і тактики взаємодії правоохоронних органів щодо протидії злочинності

та корупції, виключення випадків підміни й дублювання повноважень, здійснення належної аналітичної роботи.

Висновки. Отже, неухильне виконання зазначених нормативних актів і використання повною мірою наданих координаційних повноважень є запорукою успіху в подоланні негативної тенденції поширення злочинності та корупції.

Література:

1. Кальман О., Гладун О. Координация деятельности правоохранительных органов по предотвращению и противодействию коррупции: требования нового законодательства. *Прокурорский надзор за соблюдением антикоррупционного законодательства Украины и Казахстана* : сборник научных трудов. Киев : Национальная академия прокуратуры Украины, 2014. С. 38–48.
2. Печенкін І. Координація діяльності із протидії злочинності та корупції як один із пріоритетних напрямів роботи прокурора. *Віче*. 2015. № 2. С. 24–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2015_2_8.
3. Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції : наказ Генерального прокурора України № 1/Ігн від 16 січня 2013 р. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102.
4. Про основи національної безпеки України : Закон України № 964–IV від 19 червня 2003 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
5. Про прокуратуру : Закон України № 1697–VII від 14 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18/page>.
6. Прокурорський нагляд в Україні / І. Когутич та ін. ; за ред В. Нора. Київ : Ін Юре, 2011. 592 с.
7. Суходубов Д. Координаційна діяльність прокуратури у сфері протидії злочинності : монографія. Харків : Право, 2013. 248 с.

Yurchishin Yu. Coordination of prosecutors in criminal proceedings on corruption offenses

Summary. The article deals with the coordination of the prosecutor's office in criminal proceedings on corruption crimes. It was noted that in order to implement the anti-corruption policy of the state after the Dignity Revolution, a number of reform laws were adopted, which are intended to promote the fight against corruption. In particular, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Laws "On Prevention of Corruption", "On Creation of the Anti-Corruption Bureau". The Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Supporting the Activities of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine and the National Anti-Corruption Agency" defines an exclusive list of crimes that fall into the category of corruption (note to Article 45 of the Criminal Code of Ukraine, in particular: obtaining illegal benefits, abuse of power or office, misappropriation, misappropriation of funds, misuse of budget funds, and other, all 19 criminal offenses of corruption).

The author has considered the term "coordination", which implies the presence of a coordinating entity, which, according to the requirements of the law, has certain organizational powers over all other entities of such activity, but they are not in a relationship of dependence or subordination. Attention is drawn to the fact that in Ukraine the term "coordination" in legal sense was used in 2000 in item 1 of the Regulation on coordination of activities of law enforcement bodies on crime approved by the Coordination Committee on Fight against Corruption and Organized Crime under the President of Ukraine on July 17, 2000 year.

The tasks of coordination on prevention and counteraction of corruption are distinguished: determination of the main directions of prevention and counteraction of corruption on

the basis of the analysis of structure, dynamics and forecasting of tendencies of development of this negative phenomenon; development, coordination and implementation of joint measures aimed at timely detection, disclosure, termination and prevention of corruption manifestations, elimination of the causes and conditions that contributed to them; preparation of proposals for improvement of legislation aimed at improving the efficiency of law enforcement activities, combating corruption.

It was emphasized that prosecutors should exercise coordination powers through joint meetings, establishment

of interagency working groups, as well as holding concerted activities and carrying out analytical activities. The order of organization of work on coordination of activity of law enforcement bodies, interaction of bodies of prosecutor's office with the subjects of counteraction to crime is determined by the provision approved by the joint decree of the Prosecutor General of Ukraine, heads of other law enforcement agencies and is subject to registration with the Ministry of Justice of Ukraine.

Key words: criminal proceedings, coordination, legislation, prosecutor's office, counteraction.

*Комірчий П. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри публічного управління та адміністрування
Національної академії внутрішніх справ*

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ У ПРАВООХОРОННІЙ СФЕРІ: ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВІ ВИМОГИ

Анотація. Метою цієї наукової статті є з'ясування юридичної сутності кадрового забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері, а саме концептуалізація цього соціально-правового феномена та виокремлення системи основних актуальних нормативних вимог до здійснення цього забезпечення. У статті з'ясовується юридична сутність кадрового забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері України. З цією метою автором концептуалізується кадрове забезпечення публічної служби у відповідній сфері як особливий соціально-правовий феномен та виокремлюється система основних актуальних нормативних вимог до здійснення цього забезпечення, а саме вимог, що містяться в чинному адміністративному законодавстві України. Автором обґрунтовується та аналізується така структура нормативних вимог до кадрового забезпечення: група конституційних вимог (зокрема, загальні стандарти доступу до публічної служби, а також загальні стандарти гідної праці та соціального захисту публічних службовців); група вимог, закріплених у законодавчих актах (у Законі України «Про державну службу», а також у «статутних» законодавчих актах, що врегульовують правовий статус правоохоронних органів); група вимог, закріплених у підзаконних нормативних актах. У висновках узагальнюються отримані результати дослідження. Зроблено висновок, що кадрове забезпечення публічної служби є складним феноменом, а кадрове забезпечення публічної служби у правоохоронній сфері – складним явищем, додатково ускладненим нормативними вимогами до цього забезпечення, котре враховує не лише сутність відповідного феномена, але й особливості функціонування органів публічної служби у сфері правоохорони, специфіку проходження публічної служби в цій сфері, наявну політику держави (та державну кадрову політику, зокрема) у правоохоронній сфері. При цьому, як і будь-яке складне явище в площині функціонування суб'єктів публічної адміністрації, воно підлягає адміністративно-правовому врегулюванню, в межах якого нормотворцем визначаються особливі правові вимоги до здійснення кадрового забезпечення публічної служби розглядуваної сфери.

Ключові слова: кадри, кадрове забезпечення, правоохоронний орган, публічна служба, публічне адміністрування.

Постановка питання. Об'єктивно та критично аналізуючи досвід функціонування номенклатурно-бюрократичної системи кадрового забезпечення, що мав місце за часів існування колишнього СРСР, у повній мірі можна погодитись із правником Р.В. Андрюшкіним із приводу того, що «монополія однієї партії, право підбору і розстановки державних службовців, насамперед на керівні посади, відсутність стримуючих демократичних

процедур породжує під час вирішення кадрових питань протекціонізм, правопорушення, суб'єктивізм» [1, с. 59]. Безперечно, за таких умов реалізації кадрового забезпечення не може йтися про належне функціонування органів публічної служби, виконання державою функцій (зокрема, стосовно забезпечення, захисту та охорони прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, законних інтересів суспільства) і, таким чином, ефективне функціонування держави загалом.

Вказане пояснюється значенням і значимістю кадрового забезпечення. Зокрема, провідна українська вчена Т.Є. Кагановська справедливо зазначає, що «значення кадрового забезпечення в державі полягає у створенні можливості для самої держави через своїх представників (державних службовців) виконувати покладені на неї функції, а також ті обов'язки, які має сучасна правова, демократична держава перед людиною». У цьому контексті, на думку вченої, можна говорити про «різнопланове значення кадрового забезпечення в державі»: кадрове забезпечення публічної служби уможливує функціонування держави та її органів (основне значення), з одного боку, а також сприяє забезпеченню прав, свобод та законних інтересів особи в державі (побічно через діяльність держави), з іншого боку [2, с. 219]. Саме тому вчені справедливо доходять думки, що кадрова політика в державі, зокрема, у сфері правоохорони повинна будуватися на «якісному державному рівні» [3, с. 130].

Отже, проблематика кадрового забезпечення публічної служби та кадрової політики держави загалом як актуальне питання особливим чином загострюється, з одного боку, проблемою належного впливу держави (інакше – злагоджено діючих висококваліфікованих професіоналів-публічних службовців органів правопорядку) на правоохоронну сферу, а з іншого боку – наявним станом злочинності в сучасній Україні, незадовільним рівнем корупції та низкою інших зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці нашої держави [див., напр.: 4; 5]. Утім, попри важливість феномена кадрового забезпечення для функціонування органу публічної служби та належного існування держави, виконання державою покладених на неї завдань, слід зауважити, що поняття «кадрове забезпечення» дотепер не визначене на законодавчому рівні, що, як справедливо констатують учені, породжує дискусії стосовно універсального розуміння змісту цього терміна [6, с. 126]. Крім того, в теорії адміністративного права українські та зарубіжні вчені дотепер не виробили єдиного підходу до розуміння поняття «кадрове забезпечення», що ускладнює теоретичне та практичне осмислення відповідного забезпечення та унеможливує комплексне формулювання дефініції поняття «кадрове забезпечення публічної служби у правоохоронній сфері Укра-

їни». Дані проблеми вказують на надзвичайну актуальність потреби їх вирішення в теоретичній площині, сприяючи, таким чином, належному здійсненню триваючої реформи в правоохоронній системі України.

Українські юристи-адміністративісти, фахівці у сфері публічного адміністрування та кадрового менеджменту (зокрема, І.В. Коруля [7, с. 231], О.В. Красноробов [8, с. 175], С.В. Подкопаяв [9, с. 380–392], А.Г. Криворученко та В.О. Шишкін [10, с. 10]) вже приділяли увагу піднятому питанню. Однак критично аналізуючи існуючі визначення поняття «кадрове забезпечення», можемо дійти певних висновків, що пояснюють розбіжності вчених у формулюванні визначень цього терміна: 1) формулюючи дефініцію поняття «кадрове забезпечення», вчені окреслюють різні аспекти прояву цього забезпечення (форми і процедури цього забезпечення), що мають значення для контексту, в якому розкривається сутність цього поняття; 2) вчені, розкриваючи у дефініції поняття «кадрове забезпечення» сутність цього забезпечення, не завжди враховують потребу в універсалізації відповідного визначення; 3) у процесі формулювання поняття «кадрове забезпечення» вченими не завжди враховується те, що це забезпечення є напрямом кадрової політики, яка існує в статичному (змістовному) та динамічному (діяльнісному) виді, а отже, у цих же видах виявляє себе в юридично значимій дійсності також і саме кадрове забезпечення.

Поряд із тим у науці адміністративного права поняття «кадрове забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері» взагалі не розглядається. Також фактично відсутніми є наукові підходи до розуміння вимог до здійснення відповідного забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері. Все це вказує на необхідність комплексного вирішення окреслених проблем у світлі досягнень сучасної науки адміністративного права України та змін чинного законодавства про публічну службу в розглядуваній сфері.

Отже, **метою статті** є з'ясування юридичної сутності кадрового забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері, а саме концептуалізація цього соціально-правового феномена та виокремлення системи основних актуальних нормативних вимог до здійснення цього забезпечення. Досягнення поставленої мети виявляється можливим шляхом критичного аналізу норм чинного законодавства й наукових підходів українських та зарубіжних учених стосовно розуміння сутності кадрового забезпечення, вимог до здійснення цієї процедури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення поняття «кадрове забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері» можливе лише в результаті з'ясування дефініції більш широкого поняття – «кадрова політика у правоохоронній сфері України». У межах комплексного підходу це поняття слід розуміти як: 1) сукупність вихідних ідей, нормативно визначених інструментів оптимізації суміщення мети діяльності держави у сфері правоохорони, цілей органів публічної служби у відповідній сфері та персоналу цих органів, а також шляхів реалізації цих інструментів; 2) компетентну діяльність уповноважених органів (осіб) щодо впровадження у практичній дійсності відповідних вихідних ідей, реалізації у передбачений законодавством спосіб інструментів оптимізації суміщення мети діяльності держави у правоохоронній сфері, цілей органів публічної служби у відповідній сфері та персоналу цих органів. Із цього випливає, що значний сутнісний зміст кадрової політики становить саме кадрове забезпечення.

У загальному сенсі поняття «кадрове забезпечення» можемо розуміти як окремий напрям (галузь) кадрової політики, що підпорядкований меті відповідної політики та органічно взаємопов'язаний з іншими галузями цієї політики. Таким чином, у межах системного підходу «кадрове забезпечення публічної служби у правоохоронній сфері України» слід розуміти як комплексне поняття, яким позначаються: 1) галузь кадрової політики, що має системний характер, власну структуру, принципи та функції, безпосередньо спрямовані на діяльність і процес із належним чином здійснюваного укомплектування органів публічної служби у сфері правоохорони професійно підготовленими, кваліфікованими кадрами з урахуванням особливостей проходження служби у відповідних органах; 2) нормативно врегульовані, особливі та цілеспрямовані управлінська діяльність уповноважених осіб у структурі органів публічної служби у сфері правоохорони та процес і сукупність відносин, у межах яких реалізовується комплекс форм, методів, процедур і заходів уможливлення належного функціонування органів публічної служби у правоохоронній сфері шляхом вчасного та оптимального укомплектування цих органів якісними кадрами.

Отже, можемо дійти закономірної думки, що кадрове забезпечення у правоохоронній сфері України, будучи особливим напрямком кадрової політики та складною управлінською діяльністю, процесом, сукупністю правовідносин з укомплектування органу належними кадрами, є досить складним феноменом (ускладненим самою кадровою діяльністю, що організаційно-функціонально неможлива у спрощеному виді, а особливо – у публічному секторі, який прямо відображається на стані безпеки держави), що не може бути ненормативним. При цьому нормативність відповідного кадрового забезпечення стосується як статичного, так і динамічного вияву цього феномена.

Говорячи про нормативність кадрового забезпечення публічної служби у відповідній сфері, ми маємо на увазі те, що це забезпечення вибудовується на комплексі певних нормативних вимог. При цьому під «нормативними вимогами до кадрового забезпечення публічної служби у сфері правоохорони України» ми розуміємо положення чинного законодавства, доктринальні норми теорії права та теорії публічного адміністрування, котрі сукупно впорядковують правові відносини та процеси, зумовлені цими відносинами, щодо укомплектування публічної служби у сфері правоохорони кадрами та щодо легального впливу на ці кадри компетентних суб'єктів кадрового забезпечення.

У межах цієї наукової статті нами будуть розглянуті лише правові вимоги, а саме вимоги до кадрового забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері, що передбачені у нормах чинного законодавства України, а саме такі:

1) конституційні нормативні вимоги до кадрового забезпечення. У положеннях Основного Закону України містяться певні нормативні вимоги, що стосуються кадрового забезпечення загалом та сфери правоохорони зокрема: а) загальні стандарти доступу до публічної служби (права на державну службу) у правоохоронній сфері держави (ч. 3 ст. 24, ст. 43); б) загальні стандарти гідної праці та соціального захисту публічних службовців (статті 45, 46); в) право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів і заборона обмеження членства у професійних спілках не інакше, як на підставі положень Конституції України та законів України (ст. 36);

2) нормативні вимоги до кадрового забезпечення, що закріплені у законодавчих актах України. Основні нормативні вимоги до кадрового забезпечення публічної служби у правоохоронній сфері містяться у законах України, котрі можна об'єднати у такі групи:

а) загальні нормативні вимоги до кадрового забезпечення, що закріплені у законодавчих актах України. Вказана група вимог відображена у положеннях Закону України «Про державну службу». При цьому основні ці вимоги можна поділити на певні групи загальних нормативних вимог: базові нормативні вимоги, якими визначається сутність держслужби та державного службовця, юридичних категорій, однозначне розуміння яких є важливим для належного здійснення кадрового забезпечення (статті 1–6); межі та об'єм правового статусу державного службовця (статті 7–11); особливості управління держслужбою (статті 12–18); особливості вступу на держслужбу, реалізації права на держслужбу та вимоги до необхідного рівня правосуб'єктності громадянина, що може володіти цим правом і реалізовувати його тощо (статті 19–90);

б) спеціальні нормативні вимоги до кадрового забезпечення, що закріплені в законодавчих актах України. З огляду на те, що публічна служба в правоохоронній сфері України характеризується власними особливими рисами [див., напр.: 11], котрі сукупно вимагають особливого правового регулювання, зокрема й правового регулювання кадрового забезпечення, особливості цього забезпечення закономірно, відображаючи загальні норми Закону України «Про державну службу», конкретизують їх у межах спеціального законодавства.

Крім того, публічна служба у правоохоронній сфері нашої держави не є однорідною, не врегульовується окремим спеціальним законодавчим актом і, таким чином, представлена різними органами публічної служби, котрі діють на підставі спеціальних «статутних» законів України та положень (за наявності). Тобто серед вказаних законодавчих актів слід назвати ті, що врегульовують діяльність прокуратури України, Державного бюро розслідувань (ДБР), Служби безпеки України (СБУ), Національної поліції України (НПУ) і т. д. Наприклад, аналізуючи положення Закону України «Про Державне бюро розслідувань», можемо помітити наявність у тексті цього документу низки особливих нормативних вимог стосовно кадрового забезпечення, що конкретизують нормативні вимоги Закону України «Про державну службу», враховуючи особливості діяльності Держбюро. У цьому контексті звернемо увагу на те, що, наприклад, у ст. 14 вказаного Закону уточнюється сутність служби у ДБР (вона є «державною службою особливого характеру, що полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України»), особливі вимоги до правоздатності громадян, що бажають (шляхом участі у відкритому конкурсі, окрім винятків, передбачених Законом) реалізувати право на державну службу в Держбюро (цими особами можуть бути: громадяни України; громадяни, які спроможні за своїми особистими, діловими та моральними якостями, віком, освітнім і професійним рівнем та станом здоров'я ефективно виконувати відповідні службові обов'язки, відповідаючи кваліфікаційним вимогам та критеріям професійної придатності для зайняття посад у підрозділах ДБР, які затверджуються Директором Держбюро);

3) нормативні вимоги до кадрового забезпечення, що передбачені у підзаконних нормативних актах України. Крім

того, що кадрове забезпечення нормується на рівні законодавчих актів, приймаючи до уваги складність вказаного феномена, нормативні вимоги до кадрового забезпечення додатково уточнюються й на рівні підзаконних актів. З огляду на це відповідна група нормативних вимог може бути розподілена на такі підгрупи нормативних вимог:

а) загальні нормативні вимоги до кадрового забезпечення, що передбачені у підзаконних нормативних актах України. Зважаючи на те, що у ч. 4 ст. 18 Закону України «Про державну службу» передбачається, що служби управління персоналом держорганів діють у відповідності до положень, які мають розроблятися на підставі типового положення про службу управління персоналом, у нашій державі діє затверджене Національним агентством України з питань державної служби відповідне типові положення (далі – Типове положення від 3 березня 2016 року). Саме в цьому Типовому положенні містяться нормативні вимоги до кадрового забезпечення, котрі ми відносимо до загальних підзаконних вимог, адже вони не обмежуються у своїй дії сферою функціонування правоохоронних органів. Між тим вказані вимоги стосуються організаційного аспекту здійснення кадрового забезпечення й можуть бути зведені до таких нормативних вимог до кадрового забезпечення: особливі вимоги до утворення служби управління персоналом у виді самостійного структурного підрозділу чи введення посади спеціаліста з питань персоналу; вимоги стосовно завдань, функцій та прав служби управління персоналом; вимоги відносно діяльності керівника служби управління персоналом;

б) спеціальні нормативні вимоги до кадрового забезпечення, що передбачені у підзаконних нормативних актах України. Так само, як і загальні законодавчі вимоги стосовно кадрового забезпечення публічної служби конкретизуються у «статутних» законодавчих актах правоохоронних органів, на рівні підзаконних актів ми можемо спостерігати таку ж саму конкретизацію загальних нормативних вимог у спеціальних актах, що поширюють свою дію на певні державні органи (зокрема, прокуратуру, СБУ, ДБР, НПУ і т. д.). Для прикладу розглянемо Положення про Департамент персоналу, організації освітньої та наукової діяльності МВС України, в якому уточнюються нормативні вимоги до кадрового забезпечення, передбачені в Типовому положенні від 3 березня 2016 року. Зокрема, передбачається, що відповідний Департамент повинен виконувати такі завдання: формувати пропозиції щодо обсягів державного замовлення на підготовку, перепідготовку та післядипломну освіту фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів для МВС, Нацгвардії та за дорученням Міністра центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовує і координує Міністр, у порядку, встановленому законодавством; розглядати пропозиції та готувати документи щодо заохочення та нагородження персоналу державними нагородами, відомчими заохочувальними відзнаками, веде відповідний облік; забезпечувати підготовку матеріалів для проведення спеціальної перевірки щодо осіб, які претендують на зайняття посад в апараті, закладах та установах МВС;

в) процедурні нормативні вимоги до кадрового забезпечення, що передбачені в підзаконних нормативних актах України. З огляду на те, що окремі методи та кадрові процедури в межах кадрового забезпечення публічної служби у правоохоронній сфері потребують особливої деталізації в силу складності їх здійснення, на підзаконному рівні розробляються

та затверджуються спеціальні підзаконні акти, присвячені врегулюванню відповідних питань, в яких закріплюється сукупність нормативних процедурних вимог стосовно здійснення кадрового забезпечення публічної служби у сфері правоохорони в тій чи іншій мірі та виді.

Висновки. Підводячи підсумок викладеному, слід погодитись із тим, що сутність кадрового забезпечення публічної служби в правоохоронній сфері нашої держави виявляється у діяльності уповноважених суб'єктів з реалізації кадрової політики держави з метою «забезпечення функціонування державного управління соціальними, технічними, біологічними об'єктами, яке здійснюється в умовах ринкової економіки з урахуванням демократичних засад побудови нашої держави з пріоритетним забезпеченням прав, свобод та законних інтересів особи, шляхом наповнення організаційних структур системи державного управління відповідними за професією та кваліфікацією кадрами, створення у них мотивації до ефективної праці, організації їх ефективного використання, професійного та соціального розвитку, досягнення раціонального ступеня мобільності персоналу, а також їх соціального захисту» [12, с. 21–22]. Тобто кадрове забезпечення публічної служби є складним феноменом, а кадрове забезпечення публічної служби у правоохоронній сфері – складним явищем, додатково ускладненим нормативними вимогами до цього забезпечення, котре враховує не лише сутність відповідного феномена, але й особливості функціонування органів публічної служби у сфері правоохорони, специфіку проходження публічної служби у цій сфері, наявну політику держави (та державну кадрову політику, зокрема) у правоохоронній сфері. При цьому, як і будь-яке складне явище в площині функціонування суб'єктів публічної адміністрації, воно підлягає адміністративно-правовому врегулюванню, в межах якого нормотворцем визначаються особливі правові вимоги до здійснення кадрового забезпечення публічної служби розглядуваної сфери.

Література:

1. Андрюшкин Р.В. Кадровое обеспечение государственной службы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14. Санкт-Петербург, 2001. 170 с.
2. Кагановська Т.С. Сутність та завдання кадрового забезпечення як засобу сприяння функціонуванню держави та її органів. *Форум права*. 2008. № 1. С. 215–220.
3. Повторність у слідчій діяльності : монографія / М.С. Дирдін та ін. Ірпінь : НУ ДПС України, 2012. 182 с.
4. Комірчий П.О. Окремі аспекти боротьби з корупцією та організованою злочинністю в умовах економічної кризи. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2009. Вип. 20. С. 117–121.
5. Комірчий П.О. Загальнодержавні підходи до протидії організованій злочинній діяльності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 314–317.
6. Лагнюк О.М. До питання кадрового забезпечення судів загальної юрисдикції в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. Т. 1. № 10–2. С. 126–128.

7. Коруля І.В. Напрями вдосконалення кадрового забезпечення органів внутрішніх справ. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2. С. 230–232.
8. Красноборов О.В. Кадрове забезпечення діяльності органів правосуддя як зовнішньо-організаційний напрямок діяльності Державної судової адміністрації України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. № 42. С. 171–178.
9. Подкопаєв С.В. Основні компоненти кадрового забезпечення прокурорської діяльності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 72. С. 380–392.
10. Криворученко А.Г., Шишкин В.О. Система та основні методи кадрового забезпечення у системі управління вітчизняними підприємствами. *Менеджмент та підприємництво: тренди розвитку*. 2017. № 1. С. 8–15.
11. Комірчий П.О. Особливі ознаки публічної служби в правоохоронній сфері України. *Юридичний бюлетень*. 2018. № 8. С. 183–190.
12. Кагановська Т.С. Кадрове забезпечення державного управління в Україні : монографія. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. 330 с.

Komirchyi P. Staffing of the public service in the law enforcement area: a concept and legal requirements

Summary. The purpose of this scholarly article is to find out the legal nature of public service personnel in the field of law enforcement, namely to conceptualize this social and legal phenomenon and to identify a system of basic current regulatory requirements for the implementation of this provision. The article clarifies the legal nature of staffing of public service in the law enforcement area of Ukraine. To this end, the author conceptualizes the staffing of public service in the relevant field as a special social and legal phenomenon and highlights the system of basic relevant regulatory requirements for the implementation of this provision, namely the requirements contained in the current administrative legislation of Ukraine. The author substantiates and analyzes the following structure of regulatory requirements for staffing: a group of constitutional requirements (in particular, general standards for access to public service, as well as general standards for decent work and social protection of public servants); a group of requirements enshrined in legislative acts (in the Law “On Public Service”, as well as in “statutory” legislative acts regulating the legal status of law enforcement bodies); a group of requirements enshrined in by-laws. Conclusions generalize the investigation results obtained. It is concluded that public service personnel is a complex phenomenon, and public service personnel in the law enforcement sphere – a complex phenomenon, further complicated by the regulatory requirements for this provision, which takes into account not only the essence of the relevant phenomenon, but also the peculiarities of the functioning of public law enforcement bodies, the specifics of the public service in this area, the existing state policy (and state personnel policy in particular) in the field of law enforcement. At the same time, like any complex phenomenon in the plane of functioning of the subjects of public administration, it is subject to administrative and legal regulation, within which the norm-maker defines special legal requirements for the implementation of personnel support of the public service of the sphere in question.

Key words: law enforcement, public administration, public service, staff, staffing.

*Середа Д. В.,**науковий співробітник відділу досліджень
і статистики пожеж науково-дослідного центру технічного регулювання
Українського науково-дослідного інституту цивільного захисту**Климась Р. В.,**начальник відділу досліджень і статистики пожеж
науково-дослідного центру технічного регулювання
Українського науково-дослідного інституту цивільного захисту*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ КОМПЕТЕНТНОСТІ СПЕЦІАЛІСТІВ ДОСЛІДНО-ВИПРОБУВАЛЬНИХ ЛАБОРАТОРІЙ У СФЕРІ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. Стаття присвячена проблемі оцінювання професійної компетентності у сфері пожежної безпеки персоналу, що працює у дослідно-випробувальних лабораторіях територіальних органів Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Оскільки результати оцінки визначають становище фахівця на службі та перспективу його переміщення, то вони є важливим мотиваційним фактором покращення трудової діяльності та ставлення до своїх посадових обов'язків. У статті було розглянуто методологічні аспекти оцінювання персоналу та проаналізовано останні дослідження та публікації з цього питання. Визначено місце оцінки фахівців дослідно-випробувальних лабораторій серед інших функцій управління персоналом. Встановлено, що найбільш ефективним способом оцінки компетенцій є вирішення ситуаційних задач з урахуванням специфіки тієї посади, що займає співробітник. Ураховуючи завдання, що покладені на дослідно-випробувальні лабораторії, визначено перелік компетенцій, за якими слід здійснювати професійне оцінювання її фахівців. Оцінка персоналу за визначеними компетенціями надасть керівництву інформацію про знання і уміння кожного співробітника, його вміння застосовувати їх у практичній роботі, а також поведінку та особисті якості. За результатами дослідження запропоновано найбільш ефективні методи оцінки персоналу, що придатні для практичного впровадження під час проведення оцінювання компетентності персоналу дослідно-випробувальних лабораторій, що дасть визначення відповідності якісних характеристик фахівця займаній посаді, ділових якостей, результатів праці із відповідним обладнанням, знання нормативних та керівних документів, що регламентують діяльність, можливість реалізації професійних навичок та ефективного розвитку діяльності лабораторії. Таким чином, керівництво на підставі отриманої інформації щодо результатів оцінювання персоналу зможе приймати обґрунтовані рішення, що вплинуть на підвищення показників діяльності дослідно-випробувальної лабораторії.

Ключові слова: дослідно-випробувальні лабораторії, оцінка персоналу, система управління, критерії оцінювання, методи оцінки.

Постановка проблеми. Сьогодні проблема оцінки роботи персоналу поки не має конкретного загально визнаного

рішення. Є безліч методик, стандартних і нестандартних, що допомагають оцінити окремі параметри діяльності персоналу організації. Проте додаткових досліджень потребує питання з визначення показників та критеріїв оцінювання професійної компетенції фахівців дослідно-випробувальних лабораторій територіальних органів ДСНС України (далі – ДВЛ), аби сам процес оцінювання мав мотиваційне й адаптаційне спрямування, що дозволяло б керівництву використовувати отримані про нього дані у процесі професійного зростання, а також підвищення ефективності діяльності підрозділу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інструментарій для оцінки персоналу з'явився ще на початку ХХ ст. у великих компаніях США. На теренах пострадянських країн над проблемами оцінки персоналу працював ряд вчених, зокрема, Е.В. Маслов, А.М. Виноградський, Е.А. Борисова, Ф.І. Хміль, Л.Д. Кудряшова [1; 2; 3; 4; 5].

Найбільш часто питання оцінки персоналу досліджується в рамках всього комплексу управління персоналом, а самій оцінці як важливого складнику кадрового управління присвячено лише декілька робіт, у яких розглядаються лише окремі аспекти кадрової оцінки.

Автор праці [2] оцінку персоналу розглядає як функцію управління, за допомогою якої відбувається обґрунтування прийняття будь-якого управлінського рішення.

Оцінка персоналу має здійснюватися з метою: прийняття кадрових рішень на об'єктивній і регулярній основі; забезпечення керівників необхідними даними про кількісний та якісний склад персоналу; орієнтація працівників на покращення трудової діяльності в потрібному для організації напрямку [6].

У роботі [7] автором проведено оцінку діяльності ДВЛ за так званним комплексним оціночним балом, що розраховувався за кількісними показниками їх оперативно-службової діяльності. Під час проведення оцінювання не враховувалася інформація про фахівців ДВЛ, ефективність їх роботи, потенційні можливості спеціалістів та перспективи кар'єрного зростання, причини неефективної роботи окремих спеціалістів, потреби та пріоритети в навчанні, підвищення кваліфікації, бажання і надії працівників, а також шляхи удосконалення організації праці.

Метою статті є аналіз наявних методів професійного оцінювання персоналу, придатних для практичного впровадження, у процесі проходження ними служби в ДВЛ територіальних органів ДСНС України та визначення компетенцій оцінювання.

Виклад основного матеріалу. Оцінка персоналу – це процедура, що здійснюється з метою виявлення ступеня відповідності професійно-кваліфікаційного рівня, ділових якостей, результатів праці із відповідним обладнанням, знання нормативних документів, що регламентують діяльність.

Оцінку компетентності персоналу використовують як елемент управління і як систему атестації кадрів. Водночас це необхідний засіб вивчення якісного складу кадрового потенціалу ДВЛ, його сильних і слабких сторін, а також основа для вдосконалення індивідуальних трудових здібностей працівника та підвищення його кваліфікації. Оскільки результати оцінки визначають становище фахівця на службі та перспективу його переміщення, то вони є важливим мотиваційним фактором покращання трудової діяльності та ставлення до посадових обов'язків.

Оцінка персоналу є доволі складним процесом як в методичному, так і в організаційному плані.

Передусім потрібно зазначити, що єдиної універсальної методики, придатної для вирішення всього комплексу завдань, що пов'язані з оцінкою персоналу, просто не існує. У зв'язку з цим кожна галузь, де будь-яким чином порушується питання оцінки професійної готовності, розглядає її по-своєму, при цьому не виходячи за межі своїх повноважень.

Оцінка персоналу може повноцінно виконувати притаманні їй функції за умов об'єктивного, надійного, достовірного, комплексного оцінювання та мати можливість прогнозу потенціального зростання персоналу. Крім того, методи оцінки повинні відповідати організаційній структурі підрозділу, виду і змісту діяльності, бути простими та зрозумілими для сприйняття, а також включати 5–6 кількісних показників і поєднувати письмову й усну форму.

У світі налічується близько двох десятків методів оцінювання персоналу, що умовно поділяються на три групи [8]. До першої групи належать методи описового характеру, що характеризують якості людини без кількісного їх вираження. До другої групи належать методи, в основу яких покладені як описовий принцип, так і кількісні вимірювання, які визначаються на базі первинних якісних описів. До третьої групи належать методи, в результаті використання яких можна отримати з достатнім ступенем об'єктивності кількісну оцінку професійних якостей осіб, тобто кількісні показники оцінювання.

Методи, включені до першої групи зазвичай мають вольовий, суб'єктивний характер. До них можна віднести:

- біографічний метод – оцінка керівників і працівників згідно з даними їхньої біографії і так званих «мандатних» даних;

- систему вільних усних і письмових характеристик, сутність якої полягає в тому, що керівник вищого рангу (або група керівників) описують найбільш значущі успіхи або упущення в роботі підлеглих за визначений період їх діяльності та здійснюють у зв'язку з цим певне оцінювання;

- оцінку зробленого – здійснюється опис і оцінка того, що зроблено керівником за певний період діяльності;

- метод групової дискусії – вільна бесіда групи керівників (або експертів) з керівниками та працівниками щодо їх діяльно-

сті та вибір за певними критеріями найбільш активних, самостійних, інформованих, логічно мислячих людей;

- метод еталона – вибір за певними критеріями та факторами найкращих керівників, які приймаються за еталон, і порівняння з ними всіх останніх працівників;

- матричний метод – порівняння фактичних якостей керівника з набором якостей, необхідних для отримання цієї посади;

- систему вільного вибору оціночних характеристик за готовими зразками та необхідного вибору оціночних характеристик за готовими зразками, коли відбувається порівняння реальних якостей працівника із завчасно підготовленими характеристиками.

До другої групи методів входять:

- метод підсумкових оцінок – експертами визначається частота прояву («постійно», «часто», «іноді», «рідко», «ніколи») у керівників тих або інших якостей і присвоєння тих чи інших бальних оцінок за той чи інший рівень частоти;

- система заданого групування керівників – вибір відокремленої кількості факторів оцінки, розподіл керівників за цими факторами на чотири групи (зазвичай «відмінний керівник», «добрий керівник», «задовільний керівник», «незадовільний керівник») і подальшу, так звану «пульсацію», тобто заміну добрих керівників відмінними, задовільних – добрими і відмінними;

- тестування – оцінка керівників згідно зі ступенем вирішення ними підготовлених професійних завдань (тестів) і встановлення на цій основі кількісних показників, які визначають рівень їх якостей.

До третьої групи методів належать:

- метод рангового порядку – керівник (або група керівників), виходячи з певних критеріїв оцінки, здійснює розподіл працівників, яких він оцінює по порядку від самого кращого до самого «поганого»; в такому разі підсумкова оцінка визначається як сума отриманих працівниками порядкових номерів;

- метод парних порівнянь працівників – здійснюється засобом їх послідовного попарного порівняння по всій сукупності факторів оцінки з точки зору загальної відносної цінності для організації;

- метод заданої бальної оцінки (або метод присвоєння балів) – присвоєння попередньо зумовленої кількості балів за кожне досягнення керівника з наступним визначенням його загального ділового рівня у вигляді суми набраних балів;

- метод вільної бальної оцінки – присвоєння керівником (або експертом) певної суми балів за встановленою шкалою кожній якості працівника та загальна його оцінка у вигляді суми балів або середнього балу.

Крім того, всі методи оцінки поділяються на традиційні та нетрадиційні. Перші сфокусовані на окремому працівникові та ґрунтуються на суб'єктивній оцінці керівника або колег. До них належать біографічний і описовий методи, методи анкет, інтерв'ю, тестування, самооцінка, методи попарного порівняння, еталона, заданого розподілення, спостереження, припусового відбору, рейтингові шкали и так далі. Традиційні методи ефективні у великих ієрархічних організаціях, що працюють в умовах досить стабільного зовнішнього середовища. Їхніми недоліками є те, що оцінка дається окремому працівнику без урахування цілей організації, ґрунтується на оцінці керівника за повного ігнорування думки колег по роботі, підлеглих, клієнтів тощо; орієнтується на минуле (досягнені

результати) і не враховуються довгострокові перспективи розвитку організації і працівника. Нетрадиційні методи – це методи управління по цілям, 360 градусів, ассесмент-центр, оцінка по компетенціях, деякі інструменти психологічної діагностики й інші. Дані методи розглядають робочу групу (підрозділ, колектив) і ставлять акцент на оцінці працівника його колегами та здатності працювати в групі; оцінка окремого працівника та робочої групи проводиться з урахуванням результатів всієї організації; до уваги береться не тільки успішне виконання сьогоdnішніх функцій, а й здібності до професійного розвитку, підвищення кваліфікації та отримання нових знань за напрямками, встановленими керівними документами, що регламентують діяльність ДВЛ.

Український науково-дослідний інститут цивільного захисту (далі – УкрНДЦЗ) відповідно до завдань, передбачених Статутом [9] і керівними документами, що регламентують діяльність ДВЛ, здійснює координацію дослідної та випробувальної діяльності лабораторій, а також наукове і методичне керівництво їх діяльності. ДВЛ відповідно до Положення [10] та Настанови [11] створені для проведення комплексу робіт, пов'язаних з дослідженням пожеж і причин їх виникнення, проведенням випробувальних і дослідних робіт, а також здійсненням заходів контролю за якістю виконання суб'єктами господарської діяльності робіт із вогнезахисного оброблення виробів, матеріалів, конструкцій і технічного обслуговування первинних засобів пожежогасіння.

Оскільки найбільш ефективним способом оцінки компетенцій являється вирішення ситуаційних задач з урахуванням специфіки тієї посади, що займає співробітник, пропонується здійснювати оцінку фахівців ДВЛ за наступними компетенціями (рис. 1).

Оцінка співробітників ДВЛ за наведеним вище компетенціями надасть інформацію про знання і уміння співробітника, його вміння застосовувати їх у практичній роботі, а також поведінку та особисті якості.

Проаналізувавши інструментарій системи оцінки, найбільш ефективними методами, на думку авторів, можуть бути:

1) метод 360 градусів – працівник оцінюється своїм керівником, колегами і підлеглими (серед переваг методу: визначення потреби у навчанні працівника в рамках тих компетенцій, які необхідно розвивати);

2) матричний метод – один із найбільш поширених описових методів (його суть полягає у порівнянні фактичних якостей працівників з набором якостей, необхідних згідно з посадою);

3) метод компетенції – це навички, знання, цінності, виявлені в поведінці людини, що сприяють успішному досягненню результатів діяльності (серед переваг методу є мотивування працівників на освоєння високої якості виконання роботи).

Висновки. Таким чином, оцінка співробітників ДВЛ – це цілеспрямований процес визначення відповідності якісних

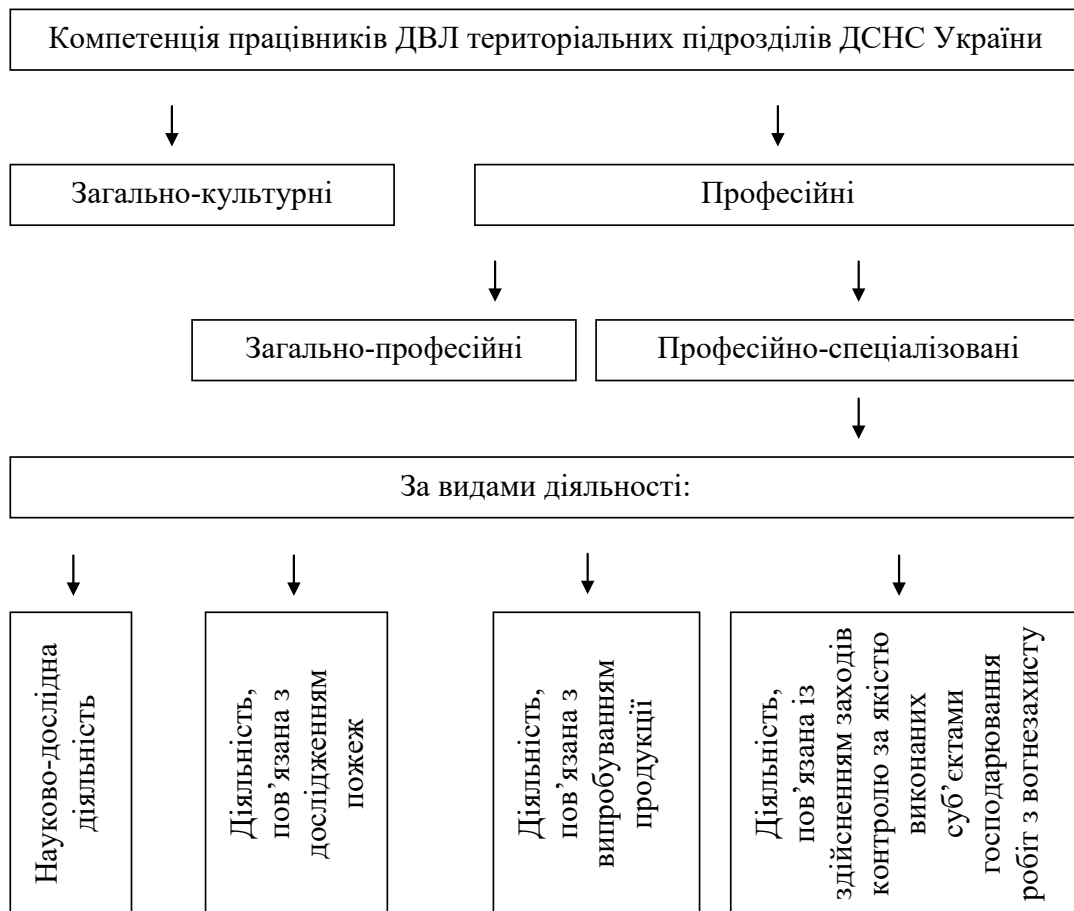

Рис. 1. Перелік компетенцій працівників ДВЛ територіальних органів ДСНС України

характеристик фахівця займаній посаді, можливість реалізації професійних навичок та ефективного розвитку діяльності лабораторії, що дає керівництву інформацію для прийняття обґрунтованих рішень. З огляду на результати досліджень запропоновано такі методи оцінювання професійної компетенції фахівців ДВЛ: метод 360 градусів, матричний метод та метод компетенції.

Література:

1. Маслов Е.В. Управление персоналом предприятия: учеб. пособие / под ред. П.В. Шеметова. Москва : ИНФРА-М, 2007. 325 с.
2. Виноградський М.Д. Управління персоналом : навч. посіб. / М.Д. Виноградський, А.М. Виноградська, О.М. Шканова. 2-ге видання. Київ : Центр учбової літератури, 2003. 502 с.
3. Борисова Е.А. Оценка и аттестация персонала. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2002. 256 с.
4. Хміль Ф.І. Управління персоналом : навч. посібник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 488 с.
5. Кудряшова Л.Д. Системно-психологическая оценка кадров руководителей и управленческих систем. Кишинев, 1983. 249 с.
6. Пугачев В.П. Руководство персоналом: учебник. Москва : Аспект Пресс, 2006. 416 с.
7. Шалупін А.В., Богущ Н.М. Оцінювання діяльності дослідно-випробувальних лабораторій у 2010 році за комплексним оціночним балом. *Науковий журнал. Науковий вісник УкрНДПБ* №1 (23). Київ : УкрНДПБ, 2011. 186 с.
8. Меньшиков Л.И. Деловая оценка работников в сфере управления. Москва : Экономика, 1974. 159 с.
9. Наказ ДСНС України Про затвердження Статуту Українського науково-дослідного інституту цивільного захисту від 03 липня 2014 року № 359.
10. Наказ Держтехногенбезпеки Про затвердження примірною Положення про дослідно-випробувальну лабораторію територіального органу Держтехногенбезпеки України від 18 травня 2012 року № 133.
11. Наказ МНС України Про затвердження Настанови з організації діяльності дослідно-випробувальної лабораторії Головного управління (управління) МНС України в області та м. Києві від 15 травня 2006 року № 289.

Sereda D., Klymas R. Methodological aspects of evaluation of professional competence of experience-testing laboratories of territorial bodies of the civil service of Ukraine

Summary. The article is devoted to the problem of evaluation of professional competence in the field of fire safety of personnel working in the testing and testing laboratories of the territorial bodies of the State Service of Ukraine for Emergency Situations. As the results of the assessment determine the position of the specialist in the service and the prospect of his or her transfer, they are an important motivational factor for improving work and attending to their job responsibilities. The article reviews the methodological aspects of staff assessment and analyzes recent research and publications on the subject. The place of evaluation of the specialists of the test laboratories among other functions of personnel management is determined. It is established that the most effective way of assessing competencies is to solve situational problems, taking into account the specifics of the position occupied by the employee. Considering the tasks assigned to the testing laboratories, a list of competences for which the professional evaluation of its specialists should be carried out is determined. Assessment of staff by specific competencies will provide management with information about each employee's knowledge, ability, ability to apply them in practical work, as well as behavior and personal qualities. According to the results of the research, the most effective methods of personnel assessment are proposed, which are suitable for practical implementation during the assessment of the competence of the staff of the testing and testing laboratories, which will determine the conformity of the qualitative characteristics of the specialist with his/her position, business qualities, results of work with appropriate equipment, knowledge of regulatory and guidance documents governing the activity, the ability to implement professional skills and the effective development of activities in laboratories. Thus, the management, based on the information received, on the results of the staff evaluation will be able to make informed decisions that will increase the performance of the testing laboratory.

Key words: testing laboratories, staff evaluation, management system, evaluation criteria, evaluation methods.

Фурсов Д. Ю.,*аспірант кафедри організації правоохоронних та судових органів
Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ, ВІДОМЧОГО ТА СУДОВОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЗАКОННІСТЮ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

Анотація. У статті досліджено співвідношення прокурорського нагляду, відомчого та судового контролю за законністю досудового розслідування кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху. Проаналізовано характерні риси прокурорського нагляду, відомчого та судового контролю за законністю досудового розслідування кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху. Визначено всі рівні нагляду та контролю за законністю дій слідчого під час зазначеного процесу на прикладі застосування заходу забезпечення кримінального провадження у вигляді накладання арешту на транспортний засіб водія, який був учасником дорожньо-транспортної пригоди. Встановлено, що прокурорський нагляд та судовий контроль, як два види процесуальної контрольно-наглядової діяльності, є найбільш дієвими та результативними засобами забезпечення дотримання законності на стадії досудового розслідування правопорушень проти безпеки дорожнього руху, на відміну від відомчого контролю, який все ж таки є залежним від прокурорського нагляду та в здебільшого повторює повноваження прокурора – процесуального керівника. Визначено, що прокурорський нагляд та судовий контроль створюють єдину систему «стримувань та противаг», яка належним чином усуває процесуальні недоліки слідчого під час досудового розслідування правопорушень проти безпеки дорожнього руху. Зроблено висновок, що судовий контроль та прокурорський нагляд мають єдину мету – додержання законності на стадії досудового розслідування кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху. Підкреслено, що належна взаємодія прокурорського нагляду, відомчого контролю та судового контролю дозволить мінімізувати порушення законодавства слідчим під час досудового розслідування кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху.

Ключові слова: прокурорський нагляд, відомчий контроль, судовий контроль, досудове розслідування, дорожньо-транспортна пригода.

Постановка проблеми. До основних засобів забезпечення законності розслідування кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху вітчизняне законодавство відносить прокурорський нагляд, судовий і відомчий контроль. Виходячи з того, що в Україні триває процес подальшого вдосконалення законодавчої бази, що насамперед стосується правової регламентації стадії досудового розслідування [1, с. 205], виникає необхідність аналізу та переосмислення наглядової та контрольною діяльності прокурора, слідчого судді та керівника органу досудового розслідування під час досудового розслідування кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху.

Окремі аспекти зазначеної проблематики вже аналізувалися В.В. Білоусом, П.Є. Власовим, А.А. Вознюком, А.Ф. Волобуєвим, В.О. Гапчичем, А.А. Дворником, В.В. Долежаном, С.О. Іваницьким, І.М. Козьяковим, Г.Р. Колеснік, М.Й. Курочкою, А.В. Лапкіним, М.А. Макаровим, М.В. Руденком, В.М. Сакалом, А.Б. Степановим, М.М. Стефанчук та іншими, проте співвідношення прокурорського нагляду, судового та відомчого контролю за законністю досудового розслідування кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху комплексно на науковому рівні не вивчалось, що зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Мета статті – дослідити співвідношення прокурорського нагляду, судового та відомчого контролю під час досудового розслідування кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з основних напрямів діяльності прокуратури України є нагляд за додержанням законів органами, що провадять досудове слідство. За своєю природою, як слушно зазначає Г.Р. Колеснік, прокурорський нагляд у досудовому розслідуванні – це активна діяльність прокурора, який із моменту надходження заяви, повідомлення про підготовлене чи вчинене кримінальне правопорушення і до завершення його розслідування постійно тримає під гласним, відкритим відстеженням усі дії та рішення органів досудового розслідування і процесуальні дії інших учасників кримінального провадження, не допускаючи з їхнього боку будь-яких відхилень від вимог, установлених законом [2, с. 102].

Прокурорський нагляд являє собою провідний рушійний інструментарій забезпечення законності досудового розслідування правопорушень проти безпеки дорожнього руху, основною формою здійснення якого на стадії досудового розслідування є процесуальне керівництво.

Аналізуючи прокурорську наглядову практику щодо додержання законів під час досудового розслідування кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху, необхідно зазначити, що процесуальні керівники здебільшого не володіють методикою і тактикою розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень, у зв'язку із чим у подальшому, так би мовити, спонтанно проводять досудове розслідування, що доводить факт неналежного виконання своїх обов'язків та порушення вимог п. 1 ч. 3 р. IV «Порядку організації діяльності прокурорів і слідчих органів прокуратури», який затверджений наказом Генеральної прокуратури України № 51 від 28 березня 2019 р.: «Прокурор у кримінальному провадженні,

здійснюючи процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, відповідно до вимог законодавства, забезпечує виконання завдань кримінального провадження з дотриманням його загальних засад» [2].

Наприклад, прокурор не звертає належної уваги слідчого на дотримання вимог щодо проведення такої слідчої дії, як слідчий експеримент, у частині своєчасності проведення та відповідності погодних і дорожніх умов тим, які були під час дорожньо-транспортної пригоди (далі – ДТП) (сніг, дощ, наявність листя на деревах, туман тощо). Ще однією проблемною частиною прокурорського нагляду зазначеної сфери є неефективний контроль за якістю проведених процесуальних дій слідчим. Нерідко процесуальні керівники не звертають належної уваги на результати, що отримані у процесі проведення слідчих дій, а саме на неповноту отриманих вихідних даних (невстановлення швидкості транспортних засобів, місця розташування транспортних засобів, темпу руху пішохода перед наїздом тощо) та порушення процедури складання протоколів слідчих дій (незазначення слідчим у протоколі слідчого експерименту технічних засобів фіксування процесуальної дії чи фіксування тільки результатів слідчої дії тощо), що в подальшому призводить до отримання неповного та необ'єктивного висновку автотехнічної експертизи. Вирішення зазначеної проблеми ми вбачаємо, як слушно зауважив А.А. Дворник, у постійному, щільному характері прокурорського нагляду [4, с. 89], у дотриманні керівником органу прокуратури принципу спеціалізації під час призначення процесуального керівника за справами зазначеної категорії правопорушень. Як зазначає Ю.А. Єременко, спеціалізація – це концентрація (повноважень, знань, діяльності) на визначеному напрямі застосування [5, с. 40]. Тому ми переконані, що процесуальним керівником у кримінальних провадженнях за ст. 286 Кримінального кодексу (далі – КК) України повинні бути прокурори, які володіють досвідом контрольно-наглядової діяльності в зазначеній сфері, мають чітке розуміння методики розслідування правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України, та сконцентровані переважно на процесуальному керівництві кримінальних проваджень зазначеної категорії. Дотримання окреслених нами вимог дозволить прокурорському нагляду вийти на більш результативний рівень і забезпечить можливість викоренити формалізм під час його здійснення, що, у свою чергу, дозволить процесуальному керівнику запобігти негативним наслідкам та тяганині у процесі розслідування злочинів проти безпеки дорожнього руху.

Ще одним важливим засобом забезпечення законності розслідування правопорушень проти безпеки дорожнього руху (ст. 286 КК України) є відомчий контроль, який здійснюється керівником органу досудового розслідування. На процесуальному рівні контролююча діяльність «керівника слідчого підрозділу» регламентується ст. 39 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, де закріплені повноваження та головні завдання його діяльності, найважливішими з яких є такі повноваження: визначати слідчого (слідчих), який здійснюватиме досудове розслідування; відсторонювати слідчого від проведення досудового розслідування вмотивованою постановою за ініціативою прокурора або із власної ініціативи з наступним повідомленням прокурора та призначати іншого слідчого за наявності підстав, передбачених КПК України, для його відводу або в разі неефективного досудового розслідування; давати слідчому письмові вказівки, які не можуть

суперечити рішенням та вказівкам прокурора; вживати заходів щодо усунення порушень вимог законодавства у випадку їх допущення слідчим та ін. [6].

На відомчому рівні діяльність керівників органів досудового розслідування Національної поліції України регламентується Положенням, затвердженим наказом Міністерства внутрішніх справ України № 570 від 6 липня 2017 р. «Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України», та Інструкцією з організації діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України, затвердженою тим же наказом [7].

Аналізуючи Інструкцію, варто зауважити, що відомчий контроль можуть здійснювати не тільки керівник, а і його заступники та слідчі слідчих управлінь, які на це уповноважені посадовими інструкціями. Також варто зазначити, що, наприклад, згідно з наказом СУ ГУНП у Луганській області № 2 від 10 січня 2019 р. «Про затвердження спеціалізації при розслідуванні кримінальних проваджень у сфері транспорту», відомчий контроль за розслідуванням кримінальних правопорушень покладено на співробітників відділу розслідування злочинів у сфері транспорту СУ ГУНП у Луганській області [8]. Тому, характеризуючи сутність відомчого контролю, ми поділяємо позицію А.Б. Степанова, який вважає, що відомчий контроль поділяється на два види: 1) відомчий організаційний контроль; 2) відомчий процесуальний контроль [9, с. 85]. Виходячи із цього, ми робимо висновок, що зазначений вище підзаконний нормативно-правовий акт – це документ, що більшою мірою має організаційний характер.

Що стосується повноважень керівника органу досудового розслідування, то не можна не підтримати позицію В.М. Сакала стосовно того, що повноваження керівника органу досудового розслідування з контролю за діяльністю слідчого обмежені [10, с. 188]. Зазначена позиція підтверджується тим, що у процесуальному плані керівник слідчого підрозділу здебільшого є ніби «дублером» прокурора (надання слідчому вказівок, ужиття заходів щодо усунення порушень вимог законодавства тощо), повторює його функції та процесуально «залежний» від прокурора (ч. 3 ст. 39 КПК України), тому можна говорити тільки про «організаційну незалежність» керівника органу досудового розслідування.

Аналізуючи слідчу практику розслідування правопорушень проти безпеки дорожнього руху, потрібно зауважити, що основними та найбільш дієвими формами відомчого контролю повинні бути організація та сприяння досудовому розслідуванню з метою вирішення «проблем слідчого» (наприклад, сприяння та допомога в організації слідчого експерименту, оскільки проведення слідчого експерименту є організаційно складним та матеріально витратним заходом; організація проведення практичних тренінгів за участі експертів-автотехніків щодо методики проведення слідчих дій тощо) та чітка взаємодія із прокурором – процесуальним керівником щодо процесуального контролю дій слідчого (перевірка виконання вказівок, перебігу досудового розслідування, якості складання слідчим документів тощо).

Ще одним засобом забезпечення законності розслідування правопорушень проти безпеки дорожнього руху є судовий контроль, який здійснюється слідчим суддею, до повноважень якого входить «контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні» (п. 3 ч. 1 ст. 3 КПК

України). За своєю сутністю, як зазначає О.Г. Русанова, судовий контроль – це специфічний вид судової діяльності, яка не пов'язана з відправленням правосуддя, спрямована на захист прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, їх негайне, беззаперечне поновлення в разі порушення службовими особами органів досудового розслідування або прокурором, та яка здійснюється на всіх його стадіях за ініціативою суб'єктів кримінального процесу, які виконують функції розслідування, прокурорського нагляду, у разі порушення ними клопотань про надання дозволу на проведення окремих слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, передбачених КПК, та застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а також потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, їхніх представників і законних представників, підозрюваного, його захисника та законного представника [11, с. 21].

Під час розслідування правопорушень проти безпеки дорожнього руху (ст. 286 КК України) слідчим суддею в порядку здійснення судового контролю виносяться ухвали про тимчасовий доступ до медичної документації особи, яка отримала тілесні ушкодження внаслідок ДТП, накладення арешту на транспортний засіб, водій якого був учасником ДТП, ужиття запобіжних заходів, розглядаються і вирішуються скарги на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування чи прокурора.

Донедавна, у період дії так званих «правок Лозового», роль судового контролю в досудовому розслідуванні загалом було складно переоцінити, адже в суду на стадії досудового розслідування було виключне право призначати експертизи, що робило судовий контроль основним інструментом досудового розслідування правопорушень проти безпеки дорожнього руху.

Хоча на сьогодні зазначене право не є безальтернативним, усе одно роль судового контролю в забезпеченні законності розслідування правопорушень проти безпеки дорожнього руху залишається визначальною. Наприклад, ігнорування вимог щодо накладання арешту на транспортний засіб водія, який був учасником ДТП, у подальшому призводить до втрати доказової бази. Це унеможливує дотримання принципу повноти та всебічності досудового розслідування, а «відмова» слідчого витребувати за допомогою тимчасового доступу до документів медичну документацію особи, яка зазнала тілесних ушкоджень унаслідок ДТП, «ставити хрест» на дотриманні слідчим положень вимоги п. 4.4 наказу Міністерства охорони здоров'я України № 6 від 17 січня 1995 р. «Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень», де зазначено, що «при проведенні судово-медичної експертизи експерт повинен використовувати оригінали медичних документів» [12], і це ставить під сумнів легітимність отриманих у подальшому висновків судових медичних експертиз. Отже, незастосування судового контролю призведе (призводить) до незворотних негативних наслідків і порушення ст. 2 КПК України.

Підсумовуючи вищевикладене, спробуємо на прикладі застосування заходу забезпечення кримінального провадження, а саме накладання арешту на транспортний засіб водія, який був учасником ДТП, проаналізувати всі рівні нагляду та контролю за законністю дій слідчого під час зазначеного процесу.

Етап № 1. Складання слідчим клопотання про накладання арешту на транспортний засіб. На зазначеному етапі здійснюються прокурорський нагляд та відомчий контроль. Дії нагля-

дачів здебільшого є дублюючими та спрямовані в основному на забезпечення дотримання слідчим строку подання зазначеного клопотання (ч. 5 ст. 171 КПК України).

Етап № 2. погодження прокурором клопотання про накладання арешту на транспортний засіб. На вказаному етапі здійснюється тільки прокурорський нагляд. Дії процесуального керівника повинні бути спрямовані на перевірку правильності (граматичні та процесуальні помилки) складання клопотання про накладання арешту (дотримання слідчим вимог ч. 2 ст. 171 КПК України).

Етап № 3. Розгляд у судовому засіданні клопотання про накладання арешту на транспортний засіб. На вказаному етапі здійснюється суто судовий контроль. Слідчий суддя здійснює судовий виклик учасників кримінального провадження (організовує судові засідання), участь яких обов'язкова, проводить судові засідання, вивчає матеріали справи та доводи сторін процесу про доцільність накладання арешту на транспортний засіб.

Етап № 4. Винесення та оголошення судового рішення. На вказаному етапі здійснюється виключно судовий контроль. Слідчий суддя, вивчивши всі матеріали справи та доводи сторін, виносить вмотивовану ухвалу про накладання чи відмову в накладанні арешту на транспортний засіб.

Етап № 5. Отримання копії судового рішення. На вказаному етапі здійснюється виключно судовий контроль. Згідно із ч. 2 ст. 169 КПК України, «копія судового рішення про відмову в задоволенні або про часткове задоволення клопотання про арешт тимчасово вилученого майна, копія судового рішення про повне або часткове скасування арешту тимчасово вилученого майна негайно після його оголошення вручається слідчому, прокурору. У разі відсутності слідчого, прокурора під час оголошення судового рішення його копія надсилається таким особам не пізніше наступного робочого дня».

Етап № 6. Виконання судового рішення та контроль за його виконанням. На вказаному етапі здійснюються прокурорський нагляд, відомчий та судовий контроль. Дії процесуального керівника та начальника слідчого підрозділу повинні бути спрямовані на контроль за діями слідчого щодо направлення зазначеного рішення підрозділам реєстраційної служби управління юстиції, підрозділам сервісного центру Міністерства внутрішніх справ України. Слідчий суддя, у свою чергу, здійснює контроль за виконанням слідчим зазначеного судового рішення (ч. 3 ст. 169 КПК України). Відповідно до Закону від 4 жовтня 2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства» [13], ст. 169 КПК України було доповнено ч. ч. 1 та 2, у результаті чого розширилися можливості судового контролю на цьому етапі процесу, зросла його роль (на слідчого покладено обов'язок звітувати слідчому судді про результати виконання судового рішення).

Аналізуючи співвідношення прокурорського нагляду та відомчого контролю за законністю розслідування кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху, варто зауважити, що більшість повноважень прокурора – процесуального керівника та керівника слідчого підрозділу дублюються. Водночас варто зазначити, що прокурор має ширший спектр правових можливостей, ніж керівник органу досудового розслідування, що впливає із процесуального статусу зазначених суб'єктів. Керівник слідчого підрозділу є «залежною фігурою»

від прокурора, оскільки є об'єктом прокурорського нагляду (ч. 3. ст. 39 КПК України). Важливість відомчого контролю підтверджується оперативним характером його здійснення, що зумовлено територіальним розташуванням слідчого та начальника органу досудового розслідування. Отже, з метою дотримання слідчим законів під час досудового розслідування кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху прокурорський нагляд і відомчий контроль є схожими за своїми функціями та механізмами забезпечення законності досудового слідства, які постійно взаємодіють.

На відміну від прокурорського нагляду та відомчого контролю, які за своєю сутністю є взаємодоповнюючими елементами, судовий контроль за характером його здійснення є періодичним і реалізується тільки у виняткових випадках, коли потрібно вирішити питання щодо вжиття заходів забезпечення кримінального провадження (накладання арешту на транспортний засіб чи тимчасовий доступ до медичних карт осіб, які постраждали внаслідок ДТП тощо), чи відновлення порушених прав (розгляд скарг, передбачених у ст. 303 КПК України, скасування арешту тощо), тому можна дійти висновку, що судовий контроль є непостійним за своїм характером інструментарієм забезпечення законності розслідування злочинів проти безпеки дорожнього руху (ст. 286 КК України), на відміну від прокурорського нагляду, який за своєю природою є всеосяжним, безперервним і оперативним, що дозволяє процесуальному керівнику більш ефективно та швидко реагувати на порушення законодавства під час досудового розслідування правопорушень проти безпеки дорожнього руху.

Прокурорський нагляд є ширшим за своїми повноваженнями, оскільки процесуальний керівник наглядає за перебігом досудового розслідування загалом та за кожною дією слідчого зокрема, у свою чергу, слідчий суддя здійснює контроль за окремими діями слідчого, перелік яких встановлено у КПК України. Хоча судовий контроль має епізодичний характер, проте його роль дуже важлива, адже він належить до того різновиду інструментів забезпечення законності розслідування кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху, який доповнює, підсилює наглядову діяльність процесуального керівника.

Прокурорський нагляд та судовий контроль створюють єдину систему «стримувань та противаг», яка належним чином усуває процесуальні недоліки слідчого під час досудового розслідування правопорушень проти безпеки дорожнього руху. Хоча за своєю сутністю (зміст, форма здійснення) прокурорський нагляд та судовий контроль досить різні, вони мають єдину мету – додержання законності на стадії досудового розслідування кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху.

Висновки. Отже, прокурорський нагляд і судовий контроль, як два види процесуальної контрольно-наглядової діяльності, є найбільш дієвими та результативними засобами забезпечення дотримання законності на стадії досудового розслідування правопорушень проти безпеки дорожнього руху, на відміну від відомчого контролю, який все ж таки є залежним від прокурорського нагляду та в більшості повторює повноваження прокурора – процесуального керівника. Тому належна взаємодія прокурорського нагляду, відомчого контролю та судового контролю дозволить мінімізувати порушення законодавства слідчим під час досудового

розслідування кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху.

Література:

1. Іваницький С.О. Удосконалення кримінальної процесуальної регламентації досудового розслідування. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 5 листопада 2019 р. Київ : КНДІСЕ Мінюсту України, 2019. С. 204–206.
2. Колеснік Г.Р. Функціональне призначення нагляду і контролю у досудовому розслідуванні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2018. 171 с.
3. Порядок організації діяльності прокурорів і слідчих органів прокуратури, затв. наказом Генерального прокурора від 28 березня 2019 р. № 51/2019. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0363-19> (дата звернення: 10.12.2019).
4. Дворник А.А. Організація роботи прокуратури з нагляду за дотриманням законів у процесі досудового розслідування доведення до банкрутства : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2015. 199 с.
5. Єременко Ю.А. Правові та організаційні основи спеціалізації органів прокуратури в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2019. 216 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651–VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.12.2019).
7. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України, затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 6 липня 2017 р. № 570/2017. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z0919-17> (дата звернення: 10.12.2019).
8. Про затвердження спеціалізації при розслідуванні кримінальних проваджень у сфері транспорту, затв. наказом СУ ГУНП у Луганській області від 10 січня 2019 р. № 2.
9. Степанов А.Б. Співвідношення прокурорського нагляду, відомчого та судового контролю під час досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2018. 181с.
10. Сакал В.М. Правовий статус керівника органу досудового розслідування. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2 (10). С. 182–192.
11. Русанова О.Г. Судовий контроль за законністю початку кримінального провадження. *Перспективи розвитку діяльності органів досудового розслідування: процесуальний та організаційний аспекти* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Луганськ, 29 квітня 2013 р. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2013. С. 20–28.
12. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6/1995. *База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95> (дата звернення: 25.11.2019).
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства : Закон України від 4 жовтня 2019 р. № 187–IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-20#n6> (дата звернення: 25.11.2019).

Fursov D. Coordination of prosecutorial supervision, departmental and judicial control over the legality of pre-trial investigation of criminal offenses against traffic safety Summary. The article explores the relation of prosecutorial supervision, departmental and judicial control over the legality of pre-trial investigation of criminal

offenses against traffic safety. The characteristic features of prosecutorial supervision, departmental and judicial control over the legality of pre-trial investigation of criminal offenses against traffic safety are analyzed. All levels of supervision and control over the legality of the investigator's actions during this process were determined, for example, the application of a measure of criminal proceedings in the form of seizure of a vehicle of a driver who was a participant of an accident. It is established that prosecutorial supervision and judicial control, as two types of procedural control and supervision activity, are the most effective and effective means of ensuring law enforcement at the stage of pre-trial investigation of offenses against traffic safety, as opposed to departmental control, which is still dependent on prosecutorial supervision and overwhelmingly repeats the powers

of the prosecutor – the procedural supervisor. It has been determined that prosecutorial supervision and judicial control create a single system of “checks and balances” that properly eliminates the procedural deficiencies of the investigator in the pre-trial investigation of traffic safety offenses. It is concluded that judicial control and prosecutorial supervision have the sole purpose of maintaining lawfulness at the stage of pre-trial investigation of criminal offenses against traffic safety. It is emphasized that proper interaction of prosecutorial supervision, departmental control and judicial control with each other will allow to minimize violations of the law by investigators during pre-trial investigation of criminal offenses against traffic safety.

Key words: prosecutor's supervision, departmental control, judicial control, pre-trial investigation, traffic accident.

ЗМІСТ

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Акімова А. О.

ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДИ І СПЕЦИФІКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ІЗ ЗАХИСТУ СПАДКОВИХ ПРАВ.....	4
--	----------

Андрійв В. І., Піцик Х. З.

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІСТУ ПРАВА НА ТОРГОВЕЛЬНУ МАРКУ.....	8
---	----------

Гуйван П. Д.

ПРАВО НА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ПРИВАТНО-ПРАВОВОГО ТА ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	12
---	-----------

Дмитрієв С. М.

ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ЗАЯВНИКІВ У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ІЗ СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	16
---	-----------

Колесников С. Д., Немогай Н. В., Денисова Т. А.

МАРКЕТИНГОВОЕ ПРАВО: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ ВНЕШНЕЙ СРЕДЫ.....	20
--	-----------

Луцький А. І.

ПОСЛУГА ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ.....	26
--	-----------

Ольшанченко В. І.

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА ПЕРЕД СУБ'ЄКТАМИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ, ВИДИ.....	30
--	-----------

Сабодаш Р. Б.

ФОРМАЛЬНИЙ КРИТЕРІЙ ВИЗНАЧЕННЯ БЕНЕФИЦІАРНОГО ВЛАСНИКА В ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	34
--	-----------

Чернадчук О. В.

ПАТЕНТНИЙ ТРОЛІНГ ЯК ВИД ПОРУШЕННЯ ПРАВ НА ОБ'ЄКТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....	38
--	-----------

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Lagutina I. V.

PART-TIME WORK AS ATYPICAL WORK.....	44
---	-----------

Сіроха Д. І.

ЛОКАЛЬНІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ: СУТНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ.....	47
---	-----------

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ, ЕКОЛОГІЧНЕ, ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Удовенко Ю. О.

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ОБ'ЄДНАНИМИ ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ГРОМАДАМИ.....	52
--	-----------

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Андрушко А. В.

СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ (XI–XVIII СТ.).....	58
--	-----------

CONTENT

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCEDURE

<i>Akimova A.</i> FEATURES OF NATURE AND SPECIFICS OF LEGAL REGULATION OF RELATIONS ON PROTECTION OF HEREDITARY RIGHTS.....	4
<i>Andriiv V., Pitsyk Kh.</i> CIVIL LEGAL ASPECTS OF THE SCOPE OF TRADEMARK RIGHTS.....	8
<i>Guyvan P.</i> RIGHT OF ACCESS TO INFORMATION: FEATURES OF PRIVATE AND PUBLIC REGULATION.....	12
<i>Dmytriiev S.</i> THE CIVIL PROCEDURAL STATUS OF THE APPLICANTS IN SEPARATE PROCEEDINGS ARISING FROM FAMILY RELATIONSHIPS.....	16
<i>Kolesnikov S., Nemogay N., Denysova T.</i> MARKETING LAW: PROBLEMS AND SOLUTIONS IN THE MODERN ENVIRONMENT.....	20
<i>Lutskyi A.</i> SERVICE AS AN OBJECT OF LAW ACCORDING TO THE CIVIL LEGISLATION.....	26
<i>Olshanchenko V.</i> CIVIL-LEGAL LIABILITY OF THE STATE UKRAINE TO ENTREPRENEURS: ESSENCE, FUNCTIONS, TYPES.....	30
<i>Sabodash R.</i> FORMAL STANDARD FOR IDENTIFICATION OF A BENEFICIARY OWNER THROUGH THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	34
<i>Chernadchuk O.</i> PATENT TROLLING AS A TYPE OF INFRINGEMENT OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS.....	38

EMPLOYMENT LAW; SOCIAL SECURITY LAW

<i>Lagutina I.</i> PART-TIME WORK AS ATYPICAL WORK.....	44
<i>Sirokha D.</i> LOCAL REGULATIONS: NATURE AND SOCIAL PURPOSE.....	47

LAND, AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL, NATURAL RESOURCES LAW

<i>Udoenko Yu.</i> LEGAL ISSUES OF USING LAND BY UNITED TERRITORIAL COMMUNITIES.....	52
---	----

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, CRIMINAL EXECUTIVE LAW

<i>Andrushko A.</i> FORMATION OF THE LEGISLATION ON CRIMINAL LIABILITY FOR CRIMES AGAINST HONOR AND DIGNITY OF A PERSON (XI–XVIII CENTURIES).....	58
<i>Berezniuk V.</i> PROBATION SERVICE PRE-TRIAL REPORT AS A PREREQUISITE FOR ITS INDIVIDUALIZATION OF PUNISHMENT AT ITS APPOINTMENT.....	65

<i>Sereda D., Klymas R.</i> METHODOLOGICAL ASPECTS OF EVALU-ATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF EXPERIENCE-TESTING LABORATORIES OF TERRITORIAL BODIES OF THE CIVIL SERVICE OF UKRAINE.....	138
<i>Fursov D.</i> COORDINATION OF PROSECUTORIAL SUPERVISION, DEPARTAMENTA AND JUDICIAL CONTROL OVER THE LEGALITY OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST TRAFFIC SAFETY.....	142

НОТАТКИ

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

Науковий збірник

Виходить шість разів на рік

№ 41, том 2, 2019

Серію засновано у 2010 р.

Коректор Вишнякова Я.І.

Комп'ютерна верстка Бараненко К.В.

Підписано до друку 26.12.2019 р. Формат 60х84/8. Обл.-вид. арк. 20,24, ум.-друк. арк. 17,90.

Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення № 0220/48.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018 р.)

Україна, м. Херсон, 73034, вул. Паровозна, 46-а

Тел. (0552) 39-95-80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua